

नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

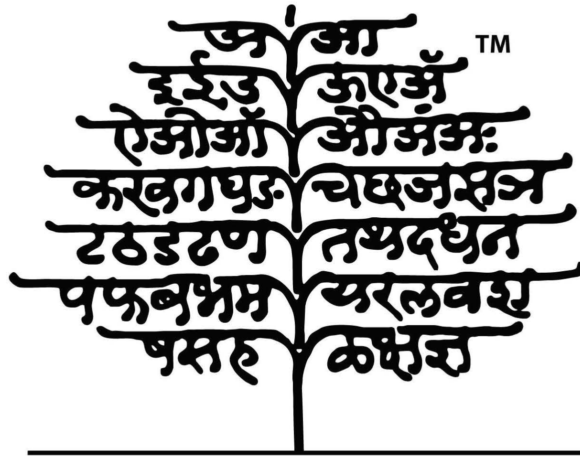
महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

अनुक्रमणिका

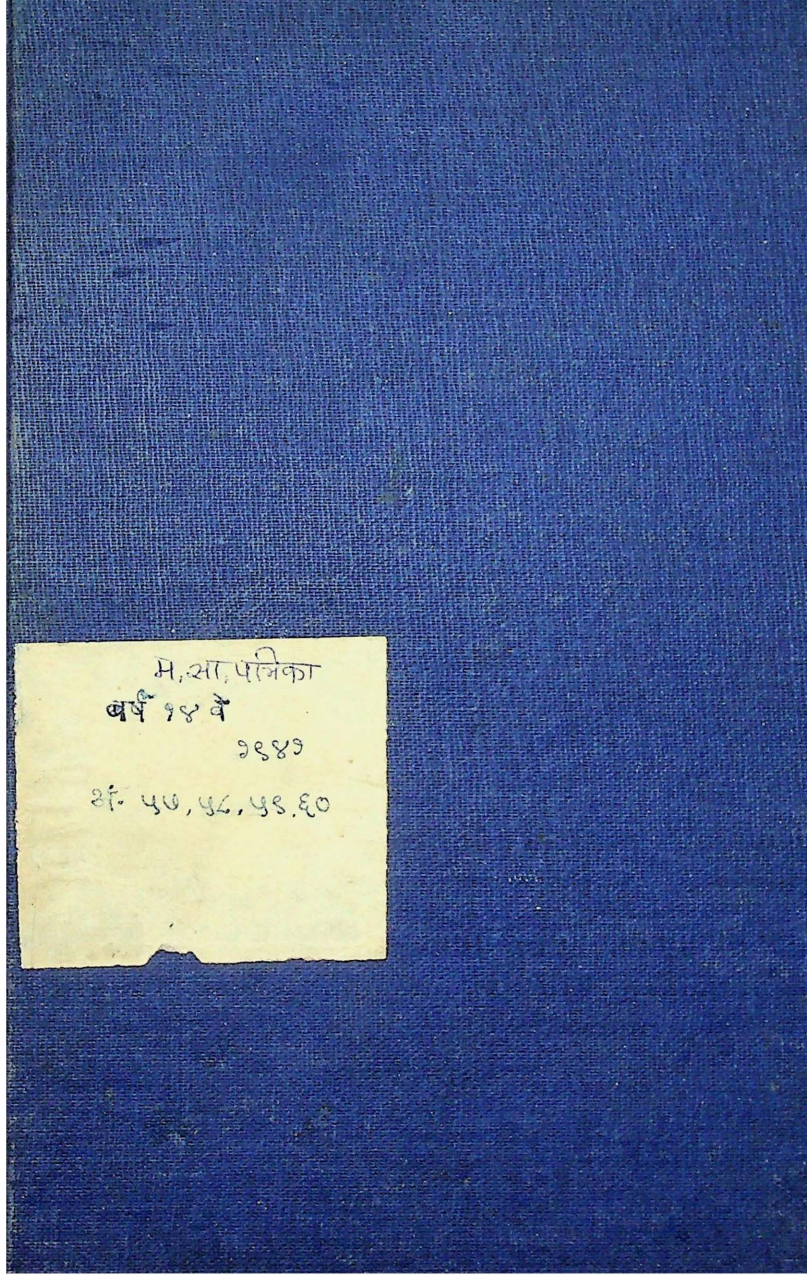

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

म. सा. पत्रिका
वर्ष १४ वें
१९४१
अं. ५७, ५८, ५९. ६०

८।[illegible]

२७५४

१-२-३-४.

वर्ष १४ वे. १९८१

अं. ५७, ५८, ५९, ६०.

वर्ष १४ वे - अंक १ला जानेवारी १९८१

" " २रा एप्रिल १९८१

" " ३रा जुलै १९८१

" " ४था ऑक्टोबर १९८१

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

[त्रैमासिक]

५८

संपादक—के. नारायण काळे
बी.अे., अेल्‌अेल्‌.बी.

चैत्र १८६३

वर्ष १४ वें] एप्रिल १९४१ [अंक २ रा

अनुक्रमणिका

सभासदांस विनंती

परिषदेचें नवीन वर्ष जानेवारीपासूनच सुरू झालें. सभासदांच्या माहितीसाठी गेल्या अंकीं त्यांजकडून यावयाच्या वर्गणीची रक्कम त्यांस स्वतंत्ररीत्या कळविण्यांत आली होती, परंतु अद्याप बऱ्याच सभासदांची वर्गणी येणें आहे. तरी सभासदांनी शक्य तितक्या लवकर आपली वर्गणी पाठवून परिषदेस उपकृत करावें. जून १९४१ पर्यंत सभासदांकडील वर्गणीची वाट पाहून जुलैचा अंक त्यांजकडे व्ही. पी. ने पाठवावा लागेल अिकडे त्यांनी अवश्य लक्ष पुरवावें अशी त्यांस विनंती आहे.

चिटणीस
म. सा. परिषद्

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

वर्ष १४ वें] अनुक्रमणिका [अंक २ रा

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिका

अभंग छंद—

तुला विसराया माझा अट्टाहास। मन घेअी ध्यास। तुझा परी.।
दूर दूर जाया किती चळवळे। किती तळमळे। तुजवीण !
येअूं कसा तेथे ? माझ्यावरी आळ। मन हें ओढाळ। तुझ्याकडे.।
तुझ्या अिंद्रजालीं अडके पाखरूं। जीवें नको मारूं। अपंगाला.॥

जेथे जावें तेथे सांगाती साअुली। मूर्ती गे सानुली। मनीं तुझी.।
साअुली न सत्य, चेतनाविहीन। चैतन्याची खाण। तुझी मूर्ती.।
साअुली न सत्य, विरे अंधारांत। तमीं पाजळत। तुझी स्मृती.।
अैसा वेध लागे मनीं आभासाचा। ध्यास संगतीचा। खऱ्याखुऱ्या.॥

अुगा तुजवरी ठेवायाचा हेत। वाऱ्यावरी ज्योत। मालवाया !॥
ज्योत लवलवे निरांजनामधी। तुळशीसंनिधीं। थरथरे.।
अगे, विझायाची अशीच ना क्षीण ? व्यर्थ संजीवन। अपेक्षिलें ?॥

तरी कांहीकाळ तेवेल ती मंद। त्यांतही आनंद। मानील ती.।
जाअील जळून स्निग्धता आंतील। मागुती राहील। राख मात्र !॥
—परी तिमिरांत मंदशी तेवून। तव दे दर्शन। हेंच भाग्य॥

—ना. ग. जोशी

अनुक्रमणिका

२५ व्या महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलनाचे नियोजित अध्यक्ष
श्री. वि. स. खांडेकर यांचा संदेश

आजचें मराठी वाङ्मय सुंदर आहे यांत शंका नाही. पण तें सौंदर्य अेखाद्या मोठ्या तळ्याचें आहे; नदीचें किंवा समुद्राचें नाही! तळ्यांत लहान लहान सुंदर तरंग अुठावेत, त्याप्रमाणे आपल्या आजच्या वाङ्मयांत भावनांच्या विविध छटांचा विलास आढळतो. जलाशयांत विविध रंगांचीं कमळें अुमलावींत, त्याप्रमाणे वैचित्र्यपूर्ण कल्पनेचा आविष्कारहि आजच्या मराठी वाङ्मयांत प्रतीत होतो. पण तळ्यांतले तरंग आणि समुद्रांतल्या लाटा यांच्यांत जेवढें अंतर आहे, तेवढाच फरक जगाच्या अुत्कृष्ट वाङ्मयांतल्या भावनाकल्लोळांत आणि आजच्या आपल्या वाङ्मयांतल्या भावनाविलासांत आहे. आमच्या कल्पकतेचें विकसनहि अजून कमळाप्रमाणेच होत असतें. त्यांत नाजूक सौंदर्य असलें तरी जीवनाच्या गतीचें प्रतिबिंब दिसत नाही. तें समुद्रांत विहार करणाऱ्या माशांच्या हालचालींतच आढळतें.

या वाङ्मयीन रम्यतेला भव्यतेची जोड मिळाल्याशिवाय मराठीचें वैभव वृद्धिंगत होणार नाही, आणि माधवराव पटवर्धनांनीं जगांतल्या अितर भाषा मराठीला खंडणी देत आहेत असें जें सुखस्वप्न रंगविलें होतें, तें खरेंहि होणार नाही. वाङ्मयांतली ही भव्यता साध्य करण्याकरिता साहित्यसेवकांनी कला ही क्रीडा असली, तरी ती विराट समाज-पुरुषाची क्रीडा आहे, मनुष्याच्या आत्म्याची क्रीडा आहे, या गोष्टीचा स्वतःला कधीहि विसर पडूं देतां कामा नये. साहित्याच्या भव्यतेच्या आड येणारीं अनेक बंधनें तटातट तोडून टाकण्याचें काम आजचा काळ करीत आहे. या संधीचा साहित्यिकांनी योग्य अुपयोग केला तर ज्ञानदेवांनी मराठी वाणी अमृतापेक्षाहि श्रेष्ठ आहे, असें जें अभिमानाने सांगितलें, त्याचा प्रत्यय भावी पिढ्यांना आल्यावांचून राहणार नाही. अमृताची माधुरी मराठींत केव्हाच आली आहे. त्याची संजीवक शक्ति आपल्या मायबोलींत केव्हा येते हें पाहण्याकडे आज दोन कोटि मराठ्यांचे डोळे आशायुक्त अंतःकरणाने लागले आहेत. मराठी लेखकांची आजची पिढी त्यांची ही आशा सफल करो.

कोल्हापूर
१६-३-४१

वि. स. खांडेकर

विष्णुबावा ब्रह्मचारी

(लेखक— गंगाधर बाळकृष्ण सरदार)

श्रीविष्णुब्रह्मचारी विदितबहुमतः प्रौढविख्यातकीर्ति ।
ब्रह्मण्यः स्पष्टवक्ता सदसि धृतियुतः खंडयन् म्लेच्छवादान् ।
वेदैः शास्त्रैस्तपोभिर्जयति गुणगणैस्तीव्रवैराग्ययोगै ।
बोधैः सत्यैश्चिदंगैर्नतमुनिरिव यो मूर्तिमान् दत्तराजः ॥

महाराष्ट्रांत अिंग्रजी अंमल सुरू होण्यापूर्वीच खिस्ती धर्मोपदेकांनी मुंबअीस आपल्या धर्मप्रसाराच्या चळवळीचा झेंडा रोवला होता. इ.स. १८१३ मध्यें त्यांनी 'मुंबअी बैबल सोसा-इटी' व 'अमेरिकन मराठा मिशन' ह्या दोन धर्मसंस्था स्थापन केल्या; आणि त्यांच्या द्वारे ते खिस्ती धर्माचें व पाश्चात्य संस्कृतीचें लोण मराठ्यांच्या घरोघर नेऊन पोचविण्याच्या प्रयत्नाला लागले. त्यांच्या मार्गात अनंत अडचणी होत्या. ह्या देशांत अिंग्रजी राजसत्तेचें बस्तान अद्याप नीट बसलेलें नाही, अशा वेळीं लोकांच्या धर्मभावना दुखावल्या तर न जाणो कदाचित् ते बिथरतील, म्हणून अेल्फिन्स्टनप्रभृति अिंग्रज मुत्सद्यांचा खिस्ती धर्मप्रसाराला बिलकूल पाठिंबा नव्हता. अेतद्देशीय लोकांचीं मनेंहि त्यांच्या कार्याबद्दल साशंक होतीं. मद्रास आणि बंगाल ह्या दोन्ही प्रांतांपेक्षा महाराष्ट्राची प्रकृति व परंपरा फार निराळी होती. त्यामुळे मराठ्यांच्या या डोंगराळ मुलखांत त्यांना सुखासुखी कोठेच थारा मिळाला नाही. गांवोगांवीं अपमान व छळ सहन करावा लागला. पहिल्या वीस वर्षांत जेवढे धर्मोपदेशक मृत्युमुखीं पडले, तेवढे-देखील हिंदु खिस्ती झाले नाहीत. अशा निराशामय व प्रतिकूल परिस्थितींतहि त्यांनी आपलें कार्य निष्ठेने व नेटाने चालू ठेवलें; आणि त्या कामीं लोकांची सहानुभूति मिळावी म्हणून सुरवातीस प्रत्यक्ष प्रचारापेक्षा आनुषंगिक गोष्टींवरच जास्त भर दिला. कोशव्याकरणादिकांचें साहाय्य नसतांहि प्रथम त्यांनी मराठी भाषेचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला, आणि हरणी, बाणकोट, पुणें, नगर, नाशिक, जुन्नर, सातारा, शिरूर इत्यादि ठिकाणीं प्रचारकेंद्रें अुघडून उच्चवर्णीयांनी अुपेक्षिलेल्या खेड्यांपाड्यांतील अज्ञ व निरक्षर जनतेंत ते निःशंक मनाने वावरूं लागले.

शेकडों वर्षें दारिद्र्यांत व अज्ञानांत खितपत पडलेल्या ह्या अफाट जनसंमर्दाकडे पाहून त्यांना आपल्या पुढील विस्तीर्ण कार्यक्षेत्राची अचूक कल्पना आली. मूठभर उच्चवर्णीयांत जरी आपला निभाव लागला नाही, तरी बहुसंख्य हिंदी लोकांना आपण शिक्षण दिलें, त्यांच्या

---

१ रा. पां. आजरेकर — श्रीविष्णुबावा ब्रह्मचारी यांचें चरित्र.

२ "The language of the Marathas, as well as the people themselves, must be Christianized; and the change in the people and in their language must go on together. Neither can very much precede the other." Rev. Bruce — The Literary Work of the American Marathi Mission; P.13.

दैनंदिन अडचणी दूर केल्या, त्यांच्या धर्मग्रंथांतील दोष त्यांना दाखवून दिले, आणि त्यांच्यावर होणारा सामाजिक अन्याय व जुलूम यांची त्यांना जाणीव करून दिली, तर त्यामुळे खिस्ती धर्माच्या प्रसाराला अप्रत्यक्षपणें पुष्कळच मदत होअील अशी ह्या धर्मोपदेशकांची खात्री पटली; आणि त्या दिशेने त्यांनी आपल्या नानाविध चळवळींचा कार्यक्रम मोठ्या कुशलतेने आंखला. हजारों रुपये खर्चून ठिकठिकाणीं छापखाने काढले. शेकडों लहानसहान पुस्तकें छापून तीं विनामूल्य वांटलीं; खेडोपाडीं मुलामुलींच्या शाळा घातल्या; रोगग्रस्तांना मोफत औषधें पुरविण्याची व्यवस्था केली. देवळांत, बाजारांत, शेतांत, घाटावर जेथे जेथे म्हणून चार माणसें जमा होण्याचा संभव असे; तेथे तेथे वारंवार जाअून त्यांची विचारपूस करण्याचा, त्यांच्या अडीअडचणी समजून घेण्याचा, इतकेंच नव्हे तर वेळप्रसंगीं त्यांना यथाशक्ति मदत करण्याचाहि त्यांनी परिपाठ ठेवला.

ह्या सर्व गोष्टी अल्पावकाशांतच फलद्रूप झाल्याशिवाय राहिल्या नाहीत. महार, मांग, चांभार, धेड, रामोशी, भिल्ल वगैरे शूद्र व अतिशूद्र ज्या हिंदुसमाजाचे अविभाज्य घटक म्हणून शतकानुशतकें नांदत होते, ज्यांच्या धारणेसाठी पिढ्यानपिढ्या राबत होते, त्यांतील वरिष्ठवर्णीयांकडून त्यांना अशा तऱ्हेचा सहानुभूतीचा जिव्हाळा कधीच लाभला नव्हता; अुलट शुद्धाशुद्धतेच्या भ्रामक कल्पनेने उच्चवर्णीय लोक त्यांच्या सावलीपासूनहि चार पाअुलें सदा लांब राहत आले होते. तेव्हा खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या अशा खेळीमेळीच्या व बंधुभावाच्या वागणुकीमुळे दलितवर्गांतील भोळ्याभाबड्या लोकांचीं मनें स्वाभाविकपणेंच त्यांच्याकडे ओढलीं गेलीं. खिस्त्यांच्या शाळेंत आपलीं मुलें ब्राह्मण, परभू, मराठे वगैरे पांढरपेशा जातींतील मुलांच्या मांडीला मांडी लावून बसूं शकतात याचें त्यांना फार नवल वाटलें. परंपरागत सामाजिक बंधनें जरा ढिलीं पडतांच त्याच्या सुप्त अिच्छा व आकांक्षा जागृत झाल्या आणि खिस्तीधर्मप्रचारक हेच आपले खरे हितचिंतक व मार्गदर्शक होत असा त्यांचा समज झाला. हळुहळू सरकारचा विरोधहि मावळला, व खिस्ती धर्मोपदेकांना आपलें कार्य निर्वेधपणें पार पाडण्यास मोकळीक मिळाली. दिवसानुदिवस त्यांच्या शाळांतील मुलांमुलींची संख्या वाढत चालली. अितर शालेय अभ्यासक्रमाखेरीज येशू खिस्ताच्या सुवर्तमानाचा माफक 'डोस' मुलांच्या गळीं अुतरविण्याचा त्यांचा शिरस्ता होता. अशा रीतीने त्यांनी आपला धर्मप्रचार धीमेधीमे पण अव्याहत सुरू ठेवला होता.

अशिक्षितांना सेवावृत्तीने जिंकावें व सुशिक्षितांना युक्तिवादाने कुंठित करावें असा खिस्ती धर्मोपदेशकांचा दुहेरी डाव होता. सरकारचें शिक्षणविषयक धोरणहि त्यांच्या प्रयत्नाला पोषकच होतें. पाश्चात्य सुधारणेचा व संस्कृतीचा चिरंतन ठसा भारतवासीयांच्या अंतःकरणावर अुमटवावा हाच नव्या शिक्षणक्रमाचा स्पष्ट उद्देश होता[१]; आणि अव्वल अिंग्रजींतील सुशिक्षितांच्या आचारविचारांत तो सफळ होत चालल्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं होतीं. ज्या अर्थी अिंग्रजांनी युद्धांत आपला पराभव केला, त्या अर्थी दरअेक बाबतींत ते आपल्यापेक्षा श्रेष्ठ

१ "The object of Government we take to be perfectly distinct and intelligible, namely, to make as vigorous an impression upon the Asiatic mind as possible, to rouse it from the torpor into which it has subsided for some hundred years past, and to place it in a condition for receiving and digesting the results of European progress and civilization."— Report of the Board of Education, IV, P.22.

असलेच पाहिजेत अशा तऱ्हेचा न्यूनगंड आमच्या नवशिक्षितांत निर्माण झाला होता. ज्याप्रमाणे पाश्चात्यांची भौतिक संपत्ति अपार आहे, विद्या व कला अगाध आहेत, त्याप्रमाणे त्यांचा धर्म व संस्कृतिहि श्रुचतर असणारच असें सरळ अनुमान त्यांनी बांधलें. ह्या मानसिक दुबळेपणाचा खिस्ती धर्मोपदेशकांनी पुरेपूर फायदा घेतला. हिंदुधर्म व समाजरचना यांतील वैगुण्यांवर त्यांनी अेकतर्फी टीकेची झोड उठविली, आणि खिस्ती धर्माचा महिमा तारस्वराने गाण्यास आरंभ केला. अपरिपक्व विचारांच्या अनेक अर्धशिक्षित तरुणांच्या मनावर या विपर्यस्त टीकेचा फारच अनिष्ट परिणाम झाला. विष्णु भास्कर करमरकर, रामकृष्ण विनायक मोडक, नारायण शेषाद्रि, बाबा पदमनजी अित्यादि सुशिक्षितांनी राजरोस खिस्ती धर्म स्वीकारला; व त्याचा ते मोठ्या हिरिरीने प्रचार करूं लागले. अितर सुशिक्षितांनी जरी अुघडपणें धर्मांतर केलें नाही, तरी स्वधर्मावरील त्यांची श्रद्धा अजिबात अुडाली होती; आणि म्हणूनच या सुमारास 'परमहंस मंडळी'सारख्या खिस्ताळलेल्या संस्थेचा जन्म झाला. खिस्ती धर्मोपदेशकांचें प्रचारकार्य अतिशय पद्धतशीर व परिणामकारक होतें; त्यांत जुलूमजबरदस्तीला फारच थोडा वाव होता. परंतु 'तुका म्हणे पाणी । पातळपणें तळा खणी' ह्या न्यायाने खिस्तानुयायांचें हें धार्मिक व सांस्कृतिक आक्रमण मुसलमानांच्या कडव्या धर्मप्रचारापेक्षा जास्त भयावह व हानिकारक होतें. त्याचे दूरगामी परिणाम लक्ष्यांत घेअून मोरभट दांडेकर, नारायणराव, भाअू महाजन, गंगाधरशास्त्री फडके, कृष्णशास्त्री चिपळूणकर यांच्यासारख्या महाराष्ट्रांतील विचारवंतांनी त्याला वेळींच पायबंद घालण्याचा प्रयत्न केला. खिस्तीधर्मोपदेशकांच्या वाढत्या चळवळीचा यथासांग प्रतिकार करण्यासाठी अुपदेशचंद्रिका, विचारलहरी, सद्धर्मदीपिका अित्यादि नियतकालिकेंहि अुदयास आलीं. परंतु वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन व खिस्ती आक्रमणाचें अुच्चाटन या जोडकार्याला सर्वस्वीं वाहून घेअून तें आपल्या डोळ्यांदेखत अंशतः सिद्धीस नेण्याचा मान विष्णुबावा ब्रह्मचारी यांच्याच वांट्याला येतो. लेख, संभाषणें, वादविवाद, व्याख्यानें अित्यादि अनेक मार्गांनी त्यांनी खिस्ती धर्मोपदेशकांचा पिच्छा पुरविला, व त्यांचाच कोटिक्रम त्यांच्यावर उलटवून त्यांना वेळोवेळीं निरुत्तर केलें. विष्णुबावांच्या सतत पंधरा वर्षांच्या परिश्रमांमुळे खिस्तीधर्मप्रसाराची प्रबळ लाट ओसरली, व सामान्य जनांची संशयाकुल दृष्टि पुन्हा स्वधर्माकडे आत्मीयतेने व अभिमानाने वळली.

विष्णुबावांचें संपूर्ण नांव विष्णु भिकाजी गोखले. त्यांचे वडील ठाणें जिल्ह्यांत राजपुरी तालुक्यापैकीं निजामपूर पेट्यांत शिरवली या नांवाच्या लहानशा खेड्यांत राहत असत. त्यांना सहा मुलगे आणि पांच मुली अशीं अेकंदर अकरा अपत्यें झालीं. त्यांपैकीं विष्णुबावा हे दहावे. त्यांचा जन्म शके १७४७ मध्यें (सन १८२५) श्रावण शुद्ध पंचमीस झाला. विष्णुपंत पांच वर्षांचे असतांना त्यांचे वडील दिवंगत झाले. सातव्या वर्षी त्यांचें मौंजीबंधन झाल्यावर त्यांनी पूर्वापार पद्धतीप्रमाणे एक वर्षपर्यंत वेदाध्ययन केलें, व लेखनवाचन, हिशेबठिशेब वगैरे व्यावहारिक शिक्षणहि घेतलें. त्यांचें अक्षर सुबक व वळणदार होतें. नवव्या वर्षी जमीन वसुलातीकडील तालुका कचेरींत ते अुमेदवारी करूं लागले. परंतु घरच्या गरिबीमुळे त्यांच्या आअीने त्यांना लवकरच शेती, बागाईत, गुरें चारणें, लांकडें फोडणें वगैरे कामांत घातलें. आपल्या मुलाच्या अंगांतील गूढ सामर्थ्याची त्या वेळीं त्या माअुलीला काय कल्पना असणार ? परंतु विष्णुपंतांची महत्त्वाकांक्षा व आत्मविश्वास त्यांना स्वस्थ बसूं देईना. बाराव्या वर्षी त्यांनी महाड येथे भुसाराच्या दुकानांत चाकरी पतकरिली. दोन वर्षांतच त्यांना ह्या कामाचाहि कंटाळा आला

१ हल्ली हें खेडें कुलाबा जिल्ह्यांत माणगांव तालुक्यांत मोडतें.

व ठराविक मुदत संपतांच त्यांनी दुकानदारास सोडचिठ्ठी दिली. पुढे ते रत्नागिरी जिल्ह्यांतील संगमेश्वर बंदरावर 'कस्टम' खात्यांत अुमेदवारीस राहिले. तेथे दोन तीन महिने काढून ते पुन्हा ठाणें जिल्ह्यांत आले व कमिटीसमोर परीक्षा देअून सरकारी चाकरीस लायक ठरले. सोळाव्या वर्षी त्यांना साष्टी तालुक्यांत 'कस्टम' खात्यांत नोकरी मिळाली. त्यानंतर सात वर्षेपर्यंत वसई, कल्याण, भिवंडी, अुरण अित्यादि ठिकाणीं त्यांनी आपली नोकरी चोखपणें बजाविली. लहानपणापासूनच धार्मिक गोष्टीकडे त्यांचा कल होता. कथा-कीर्तन, पुराण-प्रवचन अैकण्याची संधि ते कधींहि वाया दवडीत नसत. साधु, संन्यासी, बुवा, वैरागी यांच्यापासून कांहीतरी परमार्थ-लाभ घडेल म्हणून ते मोठ्या जिज्ञासेने ह्या मंडळींत मिसळत. परंतु सर्वत्र त्यांची निराशाच झाली. संस्कृत भाषेचें त्यांचें अध्ययन बेताचेंच असावें. मात्र विवेकसिंधु, ज्ञानेश्वरी, अेकनाथी भागवत, भावार्थरामायण, दासबोध, बोधसागर अित्यादि प्राकृत ग्रंथांचा त्यांनी फार परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला होता. नवव्या वर्षापासून त्यांनी नानातऱ्हेचे व्यवसाय केले परंतु कोठेहि त्यांचें चित्त रमेना. अखेर तेविसाव्या वर्षी त्यांना पूर्ण अुपरति झाली. केवळ अुदरभरणासाठी आपला जन्म नाही, त्यापेक्षा अुच्चतर कार्य साधण्यासाठी आपण धडपड केली, तरच आपलें जीवित सफळ होअील, अशा भावनेने सर्वसंगपरित्याग करून ते अरण्यांत निघून गेले.

आत्मदर्शनाच्या अुत्कंठेने विव्हल होअून विष्णुबावा सद्‌गुरूच्या शोधार्थ रात्रंदिवस रानावनांत भटकले. कित्येक महंतांचे त्यांनी मंत्रोपदेश घेतले. अनेक साधुसंतांना ते शरण गेले; बहुत सिद्ध पुरुषांना त्यांनी नम्रपणें शंका विचारल्या; परंतु दुसऱ्यांना ब्रह्मज्ञानाच्या लांब लांब गोष्टी सांगणारे हे शब्दपंडित स्वतःच मोहांध व विषयलंपट असल्याचें त्यांना आढळून आलें. या बुवाबाजींतला किळसवाणा दंभ व अनाचार पाहून त्यांचें चित्त उद्विग्न झालें. अज्ञानाच्या खोल गर्तेत बुडालेले हे पोटभरू परमहंस आपल्या शिष्यांना कोणती सद्गति देणार याबद्दल त्यांना संशय अुरला नाही. व 'अुद्धरेदात्मनात्मानं' या भगवद्वचनावर विश्वास ठेवून त्यांनी स्वतःच्या प्रयत्नांनीच आत्मप्राप्ति करून घेण्याचा निश्चय केला. त्यानंतर ते थेट सप्तशृंगीच्या डोंगरावर गेले, व तेथे निव्वळ कंदमुळें खाअून, वेदांतविचार व ध्यानधारणा यांमध्यें सदैव निमग्न राहून त्यांनी खडतर तपश्चर्या केली. ह्याच ठिकाणीं त्यांच्या अंगीं तीव्र वैराग्य बाणलें. ज्या आत्मसुखासाठी त्यांनी जिवापाड साधना केली, तें हस्तगत झाल्याची त्यांच्या अंतरात्म्यांनी त्यांना ग्वाही दिली. अुभ्या जगाच्या विरोधाला न जुमानतां आपल्या सदसद्विवेकबुद्धीवर खंबीरपणें विसंबून राहण्याअितका आत्मविश्वास व निर्भयता त्यांच्या ठिकाणीं अुत्पन्न झाली.

अुग्र तपस्येच्या योगाने आपण आपलें कल्याण साधलें पण तेवढ्यानेच आपला कार्यभाग पुरा होत नाही, जगाच्या कल्याणासाठी आपण आपलें अुर्वरित आयुष्य वेंचलें पाहिजे, अशी बावांच्या अंतःकरणांत प्रेरणा झाली. वैदिक धर्म हा अत्यंत अुज्ज्वल व सर्वश्रेष्ठ आहे. परंतु दिवसानुदिवस या देशांत त्याचा ऱ्हास होत चालला आहे. त्याच्या शुद्ध स्वरूपाचा लोकांना विसर पडून धर्माच्या नांवाखाली भलभलत्या आचारांचें अवास्तव स्तोम माजलें आहे. तेव्हा 'पाखांडमतांचें खंडन करून तूं वैदिक धर्माची पुन्हा स्थापना कर' असा प्रत्यक्ष परमेश्वरानेच आपणांस आदेश दिला आहे अशी त्यांची भावना झाली.

"हे अीश्वरा, तूं मला अरण्यांत शंकरपार्वतीरूपाने अनेक वेळां दर्शन देअून आज्ञा दिल्हीस कीं, माझ्या वेदोक्त नियमांत ज्या तारक गोष्टी आहेत त्या लोकांच्या मनांत ठसवून दे; कारण कीं, त्या गोष्टींचा लोप झाला आहे."[१]

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.७३८.

विष्णुबावांनी संस्कृत भाषेचें सशास्त्र अध्ययन केलेलें नव्हतें, तेव्हा वेदोक्त धर्माची शिकवण आपण कशाच्या आधारावर सांगणार असा संदेह त्यांच्या मनांत क्षणभर अुत्पन्न झाला. परंतु पांडित्यापेक्षा अंतःप्रेरणेवरच त्यांचा जास्त भर होता; म्हणून 'यस्य निश्वसितं वेदाः' असा भगवानच आपला 'बोलविता धनी' असल्यामुळे आपल्या तोंडून वेदबाह्य उपदेश होणार नाही असा त्यांनी विश्वास बाळगिला.

"हे अीश्वरा, बापा, तूं दत्तात्रेय अवताररूपाने दर्शन देअून बोललास कीं, तूं जगांत तारक अुपदेश कर, पण त्या वेळेस मी बोललों कीं, मला संस्कृत भाषा येत नाहीं. मग तूं हास्यवदन करून बोललास की, जा विष्णु तूं सहज भाषण बोलशील; तोच वेदगर्भीचा परम सिद्धांत होअील.[1]"

सप्तशृंगीच्या डोंगरावरून निघून विष्णुबावा नाशिक येथे पंचवटींत येअून राहिले. नंतर कांही दिवसांनी ते पंढरपुरास गेले. तेथे त्यांनी अधिकारवाणीने लोकांना वैदिक धर्माचें रहस्य विशद करून सांगण्यास प्रारंभ केला. त्यांची सडेतोड वृत्ति व अमोघ वक्तृत्व यांची लगोलग लोकांवर छाप बसली; व लवकरच त्यांचें नांव सर्वतोमुखीं झालें. लहानापासून थोरापर्यंत सर्वजण त्यांना 'ब्रह्मचारीबावा' या नांवाने ओळखूं लागले. येथे तीन वर्षें त्यांचा मुक्काम होता. तेवढ्या अवधींत त्यांनी विठ्ठलाच्या सभामंडपांत अेकनाथांच्या 'भावार्थरामायणा'चें तीन वेळां पारायण केलें. अि. स. १८५६ त त्यांनी 'भावार्थसिंधु' या नांवाचा पंचप्रकरणात्मक ओवीबद्ध ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. याच सुमारास सरकारी विद्याखात्याकडील अिन्स्पेक्टर महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांच्याशीं विष्णुबावांचा परिचय झाला. आपल्या अलौकिक व्यक्तिमत्त्वामुळे त्यांनी महादेवशास्त्र्यांसारख्या चतुरस्र पंडितांचें मनहि वेधून टाकलें. त्यांच्याच आग्रहावरून पुढे बावांनी सांगली, मिरज, वाअी, सातारा, पुणें, नगर वगैरे गांवीं जाअून व्याख्यानें दिलीं व त्या त्या ठिकाणच्या लोकांना आपल्या स्वतंत्र व स्फूर्तिदायक विचारांची चमक दाखविली. अि. स. १८५६ साली विष्णुबावा द्वारकेला जाण्यासाठी म्हणून निघाले व सप्टेंबर महिन्यांत मुंबअीस येअून दाखल झाले. येथे त्यांना अकल्पित रीतीने आपल्या जीवनकार्याची ओळख पटली; व यात्रेला जाण्याचा बेत त्यांनी लांबणीवर टाकला.

बावांचा मुक्काम मुंबअीस गणेशवाडींत होता. वेदोक्त धर्माचे कट्टर अभिमानी म्हणून त्यांची ख्याति अगोदरच शहरभर झाली होती. त्यामुळे दर्शनासाठी दररोज भाविक लोकांचे थवेच्या थवे लोटूं लागले. मुंबअींतील एकंदर परिस्थिति नजरेखालून जातांच त्यांना खिस्ती आक्रमणाच्या भयानक स्वरूपाची कल्पना आली. तत्कालीन हिंदु विद्यार्थ्यांना कदाचित् भगवद्गीतेचें नांवहि माहीत नसेल, पण खिस्ती धर्मसंस्थांच्या शाळांतून त्यांच्या बालमनांवर बायबलाचा संस्कार नित्यनियमाने घडत होता. आपल्या लोकांचा हा परधार्जिणेपणा पाहून बावांच्या चित्तात कालवाकालव झाली. हिंदुसमाजावर हें मोठें गंडांतर आहे अशी त्यांनी आपल्या मनाशीं खूणगांठ बांधली, व त्याचा प्राणपणाने प्रतिकार करण्याचा विडा उचलला. ज्यांच्या ज्यांच्या मनावर खिस्ती मताचा पगडा बसूं लागला होता, व जे धर्मांतर करण्याच्या बेतांत होते त्यांच्याशीं खुल्या दिलाने चर्चा करून त्यांचें मतपरिवर्तन घडवून आणण्याचा त्यांनी उपक्रम सुरू केला. 'परमहंस'मंडळींतील सभासदांशींहि त्यांनी वादविवाद केला, व आपल्या बिनतोड युक्तिवादाने स्वतःला नास्तिक म्हणविणाऱ्या कित्येक मूढात्म्यांचीं मनें परत हिंदुधर्माकडे खेचलीं.

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश पृ.७३८.

वैदिक धर्मावरील खिस्तानुयायांच्या आक्षेपांचें खंडन करून त्याची श्रेष्ठता लोकांच्या मनावर बिंबवावी म्हणून विष्णुबावांनी ता. २० सप्टेंबर १८५६ पासून दर शनिवारीं परभु लोकांच्या विद्यालयांत व्याख्यानें देण्यास सुरवात केली. ह्या व्याख्यानमालेची व्यवस्था सोकर बापूजी त्रिलोकेकर, शामराव मोरोजी त्रिलोकेकर आणि आत्माराम सदानंद हे विद्यालयांतील शिक्षक ठेवीत असत. याशिवाय काळकादेवीच्या रस्त्यावर धाकजीचे वाड्यांत, सखारामजींच्या वाड्यांतील चौघरांत व गांवांतील सद्गृहस्थांच्या घरीं त्यांच्या वादविवादाच्या बैठकी भरत असत. बावांचीं कांहीं विक्षिप्त मतें व तऱ्हेवाईक वागणूक पुष्कळांना पसंत नसली, तरी हिंदु-धर्माची कड घेऊन भांडणारा तडफदार व वादकुशल प्रचारक म्हणून सर्वांना त्यांच्याबद्दल आदर वाटत होता. त्यामुळे त्यांच्या व्याख्यानाला अतोनात गर्दी लोटत असे. अेक आण्याचें तिकीट ठेवून देखील रस्त्यावर बंदोबस्तासाठी पोलीस बोलावण्याची पाळी येअी. वेदोक्तधर्माच्या प्रसारासाठी त्यांनी अशा सुमारें पन्नास सभा भरविल्या. "यांचा भाषणांची वेधक शक्ति व समयसूचकता हीं प्रसिद्ध होतीं. यांची स्मृति फार तिखट होती आणि धैर्य विलक्षण होतें. यांचा भगवद्गीतेवर विशेष अभ्यास असून त्या अप्रतिम पुस्तकाचा आधाराने त्यांचें बहुधा पांडित्य होत असे[1]."

विष्णुबावांच्या या व्याख्यानांचा प्रसार मुंबअीपुरताच मर्यादित नव्हता. त्यांचें प्रतिवृत्त वर्तमानपत्रांत नेहमी प्रसिद्ध होत असे. त्यामुळे त्यांच्या कार्याचा संबंध महाराष्ट्रभर बोलबाला झाला होता. बावांच्या विक्षिप्तपणावर भाअू महाजन यांच्या 'धूमकेतु' पत्रांत फार कडक टीका येत असे. तिला प्रत्युत्तर देण्यासाठी बावांच्या शिष्यांनी 'वर्तमानदीपिका' पत्र काढलें. 'धूमकेतु' व 'वर्तमानदीपिका' यांचा वाद बरेच दिवस चालला होता. परभु विद्यालयांतील सभांना येण्यास महार-धेड प्रभृति अस्पृश्यांना बंदी होती. त्यामुळे खिस्तीधर्मोपदेशक तेथे जात नसत. स्वतः बावांना अस्पृश्यता मुळीच मान्य नव्हती. कदाचित् विद्यालयाच्या चालकांनीच तसा नियम केला असेल. त्यानंतर इ. स. १८५७ त खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या सांगण्यावरून बावांनी आपल्या सभा कोणात्याहि खाजगी जागेंत न भरवितां, समुद्रकिनाऱ्यावर चालू केल्या. त्यामुळे अस्पृश्यांसकट सर्वांना या सभांना हजर राहण्यास मोकळीक मिळाली. पारशी, मुसलमान, खिस्ती वगैरे सर्व धर्मांचे लोक बावांच्या व्याख्यानाला येत असत. पारशी हे तर वैदिक धर्मानुयायीच आहेत असें त्यांचें स्पष्ट मत होतें. दर गुरुवारीं संध्याकाळीं पांच वाजतां सभा सुरू होअी त्या वेळीं जुन्या व नव्या कराराच्या आधाराने बावा खिस्ती धर्मो-पदेशकांशीं वादविवाद करीत असत. एका खिस्ती धर्मोपदेशकानेच खालीलप्रमाणे या बैठकीची हकीकत दिली आहे.

"आज समुद्रावर बावांशीं संभाषण करण्यास गेलों. एका पाठीमागें एक अशीं चोहों बाजूंनीं बाकें मांडून एकांत एक दोन चौक केले होते. तीं सर्व बाकें लोकांनीं भरलीं होतीं, आणि ते बावांची मार्गप्रतीक्षा करीत होते. बावांकरितां मध्यभागीं एक खुर्ची व मेज मांडिलें होतें. पाठीमागली भिंत जरी फार उंच होती तरी थोड्या वेळांत निरनिराळ्या जातींच्या लोकांनीं ती भरून गेली; तेथे सुमारें हजार बाराशें लोक जमले होते. बावांची स्वारी आली तोंच मी त्यांस म्हटलें कीं, तुम्ही एकदम बहुत शंका काढितां आणि आम्ही तुमच्या बोलण्यांत आड येत नाहीं. त्याप्रमाणें आम्ही त्या शंकांचीं उत्तरें देताना तुम्हांकडून कांही

१ नेटिव ओपिनियन, ता. २६ माहे फेब्रुवारी १८७१. पृ.६८,

प्रतिबंध होऊं नये. नाहीं तर तुम्ही अेक अेक शंका काढावी व तिचें उत्तर घेत जावें. यांतून दुसरी गोष्ट बावानें मान्य करून संभाषण सुरू केलें.[१]''

अशा तऱ्हेने सुमारें वीस सभा झाल्यावर मे अखेर पावसाळा जवळ आल्यामुळे बावांनी हा वादविवाद थांबविला. त्यांच्या विचारप्रवर्तक व्याख्यानमालेमुळे लोकांत पुष्कळच जागृति झाली व खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या बेजबाबदार प्रचाराला थोडा आळा बसला. पुढे लवकरच बंडाची धामधूम उसळली, व सरकारी सूचनेवरून त्यांना आपला सार्वजनिक प्रचार कांही काल बंद ठेवावा लागला. त्यांची शेवटची जाहीर सभा लोहारचाळींत आत्माराम बापुजी दळवी यांच्या घरीं भरली होती. त्यानंतर त्यांनी इ. स. १८५९ त 'वेदोक्तधर्मप्रकाश' या नांवाचा सुविस्तृत ग्रंथ लिहून प्रसिद्ध केला. त्यांच्या शिष्यपरिवारांत मुंबअींतील मोठमोठे सुशिक्षित व वजनदार लोक होते. त्यामुळे नुसत्या महाराष्ट्रांतच नव्हे तर अखिल भारतवर्षांत त्यांचें नांव गाजलें. 'इलस्ट्रेटेड लंडन न्यूज' या विलायतेंतील वृत्तपत्रांतहि त्यांचें छायाचित्र आलें होतें.

कालांतराने विष्णुबावांना जलप्रवास करण्याची इच्छा झाली, व त्यांनी मद्रासला जाण्याचा बेत ठरविला. मद्रास येथे कांही दिवस राहून नंतर ते कलकत्त्यास गेले. माधवराव अनंत दलाल यांच्या घरीं त्यांचा मुक्काम होता. तेथील दोन महिन्यांच्या वास्तव्यांत त्यांनी हिंदींत भाषणें केलीं, आणि ब्राह्म समाजाच्या सभासदांशींहि विचारविनिमय केला. कलकत्त्याहून ते काशीला गेले, व तेथे त्यांनी परमहंसदीक्षा घेतली. अेके दिवशीं काशीविश्वेश्वराच्या देवळाजवळ अेका पाद्र्याची व त्यांची अचानक गांठ पडली. परंतु त्यांच्या नांवाचा त्यांना अितका वचक बसला होता कीं, मुंबअीचे सुप्रसिद्ध 'ब्रह्मचारीबावा' ते हेच असें कळतांच ते तेथे होते तोपर्यंत तो देवळाकडे पुन्हा फिरकला देखील नाही. काशीहून ते परत कलकत्त्यास गेले, व तेथे सुमारें वर्षभर राहिले. मध्यंतरीं त्यांना महामारीचा अुपद्रव झाला. परमुलखांत फारशी ओळखदेख नसल्यामुळे त्यांच्या जेवण्याखाण्याची, औपचारोपचाराची फार पंचाअीत पडली. म्हणून त्यांनी 'खानु' या नांवाचा अेक मुसलमान नोकर ठेवला. तोच त्यांचें जेवणखाण करी व त्यांना औषधपाणी देअी. तसेंच कलकत्त्याहून परत येतांना कांही अनपेक्षित कारणामुळे त्यांचा प्रवास लांबला, व त्यांच्याजवळची शिधासामग्री संपली. तेव्हा त्यांनी बोटीच्या कप्तानास आपली खाण्यापिण्याची सोय लावण्यास सांगितलें, व त्याच्या क्रिरिस्तांव बवर्जीने शिजविलेला भात आणि बटाटे खाअून निर्वाह केला. लौकिकदृष्ट्या निषिद्ध अशा या दोन्ही गोष्टी पुढे ते सर्वांना उघड व निःसंकोचपणाने सांगत असत. खिस्ती मताचें खंडन करण्याचा जरी त्यांनी चंग बांधला होता, तरी त्यांचें कोणा व्यक्तीशीं वैर नव्हतें. त्यांचें भांडण तत्त्वाचें होतें; आणि म्हणूनच ते हिंदु, मुसलमान, पारशी, खिस्ती वगैरे सर्व लोकांशीं मोकळेपणाने व समभावाने वागत असत. ते पूर्ण शाकाहारी होते. मद्यमांसनिवृत्तीवर त्यांचा विशेष कटाक्ष होता. तथापि रोटीव्यवहाराचे परंपरागत निर्बंध ते मुळीच पाळीत नसत. भुलेश्वराच्या बाजारांतील पुऱ्या, भाजी व भजीं वगैरे पदार्थ टोपलींत भरून भररस्त्यांत, जोडा घालून व अुभ्याने, सर्व जातींच्या लोकांशीं संभाषण करीत बिनदिक्कत खात असत. कोणाच्या हातचे हा प्रश्न त्यांच्यासमोर कधीच अुभा राहिला नाही. काय खावयाचें अेवढ्या अेकाच गोष्टीचा ते विचार करीत.

त्यांचा वर्ण गौर, बांधा अुंच व धडधाकट, प्रकृति निकोप व सुदृढ, मुद्रा प्रसन्न व शांत होती. त्यांचा स्वभाव बराचसा लहरी होता. कधी ते अधाशासारखे बेसुमार खात सुटत, तर कधी आठ आठ दिवस उपोषण करीत. कधी दिवसच्या दिवस आंघोळीवांचून

१ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.२१.

राहात, तर कधी दिवसांतून चार चार वेळां सचैल स्नान करीत. कधी दुःखातिशयाने व्याकुळ होत, तर कधी आनंदाने बेहोष बनत. अशा तऱ्हेचा स्वच्छंदी स्वभाव असतांहि त्यांच्या लोकोत्तर गुणांमुळे त्यांच्याबद्दल कोणाला अनादर वाटला नाही. सर जमशेटजी जीजीभाईसारख्या गुणग्राही धनिकाला तर त्यांचा सहवास लोभनीय वाटे. जनार्दन रामचंद्रजी, केशव सखाराम-शास्त्री, पांडुरंग हरिश्चंद्रजी, बाळ भास्कर, दामोदर धोंडजी, मल्लनाथ बाबुराव, काशीलाल मिश्रा वगैरे लोक नेहमी त्यांच्या सान्निध्यांत असत. कलकत्त्याहून आल्यावर बावांनी 'सुख-दायक राज्यप्रकरणीं निबंध', 'सहजस्थितीचा निबंध' इत्यादि लहानसहान पुस्तकें लिहिलीं. पुढे त्यांनी भगवद्गीतेवर 'सेतुबंधनी'नामक मराठी टीका लिहिण्यास आरंभ केला. अठराव्या अध्यायाची टीका चालू असतांनाच त्यांच्या मानेवर काळपुळी झाली, व ह्या आजारांतच त्यांचा अंत झाला. शनिवार ता. १८ फेब्रुवारी १८७१ (माघ वद्य १४ शके १७९२) रोजीं ते निवर्तले.

घरच्या गरिबीमुळे विष्णुबावांना उच्च शिक्षण घेण्याचा योग आला नाही. युरोपियन व पारशी लोकांच्या सहवासामुळे त्यांना इंग्रजी थोडेंबहुत समजत असे, पण मूळ ग्रंथ वाचण्याइतकें त्यांना इंग्रजी भाषेचें ज्ञान नसावेंसें वाटतें. वादविवादासाठी त्यांनी जुन्या व नव्या करारांचें मराठी भाषांतर वाचलें होतें. तसेंच 'सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध' या आपल्या लहानशा पुस्तकाचें भाषांतरहि त्यांनी बाळ भास्कर शिंत्रे यांच्याकडून करविलें होतें. ते स्वतःच म्हणतात, "आता नास्तिकांनो तुम्ही म्हणतां की, ब्रह्मच्यारी बावा तुम्ही इंग्रजी लिपी शिका, परंतु नास्तिकांनो तुम्ही अविच्यारी आहां. अरे जी मी बालबोध (म्हणजे देवनगरी) लिपी शिकलों आहें ती वेद लिहिण्याची लिपी आहे, असें "अर्धेंदुलसितं तारेणरुद्धं" या वेदवाक्या-वरून सिद्ध आहे, अशा त्या बालबोध लिपीच्या योग्यतेपुढे इंग्रजी व फारसी व आरबी वगैरे लिपी कशा आहेत, तर बालबोध लिपीच कोणी सूर्य आहे आणि इंग्रजी वगैरे लिपी त्यापुढें खद्योत म्हणजे काजव्यासारख्या आहेत. यास्तव सूर्यासारख्या बालबोध लिपीपुढे काजव्यासारख्या ज्या इंग्रजी वगैरे लिपी त्या शिक्षणाची मला किंवा शाहण्यांना गरज काय !"[1]

इंग्रजी व संस्कृत या दोन्ही भाषांतील वाङ्मयाचा गाढ व्यासंग नसतांनाहि विष्णुबावा मी मी म्हणणाऱ्या खिस्ती पंडितांना वादविवादांत निरुत्तर करीत, व वेदशास्त्रसंपन्न विद्वज्जनांना आपल्या विचारसरणीपुढे मान वाकवायास लावीत. त्यांची उद्योगशीलता अचाट होती. आपल्या कार्यसिद्धीसाठी ज्या ज्या गोष्टी त्यांना आवश्यक वाटत, त्या त्या गोष्टींची ते परिश्रमपूर्वक माहिती घेत. त्यांचा दृष्टिकोन उदार, व्यापक पण स्वतंत्र होता. त्यांच्या अनु-रोधाने त्यांनी वैदिक धर्माच्या विविध अंगोपांगांची छाननी केली, जगांतील निरनिराळ्या धर्म-पंथांचाहि तुलनात्मक दृष्टीने विचार केला, व आपलीं आत्यंतिक मतें निर्भीडपणें लोकांसमोर मांडलीं. त्यांच्या पदरीं जरी विद्वत्तेचें भांडवल नव्हतें, तरी त्यांच्या अंतःकरणांत स्फूर्तीचा स्फुलिंग होता; व जगाच्या इतिहासांत तर पढिक पांडित्यापेक्षा जीवंत प्रेरणेच्या बळावरच महनीय कार्यें घडून आलेलीं दिसतात.

विष्णुबावांच्या कार्याचें स्वरूप चतुर्विध होतें. इ.स. १८५६ सालीं ते मुंबईस आले. त्या वेळीं श्रुतिस्मृतिपुराणादि संस्कृत धर्मग्रंथांचीं मराठींत भाषांतरें झालेलीं नव्हतीं. ज्ञानेश्वर, एकनाथ, तुकाराम, रामदास यांचे ग्रंथहि छापून प्रसिद्ध झाले नव्हते. त्यामुळे सामान्य लोकांना आपल्या धर्माची साधार व विश्वसनीय माहिती मिळण्यास कांही मार्ग नव्हता. हरदास व पुराणिक यांच्यामार्फतच त्यांना आपल्या धर्माची तोंडओळख करून घ्यावी लागे. या दोन्हीहि

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.७२३.

लोकोपयोगी संस्था जीर्ण झालेल्या होत्या. बदलत्या परिस्थितींतहि स्वधर्मावर लोकांची श्रद्धा अढळ राखण्याचें कार्य त्यांच्या हातून होण्यासारखें नव्हतें. खिस्ती धर्मोपदेशकांनी हिंदुधर्म-ग्रंथांच्या हस्तलिखित प्रती मोठ्या प्रयासाने मिळविल्या, छिद्रान्वेषक बुद्धीने त्यांचा अभ्यास केला, आपल्या मल्लीनाथीसह हिंदुधर्मविषयक लहान लहान पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं; आणि त्यांच्या हजारों प्रती गावोगावीं वांटल्या. लेख व भाषणें यांच्या द्वारें आमच्या धर्मकल्पनांची टर उडविण्यास त्यांनी आरंभ केला. जॉन स्टिव्हन्सनने ऋग्वेदांतील कांहीं सूक्तांचें भाषांतर केलें. रॉबर्ट निव्हिटने 'भगवद्गीतेचें सार' काढलें. जॉन विल्सनने 'हिंदुधर्मप्रसिद्धीकरण' लिहिलें. अशा तऱ्हेने खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या तोंडूनच आपल्या धर्माची विपर्यस्त माहिती करून घेण्याचा आमच्या लोकांवर अनवस्था प्रसंग ओढवला. त्यांच्या अशास्त्रीय व एकतर्फी टीके-मुळे भोळसर व अज्ञानी लोकांचा बुद्धिभेद होऊं नये म्हणून विष्णुबावांनी 'भावार्थसिंधु', 'वेदोक्तधर्मप्रकाश' वगैरे सुबोध ग्रंथ लिहून वैदिक धर्माचें व्यापक स्वरूप लोकांच्यापुढे मांडलें. जाहीर व्याख्यानें व खाजगी संभाषणें यांच्या योगें त्यांनी आबालवृद्धांना वैदिक धर्माचे मूलभूत सिद्धान्त सुगम करून सांगितले. भौतिक क्षेत्रांत जरी आपण पाश्चात्यांच्या पुष्कळच मागे असलों, तरी आपला धर्म, तत्त्वज्ञान व संस्कृति निःसंशय श्रेष्ठ आहे, व त्या बाबतींत तरी दुसऱ्याच्या ओंजळीने पाणी पिण्याची आपणांस बिलकूल गरज नाही याबद्दल त्यांनी आपल्या देशबांधवांची खात्री पटवून दिली; आणि केवळ हिंदूंच्याच नव्हे, तर पारशी, मुसल-मान वगैरे अन्यधर्मीयांच्या अंतःकरणांतहि धर्माभिमानाची ज्योत प्रज्वलित केली.

खिस्ती धर्मोपदेशक फक्त येशू खिस्ताची महती गाऊनच थांबत नसत. हिंदुधर्म व समाजरचना ह्यांवरहि ते आक्षेप घेत. भारतीय तत्त्वज्ञानांतील विसंगति व तर्कदुष्टता, आणि हिंदु-समाजरचनेंतील अन्याय व विषमता दाखवून देऊन खिस्ती धर्म हाच खरा बुद्धिवादावर अधिष्ठित असा धर्म आहे असें सिद्ध करण्याचा ते प्रयत्न करीत. विष्णुबावांनी आपल्या धर्म-ग्रंथांतील अनेक प्रमाणें देऊन त्यांचे आक्षेप कसे निराधार व फोल आहेत तें स्पष्ट केलें. शेकडों लोकांसमक्ष खिस्ती धर्मोपदेशकांशीं वादविवाद करून त्यांच्या उथळ व ठराविक कोटिक्रमांचें त्यांनी सयुक्तिक खंडन केलें. त्याप्रमाणेच जुन्या व नव्या करारांतील असत्य विधानें व परस्पर-विरोधी वचनें त्यांनी उद्धृत केलीं, व दोषैकदृष्टीने कोणत्याहि धर्मावर हल्ला करणें किती सोपें आहे तें लोकांच्या निदर्शनास आणून दिलें.

विष्णुबावांनी स्वकीयांचें वेळोवेळीं समर्थन केलें, परंतु सवंग लोकप्रियतेच्या नादीं लागून त्यांनी लोकांच्या मूर्खपणाला व दांभिकतेला प्रोत्साहन दिलें नाही. खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या खोडसाळ विधानांचा त्यांनी यथास्थित समाचार घेतला, तथापि त्यांच्या न्याय्य आक्षेपांतील कटु सत्याकडेहि त्यांनी दुर्लक्ष केलें नाही. आपल्या दुःस्थितीचीं कारणें त्यांनी आधी बारकाईने शोधून काढलीं व त्यांच्या निराकरणासाठी जरूर त्या सामाजिक सुधारणांचा सडेतोड पुर-स्कार केला. समाजहिताच्या दृष्टीने ज्या ज्या सुधारणा घडवून आणण्याची आपणांस उत्कंठा आहे, त्या त्या सर्व सुधारणा वेदकालीं अस्तित्वांत होत्या याबद्दल त्यांना मुळींच संशय नव्हता. वैदिक धर्माचें मूळ स्वरूप अत्यंत उज्ज्वल आहे, सद्यस्थितींत त्याचा लोप झाल्यामुळेंच आपण अशा अवनत दशेला येऊन पोहोंचलों, तेव्हा त्याची पुन्हा स्थापना केल्याशिवाय आपला तरणोपाय नाही अशी त्यांची दृढ श्रद्धा होती. जन्मसिद्ध उच्चनीचपणाचा फाजील बडेजाव माजवून समाजांत फूट पाडण्याचें धोरण त्यांना बिलकूल मान्य नव्हतें. प्रचलित जातिभेद हा वेदकालीन वर्णव्यवस्थेला सोडून आहे असें त्यांचें स्पष्ट मत होतें. पुनर्विवाह, प्रौढविवाह, घट-

स्फोट, शुद्धीकरण, मंदिरप्रवेश अित्यादि सामाजिक प्रश्नांसंबंधींचे त्यांचे विचारहि पूर्णपणें पुरोगामी होते; आणि लोकांच्या स्तुतिनिंदेची पर्वा न करतां त्यांनी ते असंदिग्ध शब्दांत व्यक्त केले. आपल्या या विचारसरणीचा अुगम वेदप्रणीत सनातन धर्मातच आहे असें ते आग्रहानें म्हणत असत.

"एकजण म्हणतो कीं, ब्रह्मचारी बावा तुम्ही लोकांच्या अशास्त्र वर्तणुकीला मान कां देत नाही ! आणि लोकांस विरुद्ध वाटेल असा अुपदेश कां करितां ! त्याला मीं अुत्तर दिल्हें कीं, अरे माझा वेदोक्त धर्माप्रमाणें अुपदेश करण्याचा सांप्रदाय आहे, तो सोडून मी लोकांच्या मनधरणीकरितां अशास्त्र अुपदेश करूं कीं काय ! माझा प्राणान्त झाला तरीही मी अशास्त्र अुपदेश करणार नाहीं हीच माझी प्रतिज्ञा आहे. कारण मला परमेश्वराचा पूर्ण साक्षात्कार आहे. त्या माझ्यानें अशास्त्र अुपदेश कसा करवेल !"[1]

विष्णुबावांच्या भाषणाप्रमाणेच त्यांचें लेखनहि स्वतंत्र, सडेतोड, ओजस्वी व परिणामकारक होतें. त्यांनी सहासात गद्यपद्यात्मक ग्रंथ लिहिले; पण त्यांत कोठेहि पाश्चात्यांची अुसनवारी नाही. त्यांच्या वेळचे बहुतेक प्रथितयश लेखक इंग्रजी ग्रंथांचीं हुबेहूब भाषांतरें करण्यांतच भूषण मानीत असत. क्वचित् एखाद्दुसऱ्या साहित्यिकाला स्वतंत्र ग्रंथलेखनाची स्फूर्ति झाली, तरी त्याच्या विचारांत पाश्चात्य ग्रंथांची छाप दिसून आल्याशिवाय राहत नसे. परावलंबनाच्या ह्या लाजिरवाण्या प्रवृत्तीपासून विष्णुबावा सर्वस्वीं अलिप्त होते. त्यांच्या प्रत्येक शब्दांत स्वाभिमानाची व आत्मविश्वासाची भावना ओतप्रोत भरलेली होती. त्यांची दृष्टि संकुचित नव्हती; पण जेथे तेथे परकीयांचा वरचष्मा त्यांना नको होता. आम्हीहि आमच्या महत्त्वाच्या प्रश्नांचा स्वतंत्रपणें व जबाबदारीने विचार करूं शकतों ही गोष्ट त्यांनी सप्रमाण सिद्ध केली. आपल्या ग्रंथांत त्यांनी ठिकठिकाणीं अनेक धार्मिक, सामाजिक, राजकीय व सांस्कृतिक विषयांचा अूहापोह केला आहे. त्यांचीं अैकान्तिक मतें सर्वांनाच ग्राह्य वाटतील असें नाही, परंतु त्यांच्या वाङ्मयांतील अभिनव कल्पना व क्रान्तिकारक विचार आपल्या मनाची पकड घेतल्याशिवाय राहत नाहीत.

विष्णुबावा ब्रह्मचारी यांचे ग्रंथ व भाषणें

१ भावार्थसिंधु— मुंबअी, सातारा, अि. स. १८५६.
२ वेदोक्तधर्मप्रकाश— मुंबअी, अि. स. १८५९.
३ सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध— मुंबअी, अि. स. १८६७.
४ चतुःश्लोकी भागवत याचा अर्थ— मुंबअी, अि. स. १८६७.
५ सहजस्थितीचा निबंध— मुंबअी, अि. स. १८६८.
६ समुद्रकिनारींचा वादविवाद— मुंबअी, अि. स. १८७२.
(संपादक— जी. बोअेन)
७ वेदोक्त धर्माचा विचार व ख्रिस्ती मतखंडन—मुंबअी, अि. स. १८७४.
(विष्णुबावांच्या शिकवणीचें सार— ले. मंगेश हरी नेहरकर)
८ नारायणबावाकृत बोधसागराचें रहस्य— ... ...(!)
९ सेतुबंधनी टीका— मुंबअी, अि. स. १८९०.
(लेखनकाल—अि. स. १८७१) प्रकाशक : रामचंद्र पांडुरंग राऊत

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.१६१

बावांनी आपल्या ग्रंथरचनेचा उपक्रम 'भावार्थसिंधु'नामक ओवीबद्ध अध्यात्मपर ग्रंथाने केला. त्यांनी तो पंढरपूर येथे शके १७७७ त (अि. स. १८५६) माघ शुद्ध दशमीस लिहून पुरा केला. योगमार्गदर्शन, पंचकोशांचें विवरण, आत्मज्ञानाचें विवरण, भक्तिमार्ग, मुक्तलक्षणें व जनांस अुपदेश अशीं ह्या ग्रंथाचीं पांच प्रकरणें आहेत. अेकंदर ओव्यांची संख्या पांचशें-सव्वीस आहे. बावांच्या ओव्या अेकनाथी ओव्यांप्रमाणे साडेचारचरणी आहेत. याच सुमारास ते भावार्थरामायणाचें पारायण करीत होते. तेव्हा 'भावार्थसिंधु' हें नांवहि कदाचित् नाथांच्या ग्रंथावरूनच सुचलें असावें. त्यांची भाषा मात्र रामदासांच्या लिखाणाप्रमाणे खोचदार व खणखणीत आहे. ह्या ग्रंथांतील कांहीं भागांचें गद्यात्मक रूपांतर दंभहारकांत प्रसिद्ध झालें होतें. विष्णुबावांनी हा ग्रंथ निव्वळ परमार्थदृष्टीनेच लिहिलेला आहे असें वाटतें. त्रिविध-तापाने पोळलेल्या जीवांना शाश्वत 'सुखप्राप्ती'चा मार्ग दाखवावा यापलीकडे त्यांचा कांहीं दुसरा अुद्देश दिसत नाहीं. मात्र सुरवातीपासूनच त्यांची महत्त्वाकांक्षा फार दांडगी होती. वेग-वेगळ्या भाषांत आपल्या ग्रंथाचीं भाषांतरें होअून त्याचा सर्वंध जगांत प्रसार व्हावा अशी त्यांची अिच्छा होती. त्यांच्या औदार्याला तर सीमाच नव्हती. ज्ञान हें पवित्र व भेदातीत आहे, कोणत्याहि अेका विशिष्ट धर्माची किंवा पंथाची ती मिरास नाहीं, तेव्हा म्लेच्छांसहित सर्व मनुष्यमात्रांना माझ्या अुपदेशाचा अधिकार आहे असें त्यांनी स्पष्ट म्हटलें आहे.

"पृथ्वीवरील मनुष्यमात्र। म्लेच्छांदिक सकल जात। अुपदेशास अधिकारी निश्चित। हीच माझी आज्ञा असे॥ मनुष्यजाती असे अेक। हेंच ज्ञान सम्यक। अैसा जाणोनि विवेक। मुक्तें अुपदेश करावा॥ सकलद्वीपें सकलखंडें। मुक्तें फिरावीं अुदंडें। मोडूनि मतवादांचीं बंडें। अुप-देश ज्ञानाचा करावा॥ या भावार्थसिंधूनें बोलणें। सकळ जनाच्या हिताकारणें। तरी याचें पुस्तक बाळगणें। स्त्रियापुरुषांनीं वाचावया॥ याचें भाषांतर करावें। द्वीपद्वीपांतरीं न्यावें। स्त्रियापुरुषांनीं पाहावें। संसारीं वर्ततां सर्वदा॥"[1]

'वेदोक्तधर्मप्रकाश' अि. स. १८५९ त प्रसिद्ध झाला. सुमारें साडेसातशें पृष्ठांच्या ह्या प्रदीर्घ गद्यग्रंथांत बावांच्या स्वतंत्र व तेजस्वी विचारांचें सारसर्वस्व ग्रथित झालें आहे. आबालवृद्धांना सहज समजेल अशा सुबोध पण जोरदार शब्दांत त्यांनी वैदिक धर्माच्या विविध अंगोपांगांची संवादरूपाने थोडक्यांत माहिती दिली आहे. तत्त्वज्ञान, आचार, संस्कार विवाह-धर्म, नीतिनियम, वर्णव्यवस्था, जातिभेद, मंत्रशास्त्र, अित्यादि अनेक धार्मिक व सामाजिक गोष्टींचा यांत स्फुट स्वरूपांत पण मार्मिक रीतीने अूहापोह केला आहे. त्याप्रमाणेच खिस्ती धर्मोपदेशकांच्या आक्षेपकांचेंहि जागोजागीं खंडन केलें आहे. पौराणिक कथांचे लाक्षणिक अर्थ विशद करून लोकांना परधर्मीय टीकाकारांपासून सावध राहण्याबद्दल अिशारा दिला आहे. 'याहुदी','खिस्ती'व'मुसलमान' या म्लेच्छ मतांचा यथोचित परामर्श घेअून त्यांनी वैदिक धर्माची श्रेष्ठता लोकांच्या मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न केला आहे. सारांश, हा ग्रंथ म्हणजे वैदिक धर्मानुयायांचा अेक लहानसा 'धर्मकोश'च आहे असें म्हणावयास चिन्ता नाहीं. ग्रंथाची रचना कांहीशी विसकळीत व असंबद्ध आहे. नाना विषयांवरील बहुमोल विचार त्यांत अित-स्ततः विखुरलेले आहेत. तत्त्वज्ञानविषयक विवेचन बरेंच गूढ व दुर्बोध झालें आहे. बऱ्याच ठिकाणीं तपशीलवार आधार देअून प्रमाणशुद्धतेचा व पांडित्याचा विनाकारण आव आणला आहे. अुदा०— "यजुर्वेदामध्यें हिरण्यकेशीशाखेच्या संहितेच्या पांचव्या अष्टकाचे दुसऱ्या अध्यायाचे सातवे अनुवाकांत ब्राह्मण गुरुच श्रेष्ठ कां याविषयीं प्रमाण......[2]". लिहिण्याची धाटणी

१ भावार्थसिंधु, प्र.५, ओ.९१-९३, १०३-१०४. २ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.१३.

सामान्यतः जुन्या तऱ्हेची आहे. कांही प्रकरणांत हरदासी पालुपदाप्रमाणे प्रत्येक छेदकाचा शेवट अेका विशिष्ट वाक्यानेच केलेला आढळतो. तात्पर्यबोधक मुख्य विधानें मनांत ठसण्यासाठी कधी कधी त्रिवार लिहिलीं आहेत. कडसणी, पाणिलगें, रहण्या अित्यादि प्राकृत वाङ्मयांतील जुने शब्द मधून मधून सांपडतात. कित्येक ठिकाणीं विचारांची व क्वचित् वाक्यांचीहि पुनरुक्ति झालेली आहे. प्रचारकाच्या दृष्टीने अेकच विचार अनेक रीतींनी घोळून सांगणें हा दोष नसून अुलट गुणच आहे. परंतु शब्दांची पुनरुक्ति मात्र मुळींच समर्थनीय नाही. अशा तऱ्हेचे कांही किरकोळ दोष जरी मान्य केले, तरी तत्कालीन वाङ्मयांत हा ग्रंथ निःसंशय अुच्च प्रतीचा आहे असें म्हणावें लागतें. त्याच्या प्रत्येक पानावर बावांच्या कुशाग्र बुद्धीची व तडफदार वृत्तीची चमक दिसून येते. त्यांतील कितीतरी कल्पना आणि विचार आजहि अुद्बोधक व कौतुकास्पद वाटल्याशिवाय राहत नाहीत. म्लेच्छ मतांचा नायनाट करून वैदिक धर्माची स्थापना करण्यासाठी माझा जन्म आहे; म्हणून परमेश्वराच्या प्रेरणेनेच मीं हा महान् ग्रंथ लिहिला आहे. तेव्हा प्रत्येकाने त्याचें नित्य अध्ययन करून स्वतःची चित्तशुद्धि व समाजाचा अुत्कर्ष हीं दोन्ही साधावीं अशी ग्रंथाच्या अखेरीस बावांनी 'सूचना' केली आहे.

"ग्रंथा नांव वेदोक्त-धर्मप्रकाश। वाचनाचा धरा अुल्हास। परमशुद्ध होअील मानस। सत्य सत्य त्रिवाचा ॥ यांत नाहीं मताभिमान। नसे संशयाचें ज्ञान। जें अीश्वरें अुपदेशिलें मजलागुन। तेंच लिहिलें असे मीं ॥ संपूर्ण ग्रंथ समजल्याविना। व्यर्थ धराल कल्पना। तेणें होअील विटंबना। तुमचीच कीं निश्चयें ॥ म्हणून शतवार ग्रंथ वाचून। न समजेल तें घ्या विचारुन। मृगजलवत् भवाब्धींतून। स्वस्वरूपीं सावध व्हा ॥ च्यार हजार नअुशें साठ। गेला महाघोर कलीचा लोट। म्लेच्छ मतें माजलीं अफाट। म्हणून माझी प्रेरणी" ॥[1]

वेदोक्तधर्मप्रकाशाचें त्रिज भाषेंत भाषांतर होअून तें मुंबअीस इ.स. १८६९ त गणपत कृष्णाजी यांच्या छापखान्यांत छापून प्रसिद्ध झालें. मथुरेचे रहिवासी रामरतन जवाहरलाल यांनी हें भाषांतर तपासून शुद्ध केलें होतें.

विष्णुबावांनी वेदोक्तधर्मप्रकाशांत राजनीतीसंबंधी अेक स्वतंत्र प्रकरण लिहिलें होतें. त्यानंतर इ.स. १८६७ त त्यांनी 'सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध' हें पुस्तक प्रसिद्ध केलें. ह्या लहानशा निबंधांतील पंधरा कलमांत त्यांनी आदर्श राजनीतीचें स्वरूप सूत्ररूपाने दिग्दर्शित केलें आहे. आपल्या ह्या राजनीतीमुळे जगांतील अन्याय व विषमता, दुःख व दारिद्र्य, भांडणें व मारामाऱ्या आपोआप नाहीशा होअून सर्वत्र निर्वैर शांततेचें साम्राज्य नांदूं लागेल याबद्दल त्यांना तिळमात्र शंका नव्हती.

"हल्लीं या भूगोलावर अनेक राज्यें आहेत परंतु तीं चालविणाऱ्या राजांना खरी राजनीति काय हें माहीत नाहीं व प्रजा कोणत्या अुपायानें गुन्हे करणार नाहीं हें माहीत नाहीं यामुळें सर्व राजे व सर्व प्रजा अित्यादि मनुष्यमात्र सर्व काळ चिंताग्रस्त व हाय हाय करीत फिरत आहेत. म्हणजे कोणीच दुःखी नाहीं असें नाहीं. ह्यास्तव लहानशा निबंधांत लिहिलेली राज्य करण्याची रीति राजांनीं धरावी व प्रजेनें त्या राज्यरीतीप्रमाणें वागण्याची रीति धरावी म्हणजे सर्व प्रापंचिक संकटें दूर होअून निरिच्छेनें परमेश्वराची भक्ति त्यांना घडेल, आणि वेदांतशास्त्राचे पूर्ण विचार करण्यास व योगशास्त्राचा पूर्ण अनुभव घेण्यास त्यांच्या वृत्तीला स्वस्थता व अवकाश मिळेल, आणि परस्परमनुष्यांत अत्यंत निरिच्छ सत्य व मैत्री राहील, दया, क्षमा, व शांति हीं लक्षणें मनुष्यमात्राच्या अंगीं सहज राहतील. या हेतूनें हा निबंध मी

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.७४८,

विष्णुबावा ब्रह्मचारी याणें केला, यांत जितका विचार लिहून दाखवावयाचा तितका लिहिला नाहीं.[१]" परंतु त्या सर्व विचारांचीं मूळ कारणें सूत्ररीतीप्रमाणे कळतील अशीं लिहिलीं आहेत.

विष्णुबावांची ही राज्यनीति साम्यवादाच्या तत्त्वज्ञानाशीं बऱ्याच बाबतींत जुळती आहे. सर्व प्रजा एक कुटुंब मानावें व देशांतील सर्व जमीन व संपत्ति यांवर समाईक मालकी असावी हा या राजनीतींतील मूलभूत सिद्धांत आहे. प्रजेच्या दुःखाची व दुष्कर्मांची जबाबदारी राजावर आहे. त्याने लोकांकडून लायकीप्रमाणे काम करवून घ्यावें व त्याबरोबर त्यांच्या पालनपोषणाची जबाबदारी पार पाडावी. सर्वांना अन्न व सुखभोग्य पदार्थ सारखे मिळाले तर लोभ आणि मत्सर यांचें कारणच उरणार नाही व लोकांतून गुन्हे करण्याची प्रवृत्ति हळूहळू कमी होत जाईल. गुह्याच्या बाबतींतील बावांची ही मीमांसा बहुतांशीं कशी बरोबर आहे हें आज विस्ताराने सांगण्याची गरज नाही. बावांच्या राजनीतीची कल्पना किती भव्य व उदात्त होती तें लक्षांत येण्यासाठीं दोन महत्त्वाचीं कलमें येथे उद्धृत करतों.

"याप्रमाणें सर्व प्रजा एक कुटुंब व सर्व जमीन हाच एक बाग व त्यांतून जें जें निघेल तें तें सर्वांचें एक याप्रमाणें राज्यव्यवस्था असली म्हणजे सर्वांना सर्व उपभोग मिळतात व सर्वांना उत्तम खावयास मिळतें, सर्वांना उत्तम विपुल वस्त्रें व अलंकारभूषणें मिळतात, सर्वांना नाच, तमाशे, बैठकी पहावयास सांपडतात. पालख्या, रथ, घोडे व हत्ती यांजवर सर्वांना वृद्ध अवस्थेंत "पार्लमेंटच्या" जागीं बसावयास मिळतें, यामुळें कोणाला कांहीं प्राप्त नाहीं असें होतच नाहीं म्हणून सर्व लोक पूर्णकाम होतात. यामुळें कामाच्या अपूर्णतेनें क्रोध येणें हें शिल्लकच राहत नाहीं; आणि क्रोध नसल्यामुळें गुन्हा करणें किंवा गुन्हा करण्यास्तव मत्सर धरून बसणें यांचा लवलेशही राहत नाहीं, यामुळें हाच प्रजेचा व राजाचा खरोखर असावा तसा संबंध आहे."

"पहा, सर्व प्रजा एक कुटुंब व सर्वांचें मुख्य धन जें अन्न तें एक व सर्वांचें सुखभोग्य पदार्थ एक याप्रमाणें राज्यव्यवस्था नसल्यामुळे सर्व प्रजा परस्परांचे गुन्हे करीत आहे व विश्वासघात करीत आहे, व एकमेकांचे प्राण घेत आहे व अनेक कपटें करीत आहे व परमेश्वराला शिव्या देत आहे व "काय करूं कसें करूं" या अष्टाक्षरी मंत्राचा जप करीत आहे, व कितीएक कितीएकांस पीडा करीत आहेत व कुलपें किल्ल्या बाळगीत आहेत व कोणाला पुरें खावयास मिळते व कोणाला मिळतें नाहीं अशी दुर्दशा होत आहे व दुष्काळानें प्रजा मरत आहे व एशिया, युरोप, आफ्रिका आणि अमेरिका या चारी खंडांतील व सर्व द्वीपांतील राजे म्हणविणारे इंग्लिश, फ्रेंच, रशियन, प्रजासत्ताक वगैरे अमेरिकन चिनई व हिंदुस्थानवासी व मध्यएशियानिवासी इत्यादि राजांचे कलह उत्पन्न होऊन प्राणघात होत आहेत. ह्या इतक्या अनर्थांचें मुख्य कारण इतकेंच की, सर्व प्रजा एककुटुंब ही वर लिहिलेली राज्यव्यवस्था भूगोलावर कोठेच आढळत नाही हेंच आहे. यास्तव सर्व प्रजा एककुटुंब व सर्व जमीनच एक बाग व त्यांतील जें जें उत्पन्न तें तें सर्वांचें एक व त्या सर्व खटल्यांवर नेमलेला मालक राजा एक याप्रमाणें राज्यव्यवस्था असावी म्हणजे इंग्लिश, फ्रेंच, रशियन, प्रजासत्ताक अमेरिकन व चिनइ ह्या राज्यांना व त्यांच्या सहकाऱ्यांना असें वाटेल कीं, आमची नीति दुष्ट म्हणून आमच्या प्रजेंत दुष्ट गुन्हे होतात. यास्तव आपण सर्व प्रजा एक कुटुंब अशी नीति ठेवूं तरच सुखी राहूं व प्रजा सुखी राहील. कारण प्रजेच्या गुन्ह्यांचें पाप

१ सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध – ग्रंथकर्त्यांची विनंति.

राजाच्या मस्तकावर आहे. या म्हणण्याचें कारण राज्यनीति बराबर नाही, हें ध्यानांत ठेवून अेककुटुंब सर्व प्रजा अशी राज्यनीति ठेवावी[१]."

बावांचा हा निबंध प्रसिद्ध झाल्यावर विविधज्ञानविस्तार, नेटिव ओपिनियन वगैरे तत्कालीन नियतकालिकांनी त्यावर टीकेची खूपच झोड उठविली. बावांना वेडगळ व व्यवहारशून्य ठरवून त्यांच्या राजनीतीची त्यांनी मानभावीपणाने सणसणीत हजेरी घेतली. मात्र त्यामुळे विष्णुबावांच्या श्रद्धेंत अणुमात्र अंतर पडलें नाही. त्यांनी मुंबअी हायकोर्टातील ट्रान्स्लेटर बाळ भास्कर शिंत्रे यांच्याकडून आपल्या निबंधाचें भाषांतर करविलें, व तें क्याप्टन फेल्प्स यांच्याकडून तपासून घेऊन अी. स. १८६९ त त्याच्या १०००० प्रती काढल्या. आपल्या नवविचारांचा जगभर प्रसार व्हावा म्हणून त्यांनी सर्व देशांतील सन्मान्य व प्रतिष्ठित लोकांकडे स्वखर्चाने कांही प्रती पाठवून दिल्या. विलायतेंतील 'एशियाटिक' या नियतकालिकांतहि त्यावर प्रतिकूल अभिप्राय आला होता.

मुंबअी बेटाच्या पश्चिमेस समुद्रकिनाऱ्यावर ता. १५ जानेवारी १८५७ पासून दर गुरुवारीं वादविवादाच्या बैठकी भरूं लागल्या होत्या. हा क्रम सुमारें साडेचार महिने चालू होता. तेवढ्या मुदतींत अेकंदर वीस बैठकी झाल्या. ख्रिस्ती धर्मोपदेशक जी. बोअेन हे या सभांना नित्यनियमाने जात असत, व अधून मधून वादविवादांत प्रत्यक्ष भागहि घेत असत. ह्या सभेची हकीगत दर आठवड्यास 'Bombay Guardian' या पत्रांत प्रसिद्ध होत असे. त्याचें मराठी भाषांतर करून तें जी. बोअेन यांनी 'समुद्रकिनारींचा वादविवाद' या नांवाने अी. स. १८७२ त प्रसिद्ध केलें. या बैठकीच्या व्यवस्थेसंबंधीचा अेक अुतारा मागे अुद्धृत केलेला आहेच. त्यावरून त्यांनी मुंबअींत किती खळबळ अुडवून दिली होती याची कल्पना येते. या सभा मुख्यतः ख्रिस्ती मताची चर्चा करण्याकरिता बोलावण्यांत येत होत्या. "ख्रिस्ती धर्माची परीक्षा करण्याकरिता आम्ही जमलों आहों. कोणी म्हणतात, तो अीश्वरप्रणीत धर्म आहे, आणि कोणी म्हणतात की तो अीश्वरप्रणीत नाही. कांही दिवसांमागें बोअेनसाहेबानें मजकडे जुना व नवा करार यांच्या प्रती पाठविल्या, त्या मी वाचीत असतों."

रे. वालेंटैन, वालेस, नारायण शेषाद्रि, दाजीबा पांडुरंग, हरि केशवजी वगैरे लोक ह्या बैठकींत प्रामुख्याने भाग घेत असत. वादाचें स्वरूप साधारणपणें खेळीमेळीचें असे. पण कधी कधी सभेंत गोंधळहि होई. लोकांच्या मनांत ख्रिस्ती धर्मोपदेशकांच्याबद्दल अनादर उत्पन्न झाला होता. त्यामुळे केव्हा केव्हा जमावच्या जमाव 'हुर्रे हुर्रे,' 'घे पाव, घे पाव.' असें ओरडत त्यांच्यामागे लागे, व त्यांच्या अंगावर धूळहि फेकीत. प्रत्यक्ष सभेच्या कामांत मात्र सहसा व्यत्यय येत नसे. "ज्या सर्व सभा झाल्या त्यांमध्यें अव्यवस्था किंवा दांडगाई नव्हती. वादविवाद होत असतां सभेस आलेल्या हिंदु, पारशी, मुसलमान लोकांनी बहुधा सभ्य रीतीची वर्तणूक केली.[३]"

स्वतः बावांचाहि गुंडगिरीला विरोध होता. शांततेने व सभ्यपणाने मतपरिवर्तन घडवून आणण्याचें त्यांचें धोरण होतें. कोणी एक मुलगा एका पाद्रीपाशीं बाप्तिस्मा घेण्यास गेला होता. त्याच्याशीं संभाषण करण्यास बावा गेले म्हणून त्यांच्यावर त्या पाद्रीने फिर्याद केली, असें बावाने वादविवाद करण्याच्या प्रारंभीं सांगितलें. आणि उपहास केल्यासारखें हसून म्हटलें.

१ सुखदायक राज्यप्रकरणीं निबंध, कलम ८,१२. २ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.४५-४६
३ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ. १८५-१८६.

कीं, मज बापड्याचीं लढण्याचीं शस्त्रें शब्द मात्र आहेत, पण त्यांस दुसरीं शस्त्रें हवींत त्यांनीं तीं घ्यावींत.[1]"

विष्णुबावांची ही व्याख्यानमाला पूर्णपणें यशस्वी झाली. ग्रंथांचा वाचकवर्ग फार मर्यादित असतो. त्यामुळे समाजाच्या सर्व थरांत कार्याचा प्रसार होऊं शकत नाही. म्हणून बावांनी शेकडों लोकांच्या समुदायांपुढे भाषणें केलीं व सामान्य जनतेंतहि जागृति घडवून आणली.

ह्याशिवाय बावांनी 'बोधसागराचें रहस्य' व 'चतुःश्लोकी भागवताचा अर्थ' असे दोन धर्मपर ग्रंथ लिहिले त्याप्रमाणेच धनुर्वायु झाला असतांहि आपलें सर्व दुःख विसरून त्यांनी लोकोपकारार्थ 'सहजस्थितीचा निबंध' लिहिला, व बरें झाल्यावर अि स. १८६८ त छापून प्रसिद्ध केला. ह्यानंतर बावांनी आपल्या शिष्यवर्गास आधुनिक पद्धतीप्रमाणे भगवद्गीतेवर टीका सांगण्यास प्रारंभ केला. प्रत्यक्ष वैदिक वाङ्मयापेक्षा त्यांचा गीतेचाच दृढ व्यासंग होता. वेदोक्तधर्मप्रकाशांतहि भगवद्गीतेंतील आधार विपुल आहेत. तेव्हा बावांची 'सेतुबंधनी' नामक टीका मार्मिक व अुद्बोधकच असणार हें अुघड आहे. परंतु दुर्दैवाने अठराव्या अध्यायाच्या सतराव्या श्लोकापर्यंत टीकेची मजल गेली असतांनाच बावा कालवश झाले. पुढे रामचंद्र पांडुरंग राअूत यांच्या सांगण्यावरून आप्पाशास्त्री वडवे यांनी ही टीका पूर्ण केली, व राअूत यांनी ती अि. स. १८९० मध्यें प्रसिद्ध केली.

आतापर्यंत विष्णुबावांच्या धार्मिक, सामाजिक व वाङ्मयीन कार्यांचा स्थूल मानाने परामर्श घेतला. वैदिक धर्माच्या व हिंदुसमाजाच्या संरक्षणासाठी त्यांनी खिस्तीधर्मोपदेशकांशीं हटातटाचा सामना दिला. तरी त्यांची भूमिका निःसंशय उच्च व पवित्र होती. त्यांच्या अंतःकरणांत द्वेष व दुराग्रह यांना तिळमात्र जागा नव्हती. त्यांचें कार्य केवळ प्रतिक्रियारूप होतें. खिस्ती धर्मोपदेशकांनी आमच्या धर्मग्रंथांची टवाळी केली, आमच्या देवतांची विटंबना केली, आमच्या समाजसंघटनेवर घाला घातला; म्हणून बावांना पावलोपावलीं त्यांच्याशीं झगडा करावा लागला. परंतु खिस्तीधर्म हा सर्वथैव त्याज्य आहे असें त्यांनी कधीच म्हटलें नाही. आपली धर्मश्रद्धा अढळ राखून दुसऱ्या धर्मांतील चांगल्या गोष्टी घेण्यास त्यांची ना नव्हती. खिस्तीधर्माप्रमाणेच आपण अितर धर्मांचें खंडन कां करीत नाही असें जेव्हा त्यांना कोणींतरी विचारलें, तेव्हा त्यांनी चोख अुत्तर दिलें कीं, जोपर्यंत ते आमच्या धर्मांची अुठाठेव करीत नाहीत, तोपर्यंत मला त्यांच्या धर्मांत हात घालण्याची गरज नाही.

"पारशी धर्म व मुसलमानी धर्माविषयीं आपलें काय मत आहे हें कृपा करून सांगावें. तुम्ही या धर्मांचा मोड करण्यास कां कंबर बांधीत नाही !

जर ते लोक हिंदुधर्माचा मोड करण्याच्या कामांत हात घालतील तर मीही त्यांच्या धर्मांचा मोड करण्यास यत्न करीन. खिस्ती धर्म खेरीजकरून पारशी व मुसलमानी व अितर सर्व धर्म खरे आहेत असें मी मानितों.[2]"

"माझा धर्म म्हणाल तर वेद आहे. दुसऱ्या कोणत्याहि धर्मांतून चांगल्या गोष्टी घेण्यास मला कांहीं प्रतिबंध नाही. जसा कोणी अेखादा मनुष्य आंब्याचा गीर भक्षण करून कोअी व सालपटें टाकून देतो, त्याप्रमाणें प्रत्येक धर्मांतून जी चांगली गोष्ट माझ्या मनास पटेल ती घेण्यास व वाअीट टाकून देण्यास मी खुषी आहें. खिस्ती धर्माविषयींही मी असेंच करणार.[3]"

---

१ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.३८-३९. २ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.७७-७८.
३ समुद्रकिनारींचा वादविवाद, पृ.८६-८७.

विष्णुबावांनी स्वधर्मावरील आक्षेपांचें खंडन केलें, पण त्याबरोबरच प्रचलित समाजरचनेंतील दोषांकडे त्यांनी डोळेझाक केली नाही. परकीयांच्या कोणत्याहि प्रबळ आक्रमणाला आपण संघटित रीतीने तोंड देऊं शकत नाही याचें खरें कारण आपल्यांतील सामाजिक विषमता होय हें त्यांनी पुरतेपणीं ओळखलें होतें. वैदिक वर्णव्यवस्था ही मुळांत गुणकर्मांवर आधारलेली असतांहि तिचें जन्मसिद्ध जातिभेदांत रूपांतर झालें, व त्यामुळेच पुढील अनर्थपरंपरा ओढवली. तेव्हा पूर्वीप्रमाणे वर्णव्यवस्था अंमलांत आणल्याशिवाय आमची आपसांतील फूट व वैमनस्य कमी होणार नाही असें त्यांनी असंदिग्धपणें प्रतिपादिलें. समाजाचा प्रत्येक घटक हा निदान सार्वजनिक जीवनांत तरी सारख्याच दर्जाचा मानला जावा. त्यांत श्रेष्ठकनिष्ठभाव असूं नये. राजाने तर या बाबतींत फारच दक्ष असलें पाहिजे. उमेदवारांची वैयक्तिक लायकी पाहूनच त्याने अधिकाऱ्यांची निवड करावी, जातीय भावनेला थारा देऊं नये, अशी त्यांची बुद्धिनिष्ठ विचारसरणी होती.

"वर्णव्यवस्थेचीं कारणें गुणकर्मांप्रमाणें असून पंचद्रविड व पंचगौड, व चित्पावन व देशस्थ व कऱ्हाडे व देवरुखे व गुर्जर व मारवाडी व शीक, व जैन, व लिंगायत, व मध्व, व शेणवी व परभू व पांचकळशी व पारशी व इंग्रज व फ्रेंच व आरब व रशियन व चिनी, इत्यादि अनेक प्रकारचे नांवांचे जमातीचा म्हणजे जातीचा अभिमान धरून, प्रजा परस्पर भांडतात, आणि मनास वाटतील तसे अेकमेकांच्या निंदापर संस्कृत श्लोकरचनेचे ग्रंथ नवीन रचून, त्यांत अनेक पुराणांचीं नांवें लबाडीनें घालितात, आणि देशभाषांतूनही निंदेचे ग्रंथ रचून परस्परद्वेष करितात, याचें कारण "मर्कटस्य मदिरापानं तन्मध्ये वृश्चिकदंशनं". मग त्याचें चरित्र काय पाहावयाचें, त्याप्रमाणें मूळ वर्णव्यवस्था गुणकर्मावरून आहे हें विसरले, हेंच मद्यपान आहे. त्यांत द्रव्याच्या उपार्जना करण्यापासून जो मत्सर उठतो, तोच वृश्चिकदंश झाला आहे, यामुळें परस्परद्वेष होऊन अेकमेकांला क्रोधावरून बीभत्स बोलण्याप्रमाणें अेकमेकांच्या जमातींची म्हणजे जातींची निंदा ग्रंथरूपानें करूं लागले, आणि परस्परद्वेष ठेवूं लागले, आणि विच्चार कोणीच करीना असें जाहलें. याचें मूळ, वर्णव्यवस्था गुणकर्मांवरून हल्लीं केली पाहिजे तो करीत नाहींत हेंच आहे असें शाहाण्यांनीं पक्कें ध्यानांत ठेवावें. आणि हा अनर्थ मनानें व क्रियेनें दूर करून, परस्पर मनुष्यमात्रांनीं परस्परांवर प्रीती ठेवून, परस्परांचें उणें पडूं देऊं नये. अेकमेकांचें सहाय करीत जावें हीच आज्ञा आहे. व सर्व पृथ्वीवरील मनुष्यें गुणकर्मविभागानें वेगवेगळ्या वर्गांत आहों, तरी अेका शक्तीनें जग धरणाऱ्या अीश्वराचीं आम्हीं सर्व लेकरें आहों, असें समजून अीश्वराच्या वेदाज्ञेप्रमाणें परस्परांवर परस्परांनीं प्रीति ठेवून अेकमेकांचें सहाय करून, सर्व भूमंडलावरील मनुष्यांनीं मतवाद सोडून वेदोक्तधर्माप्रमाणें वागून, परस्परांवर प्रीती करावी आणि परस्परांचें सहाय करावें हीच आज्ञा आहे[१]."

"युद्ध करणारी सेना, अथवा लेखनकामादिक अनेक कामें करणारी सेना, अित्यादि सैन्य राजानें बाळगावें. त्यांतील मनुष्यें अमुकच वर्णाचीं अथवा अमुकच वर्णांपैकीं अमुकच जमातीचीं म्हणजे जातीचीं असावीं असें नाहीं. मनुष्यमात्रांस त्यांच्या अकलेची व बलाची व शौर्याची, परिक्षा घेअून ठेवावें, त्यांत वर्णभेद किंवा वर्णभेदांतील ज्यातिभेद अित्यादि अटकाव नसावा, तरच सर्व जातींच्या प्रज्येला आमचे राज्य आमचे राज्य असा अभिमान राहातो, आणि शत्रुचें अगदीं चालत नाहीं, व मनुष्यमात्रांचें अन्याय दृष्टोत्पत्तीस येतात, यामुळें नीतीनें शासन होतें.[२]"

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.९४–९५. २ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४४७.

"न्यायाधिशानें अन्यायी ब्राह्मण आणि अन्यायी माहार या दोघांस सारख्या मानानें उभे करून, अथवा बसवून न्याय करावा; परंतु माहार दरवाजाबाहेर आणि ब्राह्मण आंत असा पक्षपात करूं नये; मग तो न्यायाधीश ब्राह्मण क्षत्रियादिक कोणीही असो, अथवा माहार मांग असो. सर्व न्यायाधीशांनीं ह्या नियमानें चालावें, आणि पक्षपात सोडून न्याय करावा, तरच प्रजा कैदी होईल, नाहीं तर प्रजा स्वतंत्रता पाहील."[1]

सामाजिक विषमतेप्रमाणेच अतिशूद्रांवर होणाऱ्या अमानुष अन्यायाचीहि बावांना जाणीव होती. ह्या दलित बांधवाच्या मागासलेपणाची जबाबदारी सर्वस्वी उच्चवर्णियांवरच आहे; म्हणून त्यांची अवहेलना न करतां ब्राह्मणादिकांनी त्यांना समानतेच्या नात्याने वागवावें, त्यांच्या सांस्कृतिक सुधारणेसाठी कसोसीने झटावें, व मंदिरप्रवेशादि त्यांचे न्याय्य हक्कहि सुखा-समाधानाने मान्य करावे असा बावांचा स्पष्ट अभिप्राय होता.

"नीच कर्मांच्या योगाने जे गांवाबाहेर राहून अधिकाधिक नीच कर्मे करितात असल्या त्या नीच अवस्थेंतील मनुष्यांस म्हणजे अतिशूद्रांस वगैरे असें बोलूं नये कीं तुम्ही नीच आहां तुम्ही नीच आहां, कारण असे नित्य त्यांना बोलूं लागलें म्हणजे ते अधिकच नीच होतात. यास्तव भूदेव जे श्रेष्ठ ब्राह्मण त्यांणीं नीच अवस्थेंतील मनुष्यांस उत्तम स्वभाव अभ्यासवून त्यांना नीच पदवीपासून मुक्त करून उत्तम पदवीस आणावे. कारण नरदेह हा उत्तम पदवी मिळविण्यास योग्य आहे आणि ब्राह्मणांनीं हेंच आपलें मुख्य कृतकर्म आहे असें स्मरावें. आतां हें त्यांना मातेस बालकाच्या सुचना देण्याप्रमाणें स्मरण दिल्हें आहे, कारण माझीं माता-पिता चित्पावन ब्राह्मण व माझ्या देहाची उत्पत्तीपासून गणना ब्राह्मणवर्णांत श्रेष्ठपणानें आहे म्हणून सर्व ब्राह्मण माझे आईबाप आहेत म्हणूनच मीही निर्भयपणानें बोललों."[2]

"आपोआप मेलेलीं ढोरें खाणाऱ्या माहारादिकांना शिवलें असतां विटाळ मानावा, म्हणजे वीट मानावा, त्यापेक्षां जीवंत ढोरें मारून म्हणजे हिंसाकर्म करून मांस खाणाऱ्या म्लेच्छ लोकांचा विटाळ म्हणजे वीट, अथवा कंटाळा, विशेष मानिला पाहिजे हें न्यायानें सिद्ध आहे. तथापि, "देशकालानुरोधेन वर्तितव्यं सदा बुधैः" या शास्त्राप्रमाणे वर्तावें. आणि मानाचा विच्यार ठेवावा, व अशोकवनांतील पडल्या फळाच्या परवानगीवरून, अशोकवनाचा नाश झाला, तसाच, आपोआप मेलेलें ढोर खाण्याच्या, माहार लोकांच्या रूढीनें ढोरांच्या जीवांचा कपटानें नाश होतो. यास्तव आपोआप मेलेलें, किंवा जीवंत मारून इत्यादि रीतींनीं माहारांच्या सर्व जमातींनीं ढोर खाऊंच नये, म्हणजे ते शुद्ध झाले, व देवळांत येण्यास योग्य झाले.[3]"

वेदोक्तधर्मांतील त्रिकालाबाधित तत्त्वांचा प्रसार करून बावांनी हिंदुसमाजाला लागलेली गळती थांबविली. परंतु गेल्या हजार वर्षांत लक्षावधि हिंदु लोक परधर्मांत गेले होते. त्यांच्या आचारविचारांत सनातन हिंदु संस्कृतीचे अवशेष अजूनहि दिसून येत होते. तरी देखील त्यांना परत हिंदुधर्मांत येण्यास मुभा नव्हती. आपल्याच रक्ताचे हे असंख्य लोक परधर्माच्या छत्राखाली वावरतांना पाहून बावांचें मन अस्वस्थ होई, व कांही ना कांही तरी तोड काढून त्यांना पुन्हा हिंदुधर्माची दीक्षा कशी देतां येईल याची ते विवंचना करीत. शुद्धी-करणाची कल्पना आता सर्वमान्य झाली आहे. पण पाऊणशे वर्षांपूर्वीच या थोर महात्म्याला त्याची आवश्यकता भासली होती ही गोष्ट लक्ष्यांत घेण्यासारखी आहे.

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४४७. २ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.२२१.
३ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.१०४–१०५.

अनुक्रमणिका

"वेदोक्तधर्माच्या आधाराने सर्व मतें खंडन केलीं जातात, परंतु त्या मतांतून मिसळलेले लोक, म्हणजे त्या मतांच्या जमावांचे लोक जे, त्यांना पुन्हा वेदोक्तधर्मात आणण्यास युक्ति चालविली पाहिजे, अथवा चाललीही पाहिजे."[१]

विष्णुबावा स्वतः जरी विरक्त संन्यासी होते, तरी त्यांनी लोकसंग्रहासाठी प्रवृत्तिमार्ग चोखाळला होता. भौतिक शास्त्रांची व व्यावहारिक सुधारणेची किंमत त्यांना कळत होती. देशकालपरिस्थितीच्या अनुरोधाने प्राचीन धर्मशास्त्रांचें रहस्य समजून न घेतां पोकळ शब्द-पांडित्यावर फाजील भिस्त ठेवल्यामुळे आम्ही दिवसानुदिवस कमजोर होत गेलों, व शेवटीं परकीयाचे गुलाम बनलों ही गोष्ट त्यांच्या चित्तांत सदैव सलत होती. जुन्या पठडींतील आमच्या पंडितांचा दुरभिमानच सगळ्या राष्ट्राला भोवला आहे अशी त्यांची दृढ समजूत होती, आणि म्हणून त्यांनी या पंडितांच्या अर्थशून्य पाठांतराचा व व्यावहारिक निष्क्रियतेचा तीव्र निषेध केला.

"जो गीर्वाणभाषा म्हणजे संस्कृत भाषा शिकतो, आणि बोलतो, तोच विद्वान् अशी हिंदुस्थान देशांतील बहुतेक लोकांची बोलण्याची चाल पडून तशीच समजूत दृढ झाली आहे; परंतु ही समजूत अगदीच मूर्खपणाची आहे. कां कीं, ज्या ज्ञानाच्या अनुभवानें वेदशास्त्रादिक ग्रंथ रचले, तें ज्ञान व अनुभव नाहीं, आणि नुस्ते ग्रंथ पाठ केले आणि बोलला त्याला विद्वान म्हणणें हें केवढें मूर्खपण आहे! असो. अशा ह्या दुरभिमानाने हिंदुस्थान देशांत जी पांच हजार वर्षांवरील जी अत्युत्तम व्यवहारसुधारणा व नीति व धर्मस्थिति होती, इत्यादि त्यांची धुळधाणी जाहली, आणि आपल्या वेदोक्त धर्मासहित आपलीं शरीरें म्लेच्छांच्या स्वाधीन झालीं. असो, झालें तें झालेंच, पण होईल त्याविषयीं सावध."[२]

ज्याप्रमाणे 'पढतमूर्ख' पंडितांनी आपली बुद्धिमत्ता अनाठायीं खर्च केली, त्याप्रमाणेच लहानसहान हिंदु राजेहि आपल्या सत्तेचा व संपत्तीचा दुरुपयोग करीत होते. सभोंवतालच्या बदलत्या परिस्थितीचें बरोबर आकलन करण्याची त्यांच्या ठिकाणीं पात्रता नव्हती. त्यामुळे इतर देशांतील लोकांचा उत्कर्ष कसा झाला हें जाणून घेऊन त्या धोरणाने आपल्या देशांत कलाकौशल्याचीं कामें सुरू करण्याचें त्यांच्या स्वप्नांतहि येत नसे. आपल्या टीचभर राज्यांत आपला अधिकार व ऐश्वर्य मिरवावयास सांपडलें, म्हणजे ते त्यांतच खुष असत. अशा आळशी व निर्बुद्ध राजेरजवाड्यांच्या सुखासीनतेवर विष्णुबावांनी सणसणीत टीका केली, व त्यांचा असाच वर्तनक्रम पुढे चालू राहिल्यास त्यांच्या नातवंडांना राज्यपद लाभण्याची आशा नको अशा गंभीर इशाराहि दिला.

"हल्लीं हिंदुस्थान देशांत लाहान साहान राजेरजवाडे व त्याचे कारभारी इत्यादि जे आहेत, त्यांची स्थिति कशी आहे तर जसे पक्षी आपलीं घरें दोन हजार वर्षांवर बांधीत होते, त्याच नमुन्याप्रमाणें सांप्रतचे पक्षी आपलीं घरें बांधितात, या पक्ष्यांच्या गृह बांधण्याच्या दृष्टांता-प्रमाणेंच सांप्रतकाळीं हिंदुस्थानदेशांत जे लाहानमोठे राजेरजवाडे व त्यांचे कारभारी इत्यादि आहेत त्यांची स्थिति आहे, व त्यांचें मन अगदीं निर्बल आहे. याचें कारण त्यांना स्वहस्तानें काम करण्याची संवय नाहीं, व भूगोलाची माहिती नाहीं, व जलप्रवास करीत नाहींत, यामुळें त्यांना मरणाची भीती वाटत्ये, वंशपरंपरा चाकर मनुष्यें, यामुळें समयास कोणाचा उपयोग नाहीं, व जात्यभिमानामुळें कोणी कोणास सार्वभौमत्व देण्यास वगैरे मदत करीत नाहीं, व स्वतः लेखन-वाचनज्ञानाचा, व कलाकौशल्याचीं कामें करण्याचा मार्ग मुळींच ठाऊक नाहीं, व त्यांतील आनंदरस चाखला नाहीं, यामुळें प्रजेत यावा हें स्वप्नांतही नाहीं, व बापाच्या आज्यानें

१ वेदोक्त धर्मप्रकाश पृ. ७०३-७०४. २ वेदोक्त धर्मप्रकाश पृ. ४२७-२८.

ज्या पराक्रमानें जो किताब मिळविला, तो किताब भालदारचोपदारांकडून ललकारून, आपण नाटकांतील सोंगाप्रमाणें त्या किताबाचा आनंद भोगतों, याची लज्या त्यांना वाटत नाहीं, व अन्य द्वीपांतील राजे, कोणत्या कारणानें व कायद्यानें योग्यतेस चढले तो उद्योग करण्याचें ज्ञान नाहीं, पण शिकवूं लागल्यास शिकत नाहींत, इत्यादि प्रकारची हल्लीं जे हिंदुस्थान देशांत लहानमोठे राजेरजवाडे आहेत त्यांची स्थिति आहे. असो, अशीच त्यांणीं आपली स्थिति ठेविली, तर त्यांचें सोंग, नातू झालाच तर त्यास मिळणार नाहीं."[1]

आपला देश, धर्म, भाषा, संस्कृति इत्यादिकांबद्दल विष्णुबावांना जाज्वल्य अभिमान होता. मुसलमानी अंमलांत राजकीय कागदपत्र फारशी लिपींत लिहिण्याचा प्रघात सुरू झाला; त्यानंतरहि पुढे तो कित्येक ठिकाणीं तसाच चालू राहिला होता. हा अनिष्ट प्रघात मोडून टाकून हिंदुस्थानांतील राजेरजवाड्यांनी सर्वत्र देवनागरी लिपी प्रचारांत आणावी असा त्यांचा आग्रह होता. त्याचप्रमाणे शक, महिना, तिथि, वार वगैरे सर्व कांही हिंदु पद्धतीप्रमाणे लिहिण्याची दक्षता घ्यावी, व हरएक बाबतींत आपला स्वाभिमान रक्षण करावा अशा तऱ्हेची त्यांची शिकवण होती.

"हिंदुस्थान देशांतील राजकीय लेखन, किंवा व्यावहारिक लेखन, बालबोध जी देवनगरी पूर्ण लिपी तिच्यांत असावें, अथवा बालबोध लिपीच्याच आधारानें जी मोडी लिपी तिच्यांत असावें. आणि युधिष्ठिर, शालिवाहन, विक्रम हे शक, व चैत्र, वैशाख अित्यादि महिने, व प्रतिपदा, द्वितीया अित्यादि तिथी, व रविवारादिक वासर, व प्रभवादिक संवत्सर, याप्रमाणें पुस्तकांस लावीत जावे. अन्य देशांतील अपूर्ण लिपींचा अभ्यास करण्याचे, व म्लेच्छांच्या गोष्टी शिकविण्याचे बालकांस श्रम देअूं नये. व अन्यदेशीय वेदोक्त धर्मविरुद्ध मतवादी मनुष्यांचे शक व महिने, यांचा कागदपत्रांत मुख्यत्वेंकरून अुपयोग करूं नये. याप्रमाणें हरकोणी हिंदुस्थान देशांत राजे असतील त्यांणीं वागावें."[2]

लहानपणापासून अगदी जुन्या वातावरणांत वाढलेल्या विष्णुबावांसारख्या अध्यात्मप्रवण संन्याशाचीं अशीं पुरोगामी मतें पाहिलीं म्हणजे त्यांच्याबद्दलचा आदर दुणावतो. शुद्धाशुद्धतेच्या बावांच्या कल्पना लोकमताहून फार भिन्न होत्या. "मुंबअी हें भ्रष्टतेचें आगर; अशा स्थितींत आपण येथे कसें राहतां!" असा कोणी तरी त्यांना प्रश्न विचारला. त्यावर त्यांनी अुत्तर दिलें की, "ज्या ठिकाणीं भ्रष्टपणा अधिक, त्या ठिकाणींच आमच्यासारख्या धर्मोपदेशकांची जरूरी आहे."

"कोकण वगैरे ठिकाणांतून बहुत लोक पोटाकरितां म्हणून एथे येतात, त्यांतून कित्येकांस हिकडची हिंदुधर्मविरुद्ध भ्रष्टता समजून आल्यावर ते अज्ञ असतांही, स्वधर्मरक्षणार्थ परत आपल्या गांवीं जातात, तर आपण ब्रह्मचारी होत्साता हें भ्रष्ट स्थळ सोडून स्वस्थळाप्रत गमन करावें असें आपल्या ध्यानींमनींही येत नाहीं हें कसें !

आम्ही वेदप्रतिपाद्य धर्माची माहितगारी करून देअून भ्रष्टता दूर करणारे वस्ताद आहों, या कारणामुळें जेथें फार भ्रष्टता असेल तेथेंच आमचें आगमन, तेथेंच आमचें काम, तेंच आमचें स्थळ, याहून वेगळें आमचें स्थळ तें भगवद्गीता अध्याय पंधरावा श्लोक सहावा प्रमाणें "यद्गत्वा न निवर्तंते तद्धाम परमं मम" यामुळेंच हें कसें याचें अुत्तर हें असें खूप ध्यानांत ठेवें."[3]

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४२५-२६. २ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.४४५-४६.
३ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.२६४.

बावांचा आत्मविश्वास फार जबर होता. लोक जरी आपला अमोलिक अुपदेश अैकत नाहीत, तरी पुढे त्यांना पश्चात्ताप करण्याची पाळी आल्यावांचून राहणार नाही अशी त्यांची पक्की खात्री होती. म्हणून 'खऱ्याखोट्याचा नीट निवाडा करा, नाहीं तर फसाल, व मागाहून पस्तावाल' असें ते लोकांना वारंवार बजावीत असत.

"मजसाठीं रडाल, अरे माझी आठवण कराल. पहा पहा ! हाल्लीं तर मजविषयीं, विषयलंपट लोकहो तुमचा विच्यार कसा आहे, व त्या वाईट विच्याराचें ज्ञान कसें आहे; तर काय हो ! हा हिराही चमकतो, व कांचेचा खडाही चमकतो; तस्मात् कांच व हिऱ्याचें मोल एकच असावें; काय हो ! ही पितळही पिंवळी, आणि सोनेंही पिंवळें; तस्मात् सोन्याची व पितळेची किंमत एकच ! तसेंच ब्रह्मच्यारी बावाही लंगोटी घालून व कफनी गळयांत घालून लोकांस ज्ञान व नीती सांगतात, तसे तर ब्रह्मच्यारी बावाच्या वेषासारखे आमच्या घरोघर येतात, त्यांना ज्ञान नसतें, मग ब्रह्मच्यारी बावाच काय अधिक आहेत ! असा विच्यार, लोकहो ज्ञानाच्या श्रेष्ठत्वाकडे द्रव्यमदाच्या योगानें पहात नाहीं, यामुळें तुमच्यांत होतो, परंतु फसाल."[१]

विष्णुबावांच्या अंगीं अनेक असामान्य गुण होते. त्यामुळे त्यांनी हजारों लोकांचीं मनें आपल्याकडे ओढून घेतलीं. त्यांच्या अंतःकरणांत धर्माभिमान उत्पन्न केला. आपल्या हिंदु-समाजाचा उत्कर्ष साधावयाचा असेल, तर प्रचलित समाजव्यवस्थेंत आमूलाग्र बदल केल्या-शिवाय गत्यंतर नाही असें त्यांचें मत होतें. त्याचाहि त्यांनी निर्भीडपणें प्रचार केला. परंतु धर्माभिमानाच्या प्रेरणेने एकत्रित झालेल्या लोकांची संघटना करून कोणत्या तरी प्रत्यक्ष विधायक कार्याला त्यांनी हात घातला नाही. त्यांचा स्वभाव कांहीसा विक्षिप्त व लहरी होता. त्यामुळे निरनिराळया प्रवृत्तींच्या लोकांशीं जुळतें घेऊन त्यांचा एखाद्या विशिष्ट कार्याकडे उपयोग करून घेण्याइतकी कार्यकुशलता, धीमेपणा व तारतम्य त्यांच्या अंगीं असेल असें वाटत नाही. त्यांच्यासारख्या तडफदार व सडेतोड वृत्तीच्या माणसाचें मन विधायक कार्यापेक्षा विध्वंसक कार्यांतच रमणें जास्त स्वाभाविक होतें. आणि म्हणूनच वादचतुर वक्ते व प्रभावी प्रचारक म्हणून बावांचें नांव महाराष्ट्रभर गाजलें, पण आर्यसमाजासारख्या चिरस्थायी संस्थेची स्थापना करण्याचें भाग्य त्यांना लाभलें नाही.

---

१ वेदोक्तधर्मप्रकाश, पृ.१०९.

राष्ट्रकूटकालीन मराठी

(ले. ग. वा. तगारे, एम्.ए., बी.टी, कऱ्हाड)

क्रियापदविचार—

क्रियावाचक शब्द हा वाक्यांतील अत्यंत महत्त्वाचा भाग आहे. कोणतेंहि वाक्य (अथवा विचार) त्याच्याशिवाय पुरा होत नाही. 'आख्यातजानि नामानि' हें यास्काचार्यांचें मत नामापुरतें मर्यादित नसून विशेषणें व क्रियाविशेषणें यांचासुद्धा अंतर्भाव यांत केला पाहिजे. भाषेचें वैभव धातूंच्यावर अवलंबून असतें. त्यामुळे संस्कृत किंवा प्राकृत व्याकरणाकार धातुपाठ देण्यास विसरत नाहीत. यांतील सर्वच धातु वाङ्मयांत येतात असें नव्हे. अुदा. संस्कृतमधील १७०६ धातूंपैकी निम्मेसुद्धा वाङ्मयांत येत नाहीत. हेमचंद्र व मार्कण्डेय यांचे धातुपाठ लक्षांत घेतां प्राकृतमध्यें १५४८ धातु आहेत. पैकी ९३० हेमचंद्राने व ६१८ मार्कण्डेयाने दिलेले आहेत. यांपैकी २२३ धातूंबद्दल दोघांचें एकमत आहे. अर्वाचीन मराठींत यावनी भाषांतून आणखी धातु येअून ही संख्या वाढली असल्यास नवल नाही. पुष्पदंताच्या वाङ्मयांतसुद्धा प्राकृत व्याकरणकारांनी न दिलेले पण ज्ञानेश्वरांच्या भाषेंत आढळणारे असे अनेक धातु आहेत. संस्कृत किंवा प्राकृतमधून येणाऱ्या धातूंच्या बदललेल्या रूपांना धात्वादेश म्हणतात. प्राकृत व्याकरणकारांनी हे धात्वादेश व्युत्पत्तीपेक्षा अर्थाकडे लक्ष देअून ग्रथित केले आहेत.

पुष्पदंताच्या वाङ्मयांत येणाऱ्या धातूंचें पुढील प्रकारें वर्गीकरण करतां येईल.

(१) वर्णप्रक्रियेंत थोडा फरक होअून थेट संस्कृतमधून आलेले. अुदा० चर, खण, घड, अि. (२) विकरणासह संस्कृत धातु, स्वतंत्र मानले गेलेले— जाण, खिज्ज, चिण अि. (३) वरीलप्रमाणे नवीनच विकरण जोडलेले कुण, थुण, अि. (साधर्म्य analogy हेंच याच्या मुळाशीं कारण आहे) व (४) अुपसर्गासह धातु स्वतंत्र मानले गेलेले; अुदा० आण, अुग्घाड, अुब्भ, आचक्ख अि. (५) अुपसर्गासह देशी धातु स्वतंत्र मानले गेलेले; अुदा० अब्भिड, निद्धाड, पलोट्ट अि. (६) संस्कृत धातुसाधितें स्वतंत्र धातुप्रमाणे अुदा०—अुग्घुट्ठ, ओहट्ट, पवड्ढ (७) देशी धातुसाधितें स्वतंत्र धातूप्रमाणे, अुदा०—अब्भिट्ट छिप्प (!) णिच्छट्ठ (८) संस्कृत धातु व त्यांचे संस्कृतामधील आदेश दोन्ही स्वतंत्र धातूप्रमाणे अुदा०—गम, गच्छ, देक्ख, दंस, पास (पाहणें). (९) नामधातु (denominatives). (१०) ध्वन्यनुकारी अुदा०— सलसल (सळसळणें) बुक्कर (भुंकरणें), गुमगुम अि. (११) संस्कृत धातूंशीं सदृश पण आजच्या वर्णविकासाच्या नियमांच्या कक्षेंत असलेले अुदा०— घुम्म (घूर्ण्) गुंथ (ग्रंथ्), सिप्प (सिच्) पेल्ल (प्रेर्) अि. (१२) संस्कृत धातूंशीं संबंध नसलेले पण आजच्या भाषेंत आढळणारे अुदा,—भंड, बोल्ल, रेल्ल, खुप अि. (१३) वैदिक धातूंशीं संबद्ध अुदा०— गेण्ह, लोट्ट अि०– (१४) वरील वर्गांत न पडणारे धातु अुदा०– थिव, खरियाल, ढोक अि.

अनुक्रमणिका

ग्रियर्सननीं Memoirs of the Asiatic Society, Bengal, Vol. VIII.2 1924 यांत दिलेल्या धात्वादेशाच्या वर्गीकरणापेक्षा वरील वर्गीकरण पुष्कळच विस्तृत आहे हें कोणालाहि कळून येईल.

आता दहाव्या शतकांत आढळणारे कांहीं मराठी धातु देतों. मीं दिलेल्या यादीपेक्षा यांची संख्या कितीतरी जास्त आहे हें यादवकालीन मराठीच्या अभ्यासकांस पुष्पदंतवाङ्मय वाचतांना आढळून येईल. धात्वादेशाचें वर्गीकरण केल्यानंतर परिशिष्टाकडे बोट दाखविण्यापेक्षा प्रत्यक्ष कांहीं धातु, त्यांचें संस्कृत रूपान्तर व दहाव्या शतकानंतरचें स्वरूप एका कोष्टकांत मांडलें तर दहाव्या शतकांतील मराठी धातूंसंबंधीं अधिक कल्पना येईल असें वाटल्यावरून ही यादी येथे देतों.

पुष्पदंतवाङ्मयांतील धातु

संक्षिप्त चिन्हांचा खुलासा. हेम– हेमचंद्राचें प्राकृत व्याकरण अध्याय ८; दे– देशी-नाममाला– हेमचंद्र-कृत; पा– धनपालकृत पाइअलच्छीनाममाला. पुष्पदंतवाङ्मयाचीं संक्षिप्त चिन्हें म. पु., य. च., ना. च. पूर्वीप्रमाणेच आहेत.

क्रमांक	पुष्पदंत	संदर्भ	संस्कृत रूप	१० व्या शतकानंतरचें रूप	स्पष्टीकरण
१	अक्ख	ना. च. ३.८.७	आ+ख्या ‖	(तेंच)	उदा. अख्यान (नाम)
२	अच्छोड	य.च.३.१०.८	आ+स्फोट् (अ)	हसडणें	उदा. कीं दुःखव्याघ्राच्या असडून होटी ‖ नवनाथ-भक्तिसार २२.५०
३	अब्भिड	य. च. २.३२.१	संमुखं गम् ‖	भिडणें	मराठींत उपसर्गविरहित असतो
४	अब्भिट्ठ	म. पु. ३२.६.१३	अभिगत	भेटणें	'भिड'चें क. भू. धातु-साधित (!)
५	अवहेर	ना. च. ३.९.१०	अव + धीर	अवहेरणें	म. पु. १.३.५ पाहा.
६	,,	ना. च. ४.४.३	विचारित (टिप्पण)	हेरणें	
७	आचक्ख	म. पु. १.७.६	भक्ष्	चाखणें	
८	आण	ना. च. १.१५.१५	आ + नी	आणणें	
९	आउ, आव	म.पु. १.६.२	आ + इ		आव=लाभ– ज्ञानेश्वरी १८.६.२२
१०	उग्गम	ना. च. २.१२.६	उद्+गम्, (पण हेम, उद्+घाट् ४.३३)	उगमणें	आपाणासूनि पृथ्वी उगमगी –परशरामकृत लावण्या

११	उग्गम	ना. च. ९.१७.१	उद्+इ	उगवणें	
१२	उग्घाड	ना. च. २.१०.१०	उद्+घाटय्	उघडणें	
१३	उच्छल	य. च. ३.५	उत्+चल्	उसळणें	उच्छलन– उसळी, महाराष्ट्र शब्दकोश पृ. ३४५
१४	उजव	ना. च. ९.२१.१९	उद्+याप्	उजवणें	
१५	उट्ठ	ना. च. ४.४.९	उत्+स्था	उठणें	
१६	उड्डु	य. च. ४.३.१०	उत्+डी	उडणें	
१७	उद्दाल	ना. च. ६.११.८	आ+छिद् (हेम ४, १२४)	उदाळणें	जैसी खळाळीचिया उदका, सरसि उदाळे चंद्रिका ॥ ज्ञाने.१५.४९८.
१८	उप्फाल	य. च. १.६.५	उत्+पाटय्	उफाळणें	
१९	उब्भ	म. पु. ७.२१.१८	उर्ध्वी कृ	उभणें	मायाभूमिकेचेनि पखारे, उभिली लिंगदेहाची धव-ळारे ॥ शिशुपालवध ९३
२०	उल्ल	य. च. ४.४.१५	आर्द्रीभू	ओलावणें	
२१	उव्वर	म. पु. ३७.२५.३	अव+शिष्	(तत्सम)	उदा. उर्वरित
२२	ओसार	ना. च. ८.१५.१०	अप+सृ	ओसरणें	
२३	ओहट्ट	म. पु. ७.१८.७,	हीनभू	(ओ)हटणें	'अप+हृत' पासून धातु
२४	कड्ढ	य. च. २३.२२.१२	कर्ष्	काढणें	कड्ढअ (म.पु.२०.१९.२) लोहचुंबक
२५	कढ	य. च. ३.५.११	क्वथ्	कढ (व) णें	
२६	कर	ना. च. १.३.१० इ	कृ	करणें	
२७	कुट	य. च. २.१७.७	...	कुटणें	
२८	खंच	ना. च. ५.४.१२	कर्ष्	खेचणें	
२९	खलहल	य. च. ४.७.४	ध्वन्यनुकारी	खळखळणें	
३०	खा	य. च. २.९.७	इ. खाद्	खाणें	
३१	खिज्ज	ना. च. ५.१.११	खिद्-हेम ४.२२४	खिजणें	'खिद्य' (खिद्+य) पासून
३२	खुंट	ना. च. ९.७.५	त्रुट्-हेम ४.११६	खुंटणें	
३३	खुड	ना. च. ७.१४.१३	,,	खुडणें	
३४	खुप	म. पु. १.१६.५	स्खल्(टि)	खुपणें	या ठिकाणीं व ना. च. ७.६.८ मध्यें हा अर्थ योग्य आहे. हेम ४.१०१ व वर-रुचि ८.६८ मध्यें थोडा निराळा अर्थ

३५	खेल्ल	ना. च. ३.१२.१०	खेल (हेम ४.३८२)	खेळणें	
३६	गंज	म. पु. १४.१२. य. च. ३.३६.५	क्षुभ्(टिप्पण रोमांचित)	गांजणें	य. च. ३.३६.५ मध्यें गंजोल्लिय-गांजलेला
३७	गवेस	ना. च. ७.२.५	गवेषय्	गवसणें	थोडें अर्थांतर (Semantic change)
३८	गिल(ल्ल)	म. पु. २९.५१. ३२.१३.९	ग्रस्	गिळणें	डॉ. वैद्यांनी दिलेला म. पु. २९.५.३.चा 'ओले' हा अर्थ दुय्यम आहे; मूळ नव्हे.
३९	गुंथ	ना. च. ५.८.१४	ग्रथ्	गुंतणें	
४०	गेण्ह	ना. च. ३.८.१५	ग्रह्	घेणें	वैदिक गृभ्ण हेम् ४.२०९ वररुचि ८.१५
४१	गोंदल	म. पु. १.३.७ ११.१६.९	मिल्	गोंधळ (नाम)	कानडी 'गोंदलिग' पासून (!)
४२	घल्ल	म. पु. ३.१६.१०	क्षिप्	घालणें	
४३	घिव	म. पु. २.१८.६	,,	घेव (नाम)	उदा० देवघेव (घेणें)
४४	घुम्म	ना. च. ५.९.१३	घूर्ण्	घुमणें	हेम ४.११७ पाहा
४५	घुल	य. च. ३.१४.५ ना. च. ५.१.१२	,,	घुलणें	'घोळणें'समानार्थक
४६	घोट्ट	ना. च. ५.५.५	पिब्-हेम ४.१०	घोटणें	घोटणें=घासणें यापेक्षां 'घोट घेणें' यांतील अर्थ जास्त सयुक्तिक. कारण हें युद्धाचें वर्णन आहे.
४७	चक्ख	य. च. ३.२३.६	आस्वाद- हेम४.२०६	चाखणें	
४८	चड	य. च. ३.२६.६	रुह्	चढणें	हेम ४.२०६
४९	सिप्प	य. च. ३.१३.१३	सिच्	शिंपणें	
५०	हल्ल	म. पु. १४.५.१२	कम्प्	हलणें	

वर दिलेली यादी केवळ दिग्दर्शक आहे. याच्या कितीतरी पट धातु राष्ट्रकूटकाल व यादवकाल यांची सविस्तर तुलना करतांना आढळून येतात.

पुष्पदंतवाङ्मयांतील क्रियापदांच्या रूपांवर परस्मैपदाची छाप जास्त आहे. लगे, कोपे, तरे इत्यादि ज्ञानेश्वरींतील आत्मनेपदाचे अवशेष यादवकालांत संस्कृतला मिळालेल्या उत्ते-जनामुळेच आढळतात. (दहाव्या शतकांतील दुसरा ग्रंथ 'भविसयत्तकहा' यांत सुद्धा परस्मै-पदच जास्त आढळतें. आ. पद महाराष्ट्री भाषेंतील रूपांत दिसून येतें. डॉ. गुणे सम्पादित-भविस. कहा. प्रस्तावना पृ. २४,२५ पाहा.) धातूंचें वर्गीकरण १० गणांत नसून सर्व धातु अकारान्त बनले आहेत. संस्कृतमधील १० लकारांपैकी पुढील लकार आढळतात.

१ वर्तमानकाळ (लट्), २ भूतकाळ (लङ्, लिट्, लुङ्), ३ भविष्य (लुट्, लृट्), ४ आज्ञार्थ (लोट्), ५ विध्यर्थ (विधिलिङ्), आशीर्वादार्थक (आशीर्लिङ्) व संकेतार्थ (लृङ्) फार क्वचित् आढळतात. या लकारांनीं जुनीं रूपें प्राकृत वेषांत मधून मधून आढळतात.

कर्तरि, कर्मणि, भावे व प्रयोजक सर्वत्र आढळतात. पण भावेप्रयोग त्या मानाने फार कमी येतो. पौनः पुन्यार्थक (यङ् लुगन्त) व नामधातु (क्यच्क्यन्त) पुष्कळच आहेत.

भूतकाळाचा जवळ जवळ लोप झाला आहे. अनद्यतन व परोक्षभूत व तृतीयभूत-काळाचे (लङ्वे) सात प्रकार यांचा लोप आढळतो इतकेंच नव्हे तर पानेंच्या पानें उलटलीं तरी क्रियापदाचें भूतकाळीं रूप आढळत नाही. तसेंच संयुक्त क्रियापदें वापरण्याची प्रवृत्ति बरीच आढळते. धातुसाधितांना कांही सहायक्रियापदें जोडून क्रियापद वापरण्याची आधुनिक मराठीची पद्धत त्या काळापासून सुरू असावी असें वाटतें.

राष्ट्रकूटकालीन आणि यादवकालीन भाषेची तुलना करतांना या दोन भाषांत नुसतें साम्य नसून या दोन्ही एकच आहेत व राष्ट्रकूटकालीन भाषा ज्ञानेश्वरकालीन भाषेचें पूर्वरूप आहे असें वाटतें.

१ वर्तमानकाळ (कर्तरि लट्)

एकवचन

प्र. पु. फेडमि (य. च. ४.६.२) वियाणमि (म. पु. १.८.९) कहउँ, करउँ (य. च. २.१.६)
द्वि. पु. णिवसहि (म. पु. ३.१०.११) रहहि (ना. च. ६.१.५) थिवषि (ना. च. ८.१.७)
तृ. पु. भिडइ (य. च. ३.२५.११) सोअइ (य. च. २.३५.१०)

अनेकवचन

प्र. पु. गच्छामो (य. च. २.१.१०) अवयरहुँ (ना. च. ६.५.९)
द्वि. पु. *करह
तृ. पु. रहंति (ना. च. १.५.९) हरहिं (य. च. २.२६.१७) हिंडहिं, होंति (म. पु. १.२.१०)

२ वर्तमानकाळाचे प्रत्यय पुढे दिल्याप्रमाणे आहेत.

(कर्तरि लट्)

	एक वचन	अनेक वचन
प्र. पु.	मि अुँ	मो, हुँ
द्वि. पु.	सि, हि	* ह
तृ. पु.	अि	अंति, हिँ

हे सर्व प. पदी आहेत. प्र. पु. अनेक वचनी 'मो' पूर्वी धातूंतील अंत्य अ चा आ होतो.

३ ज्ञानेश्वरकालीन मराठींतील रूपें—

	एक वचन	अनेक वचन
प्र. पु.	देखों, करीँ	जाणों, करूँ

द्वि. पु.	जाणसि देसि	हसा करा
तृ. पु.	पडे, नेणे दावि, फेडी	करँति, होँति

४ प्रत्ययांची तुलना

	पुष्पदंत (राष्ट्रकूटकाल)	ज्ञानेश्वर (यादवकाल)
प्र. पु. ए. व.	मि, उँ	अँ, ओँ
अ. व.	मो, हुँ	ओँ, ऊँ
द्वि. पु. ए. व.	सि, हि.	सि
अ. व.	*ह	अ–आ
तृ. पु. ए. व.	अि	अि
अ. व.	अंति, हिँ	अँति

हकारलोप, मचें अनुच्चारित अनुनासिकांत रूपांतर वगैरे गोष्टी वर्णप्रक्रियेच्या नियमाप्रमाणे होतात. वरील पृथक्करणावरून (कांही व्याकरणकार मानतात तसें) मराठी वर्तमानास धातुसाधित काळ मानण्याचें कारण नाही हें उघड आहे.

१० व्या शतकांतील दुसरा अपभ्रंश ग्रंथ भविसयत्त कथा यांत पुढील प्रत्यय आढळतात

वर्तमानकाळ

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	मि, अु	हँ
द्वि. पु.	हि, हिँ	हु
तु. पु.	अि, अँ (महाराष्ट्रींत ए.)	अंति, हिँ

ही भाषा महाराष्ट्रांतील नव्हे हें सांगणे नको.

भूतकाळ

सुरवातीस सांगितल्याप्रमाणे पुष्पदंत भूतकाळ (लिट्, लङ्, लुङ्) करतांना मुख्य क्रियापदांच्या भूतकाळाऐवजी भूतकाळवाचक धातुसाधितांना √अस चीं भूतकाळचीं रूपें लावून हा काळ साधतो. अुदा०— "मअि आसि परबलु खविउं (य. च. २.८.५) किंवा "आसि रिसिहिं वक्खाणियउ (ना. च. ६-८-११) असें "मीं शत्रु सैन्य मारलें" किंवा "ऋषींनी व्याख्यानलें आहे" अशा अर्थी तो धातुसाधितांना √अस हें जोड क्रियापद देअून हा काळ साधतो.

अस चीं हुँ (प्र. पु. ए. व.) अत्थि – आसि (तृ. पु.) अशीं भूतकाळीं रूपें आढळतात. 'सहु' (य. च. २.३३.९)–सह प्र. पु. ए. व. सारखीं स्वतंत्र भूतकाळीं रूपें क्वचितच आढळतात.

यादवकालीन मराठींत 'ल(ला)' 'नल' 'न्नला' असे प्रत्यय भूतकाळीं आहेत. अुदा.– अभिवंदिला, खोविन्नली, दिन्हली म्हणे, नसे अि. पैकीं शेवटच्या दोन रूपांवरून हा प्रत्यय

वैकल्पिक असावा असें दिसतें. प्रत्ययांत नकार मिसळण्याची प्रवृत्ति द्राविड भाषांपासून आली असें मत (जहागिरदार B.O.R.A.1930) मराठीच्या कानडीशीं असलेल्या सान्निध्यामुळे मान्य केलें तरी द्राविडी भाषांपासून दूर असलेल्या राजस्थानी व पंजाबी या भाषांत तसें कां व्हावें कळत नाही. विभक्तिप्रत्ययामधील 'न'प्रमाणे 'नल' 'न्नल' या क्रियापदांच्या प्रत्ययांतील नकार हें अजून न सुटलेलें कोडें आहे.

भूतकाळांतील 'अल' किंवा 'इल' प्रत्यय हा प्राकृतामधील स्वार्थे 'इल' किंवा 'इल्ल' या प्रत्ययाचा अवशेष असावा. ८ व्या शतकांतील मराठीची "दिण्णले" "गहिल्ल', हीं वैशिष्टयपूर्ण रूपें कुवलय-मालेंत दिलीं आहेत. हा 'ल' प्रत्यय संस्कृत 'त' पासून कांहीं लोक साधतात तो असा— इत–त > इड–ड > इल–ल. पण दन्त्याचें मूर्धन्यीकरण ऋ, र, ष् नंतर बहुधा होतें, त्यामुळे तें सर्व ठिकाणीं लागू होणार नाही. तसेंच स्लाव्हॉनिक भाषांत भूतकाळीं 'ल' आहे त्या अर्थी तो वेदपूर्वभाषांतून मराठींत आला असें म्हणणें जरा धाष्टर्याचें आहे. हा 'अल' प्रत्यय स्वार्थे असावा असें वाटण्याचें दुसरें कारण राजवाड्यांनी ज्ञानेश्वरकालीन भाषेंत 'अल' किंवा 'इल' प्रत्यय न लागतां संस्कृत 'लङ्'पासून आलेलीं अनेक रूपें दिलीं आहेत (ज्ञानेश्वरीचें व्याकरण पृ. ८०-८२). तथापि 'प्रायो भूते निष्ठान्त-प्रयोग एव प्राकृते दृश्यते' हा नियम पुष्पदंताचे भाषेस लागू पडतो हें मान्य केलें पाहिजे.

भविष्यकाळ

संस्कृत 'लुट' हा शुद्धकाळ नाही. धातूला तृ प्रत्यय लावून वर्तमानकाळाचीं √अस्चीं रूपें लावून हा काळ साधतात. प्राकृत व्याकरणकारांनी हा काळ कोणत्याहि प्राकृतामध्यें आढळतो असें सांगितलें नाही. राजवाड्यांनी या काळाचीं ज्ञानेश्वरकालीन रूपें देऊन Beams व Hoernle यांनी हीं रूपें लक्ष्यांत न घेतल्याबद्दल त्यांना दोष दिला आहे. पुष्पदंताच्या भाषेचें पृथ:करण करणांना मला हा काळ (लुट्) आढळला नाही. संस्कृत विद्येच्या प्रकर्षामुळे ज्ञानेश्वरींत हीं रूपें आढळणें शक्य आहे.

भविष्यकाळीं पुढीलप्रमाणे रूपें आढळतात :—

अेकवचन

प्र. पु. कीलिहिमि (य. च. ३.१५.११) परिणेसमि (ना. च. ५.८.३)
द्वि. पु. भमिहिसि (य. च. ३.३२.६) पडिवज्जहि (य. च. २.३७.१२) जाअेसहि (ना. च. ५.२.७)
तृ. पु. लअेसअि, (य. च. १.७.१५) कीलेसइ (ना. च. २.८.५) भुंजेसइ होसअि (कर्मणि) (य. च. ३·३४·११)

अनेकवचन

प्र. पु. होसहिं (य. च. २.२२.५) द्विवचनी
तृ. पु. खाहिंति (य. च. २.१९.५) करिहिंति (ना. च. ४.५.५)

भ. काळीं संस्कृत स्य प्रत्यय १३ व्या शतकाच्या मराठीपर्यंत होता हें राजवाड्यांनी ज्ञानेश्वरीच्या व्याकरणांत दाखविलें आहे. लोपि (सरळ शिलालेख) उपटे, वा ँहति (राटण शिला) यावरून भविष्यकाळचा लप्रत्यय वैकल्पिक असावा असें दिसतें.

प्रत्ययांची तुलना

		संस्कृत	महाराष्ट्री	पुष्पदंत	ज्ञानेश्वर	आज
प्र. प्र.	अे. व.	स्यामि	स्सामि	समि		
			हिमि	हिमि	अँ+ल अिँ+ल	अिन, ऑन
प्र. पु.	अ. व.	स्यामः	स्सामो–मु हिमो	सहिं	अुँ+ल	अूँ
द्वि.पु.	अे. व.	स्यसि	स्ससि	सहि		
			हिसि	सिहि	सि+ल	सील
द्वि.पु.	अ. व.	स्यथ	हिथ हिह	— —	आ+ल	आल
तृ. पु.	अे. व.	स्यति	स्सअि	सअि		सील
			हिअि	—	अि+ल अ+ल	अील
तृ. पु.	अ. व.	स्यन्ति	स्संति			
			हिंति	हिंति	अिति+ल अति+ल	अितिल अतिल

'स' व 'ह' या ध्वनींचें साधर्म्य हकारलोप अित्यादि वर्णक्रियेचे नियम लक्षांत घेतां आधुनिक मराठी प्रत्यय थेट संस्कृतशीं कसे संबद्ध आहेत हें लक्षांत येईल. पुष्पदंत-वाङ्मय व ज्ञानेश्वरवाङ्मय हे मराठीचे कालिक भाग आहेत ही गोष्ट यावरून स्पष्ट होत नाही का? कै. राजवाडे व प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी यांच्या समोर हें वाङ्मय नव्हतें म्हणून त्यांचा थोडा गोंधळ अुडाला.

चुकीची दुरुस्ती

मागील अंकांतील (वर्ष १४ वें, अंक १ ला) पृष्ठ ३२ वरील २ ऱ्या पायटीपेंतील १ ल्या ओळींत "राष्ट्रकूट राजे तिसरा कृष्णराव खोट्टिगदेव" असें चुकीने छापलें गेलें. तो मजकूर "राष्ट्रकूट राजे तिसरा कृष्णदेव व खोट्टिगदेव" याप्रमाणे वाचावा. —संपादक,

शास्त्र कीं विद्या ?

(लेखक— प्रा. स. वि. आपटे)

रसायन-शास्त्र म्हणावें कीं रसायन-विद्या म्हणावें ! मानस-शास्त्र असा शब्द वापरणें योग्य का मानस-विद्या असा शब्द-प्रयोग करणें योग्य ! अशातऱ्हेचा प्रश्न साहजिकच विचारवंताच्या मनांत पुष्कळ वेळां उद्भवतो. विवक्षित ठिकाणीं एकच अर्थ अभिप्रेत असतांना देखील असें दिसून येतें की कोणी शास्त्र शब्द वापरतो, तर कोणी त्याच कामीं विद्या शब्द वापरतो. यांपैकी कोणता शब्द विवक्षित ठिकाणीं समर्पक होईल, असा विचार न करतांच केवळ रुचिभेद म्हणून म्हणा, किंवा लहर म्हणून म्हणा, अथवा कल्पित रूढि म्हणून म्हणा, हा किंवा तो कोणता तरी शब्द अभेदाने वापरला जातो. ही गोष्ट इष्ट नाही. कोणता शब्द कोणत्या ठिकाणीं योजणें योग्य याविषयी विवेक झाला पाहिजे. याकरिता दिग्दर्शनासाठी म्हणून शास्त्र आणि विद्या या शब्दांच्या जोडीसंबंधाने आणि तदनुषंगानेच ज्ञान विज्ञान अशाहि कांही शब्दांसंबंधाने थोड्या सूचना पुढे मांडण्याचें योजिलें आहे.

पारिभाषिक शब्दांच्या अर्थासंबंधाने असें धोरण शक्यतोंवर स्वीकारणें चांगलें की त्या त्या शब्दाच्या अर्थाची किल्ली त्या त्या शब्दांतच ठेविलेली आहे असें सहज दिसावें, किंवा दाखवून तरी देतां यावें. या दृष्टीने आता आपण प्रथम शास्त्र शब्दाची व्युत्पत्ति तद्विदांनी कशी केली आहे तें पाहूं. 'शिष्यते अनेन अिति शास्त्रम्' अशी एक शास्त्र शब्दाच्या व्युत्पादनाची रीति आहे, किंवा दुसरी 'शास्ति त्रायते च' अशीहि अेक व्युत्पत्ति दिलेली सापडते. दोन्हींचाहि मथितार्थ हाच दिसतो की, 'ज्याच्या योगें शिकविण्याची सोय होते तें शास्त्र'. अथवा असेंहि म्हणतां येईल की शास्त्र ही अेक ज्ञानाची अशी व्यवस्थित मांडणी आहे की, जिच्या योगें केवळ ज्ञानसमूह शिस्तवार मांडला जातो एवढेंच नव्हे तर विचाराला योग्य वळण लागतें आणि गोंधळ-घोंटाळा अवश्य टळतो. आता विद्या शब्द व्युत्पत्तिदृष्ट्या काय अर्थ दर्शवितो तें पाहूं. 'तद् हि विद्यायाः विद्यात्वं यद् वेत्ति.' विद्या ती की, जिचें स्वरूप अनेक जाणिवा मिळून बुद्धींत निष्पन्न झालेला जाणतेपणा हें होय. कार्य-कारण, सत्य-मिथ्या कोणतें, किती, कां व कसें, या आणि अशाच इतर बाबतींतला सर्व अनुभव प्रत्यक्ष-परोक्ष इत्यादि सर्व साधनांनी बुद्धींत उतरून जो जाणीवरूपी परिपाक बनला त्याचें नांव विद्या.

यावरून दिसून येईल की, शास्त्र म्हटलें की, प्रामुख्यानें जर विवक्षित विषयावरील ज्ञान ज्यांत व्यवस्थित मांडून ठेवलें आहे असा एखादा मान्य ग्रन्थ डोळ्यांपुढे उभा राहिला तर त्यांत वावगें कांही नाही; कारण ग्रन्थ हेंच शास्त्राचें प्रमुख आणि मूर्त स्वरूप होय. विद्येचें मात्र तसें नाही. विद्या ही विद्वानाच्या बुद्धींत वास करणारी असून 'ज्ञान-विज्ञान-परिपाकात्मक अशी अमूर्त चीज आहे. मात्र ती मेरु पर्वतावर पडलेल्या अनुपयुक्त अथवा अनुपयोज्य सोन्याच्या राशीसारखी व्यर्थ मानण्याचें कारण नाही. कारण ती जर खरोखर जिवंत स्वरूपाची असेल, तर ती ज्याच्या ठायीं आहे त्या विद्वानाच्या हातून होणाऱ्या कार्याच्या मिषाने बाहेर दिसून आल्यावांचून राहणार नाही. ती त्याच्या वक्तृत्वांत दिसेल, अथवा लेखनद्वारा प्रकट होईल, अथवा एखाद्या मूर्त कृतींत म्हणजे शिल्पांत आपलें अस्तित्व आणि आपला विलास व्यक्त करील.

शिल्प आणि कला

आता येथे वापरलेला जो शिल्प शब्द त्याच्याकडे थोडें लक्ष वेधणें अिष्ट आहे. 'शील् समाधौ.' शील् या धातूचा अर्थ सुखसमाधान प्राप्त करून देणें असा आहे. त्यापासून शिल्प शब्द व्युत्पादिलेला असून त्याचा अर्थ असा की मानवाच्या सुख-समाधानाकरिता केलेली जी कांही मूर्त स्वरूपांतली निर्मिति ती. अेखादें अुत्कृष्ट वेश्म* (म्ह. घर)– अर्थात् 'अुत्कृष्ट' शब्द सापेक्ष आहे– निर्माण केलें, अथवा अेखादें सुरेख चित्र काढलें, किंवा अेखादा सुंदर पुतळा घडविला, किंवा अेखादा पदार्थ मनोवेधक बनविला तर हीं सर्व शिल्पें होतील. हीं शिल्पें ज्याच्या हातून होतात तो शिल्पी; अर्थात् त्याच्या शिल्पामध्ये त्याच्या अंगच्या कलेचा आविष्कार साहजिकच होत असतो. ज्या मानाने ही कला अुत्कृष्ट दर्जाची दिसून येअील त्या मानाने कलावान जो शिल्पी त्याच्या बुद्धींत वास करीत असलेल्या विद्येची थोरवीहि बहुतांशाने अजमावितां येअील.

ज्ञान आणि विज्ञान

विद्या संपादन करण्यासाठी शास्त्रांचें जें परिशीलन करावें लागतें त्यांत प्रत्यक्ष-परोक्ष ज्ञान-विज्ञान हींहि संपादावीं लागतात. विज्ञान या शब्दाच्या अर्थाकडे जरा विशेष लक्ष पुरविलें पाहिजे; कारण या शब्दाचा पुष्कळच दुरुपयोग केलेला आढळून येतो. यासाठी आपण ज्ञान आणि विज्ञान यांचा अन्योन्यसंबंध काय तें थोडेंसें अुदाहरणांनी पाहूं. पाण्यापेक्षा दूध घनतेंत अधिक असतें, ही अेक लहानशी ज्ञानाची बाब घेअूं. या बाबतींत अनेक बारकावे असूं शकतात, हें थोडया विचाराने सहज दिसून येणारें आहे. अुदाहरणार्थ, दुधादुधांत तरी कित्येक प्रकार असूं शकतात ! पाण्यांत सुद्धा परिस्थितिपरत्वें (अु० तपमान भिन्न असतां) कितीतरी भेद अुत्पन्न होअूं शकतात. आता हे सर्व बारकावे ध्यानांत घेअून पुनः दुधाची घनता १·०३ अितकी असते, किंवा असावयास पाहिजे, ती घनता मापकाने मोजून निश्चित काढतां येते, ती तितकी न भरल्यास त्या गोष्टीपासून काय अनुमानें काढणें योग्य; अित्यादि स्वरूपाचें जें ज्ञान– म्हणजे विविधता, विशिष्टत्व अित्यादि तपशिलाची ओळख बरोबर ठेवणारें जें ज्ञान– तें या बाबतींत विज्ञान होय. विज्ञान शब्दाचा अुपयोग वास्तविक अशा रीतीने करावयास पाहिजे असतांना तो शब्द वास्तवशास्त्र या अर्थी लोक कसे योजूं लागले आणि तसें करण्यांत काय चूकभूल आहे आणि तें कोणत्या कारणाने अप्रशस्त आहे याचा विचार पुढील अेखाद्या लेखांत करूं. प्रस्तुत लेखांत शास्त्र आणि विद्या या जोडीचा विचार मुख्यतः होअून तदनुषंगाने ज्ञान-विज्ञान यांचा थोडासा विचार झाला; आणि शिवाय कला, आणि शिल्प या जोडीच्या अर्थाचेंहि थोडेंसें दिग्दर्शन झालें.

आता अेक आराखडा (पृष्ठ ३३) मांडून दाखवितों. तो यासाठी की त्यावरून मुख्यतः भौतिक शास्त्रें कोणतीं आणि भौतिकेतर कोणतीं, त्यांचीं परस्पर नातीं कशीं लागतात, त्यांतून ठळक ठळक असे चारपांच व्यवसाय कसे गटरूपाने निष्पन्न झालेले दिसतात हें संक्षेपाने आणि एकदम नजरेत भरेल अशा रीतीने दिसून यावें.

---

* वास्तु या शब्दाचा अर्थ plot of land असा असल्यामुळे प्लॉट हा अिंग्रजी शब्द उसना घेण्याचे मुळींच कारण नाही. 'वेश्म' म्हणजे अिमारत. बिल्डिंग शब्द उसना घेण्याचें कांही कारण नाही. 'वेश्मभूर्वास्तुः' अमरकोश.

```
                               अध्यात्म
                  पौराण           |
सामाजिक ——————— मानव्य ———————— मानस
   |              नैतिक           |
   |         ┌─────────────────────────────────────┐
शासनिक |कार्षिक २|— { औद्भिद  } —— जैव ——— ऐन्द्रिय } — |—| वैद्यक ३ |
   |              { प्राण्य }       |         शारीर  }
   |                              |         ज्यौतिष
भौगोलिक                    भौमिक—रसायन          |
   |                         |      |       आन्तरिक्ष
   |                     खानिज्य  वास्तव }        |
आर्थिक                              |    } —गणित— |—| वार्तक ४ |
   |                              यामिक }
   |         └─────────────────────────────────────┘
|नयानयिक १|
```

भौतिक शास्त्रांचा गट दुहेरी चौकटींत. व्यवसायांचे मुख्य चार गट साध्या चौकटींत. १, २, ३, ४ अनुक्रमें Law, Agriculture, Medicine, Engineering.

'गाडीच्या रुपया'बद्दलचा खुलासा

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेच्या जानेवारी १९४१ च्या अंकांत ६१ पानावर 'गाडीचा रुपया' या मथळ्याचा लेख आहे. त्यांत "गाडीचा रुपया म्हणण्याचें कारण रुपयावर गाडीचें चित्र असावें असें तर्कानें म्हणतां येअील" असें म्हटलें आहे. पण तसा तर्क करण्याचें कारण नाही. पुष्कळ कागदांत गाडी सुर्ती रुपया असाहि अुल्लेख आढळतो. अिंग्रजांनी सुरतेस वखार घातल्यावर त्यांनी नाणें पाडण्याचा अधिकार दिल्ली दरबारांतून मिळविला असावा. ते रुपये सुरत या टांकसाळीच्या गांवाच्या नांवावरून सुरती या नांवाने व्यवहारांत आले. अु० चांदवडी, हुकेरी, पनाळी वगैरे. हा सुरती रुपया गाडीच्या चाकासारखा पूर्णपणें वाटोळा असल्याने त्यास गाडी किंवा गाडीचा म्हणूं लागले. हा रुपया खाली पडल्यास गडगडत जातो हा अनुभव आहेच. या गाडीसारख्या गतीनेहि गाडीचा असें नांव पडलें असेल. सात आण्यांचा खुर्दा चाकीचा याचाहि अर्थ अिंग्रजी नाणें तांब्याचे पैसे असा स्पष्ट आहे. त्या वेळीं बहुतेक ठिकाणीं शिवराअी पैसाहि चालत असे. त्याच्यापासून भेद दाखविण्यासाठी चाकीचा असें विशेषण योजिलेलें दिसतें. शके १७८६ म्हणजे १८६४–६५ साल येतें. त्या वेळीं सर्व अिंग्रजी नाणेंच चालू असल्याने त्याचा निर्देश गाडी या शब्दाने केला आहे.

सुरतेस पाडलेले रुपये अेका आकाराचे, अेका कायम वजनाचे व कंपनी सरकारने पाडल्यामुळे राजाचा मुखवटा न छापतां वर तागडी छाप असलेले असे असत. चांदवडी वगैरे अितर नाण्यांच्या बाबतींत परीक्षा करण्यास सोनाराची गरज लागे. कारण चांदीचा कस

बदले व वजनांतहि फरक असे. म्हणून अेकंदर किंमत करण्याचें काम सोनाराशिवाय होत नसे. या अुलट सुरती रुपयांतील चांदीचें प्रमाण व वजन यांत फरक नसल्याने केवळ वाजवून आवाजाने खरा, खोटा कोणालाहि पारखतां येअी. म्हणून अितर नाण्यांपेक्षा गाडी सुर्ती रुपये घेण्याची प्रवृत्ति पेशवाअीचा अस्त होण्यापूर्वीपासूनच वाढत चालली होती व अितर रुपयांचा भाव गाडी सुर्ती रुपयाच्या प्रमाणांत ठरत असे. अु० १०० रु. सुर्ती गाडी = ११९ रु. चांदवडी वगैरे.

नाणकसंग्रहांत तो अिंग्रजी रुपया या नांवाने नोंदला जाणार. गाडी रुपया हा त्याचा पर्यायशब्द नोंदला जाणें शक्य नाही. भास्करराव जाधव.

जयकर-पारितोषिक-ग्रंथ

मराठी व्युत्पत्तिकोश

१९३८ सालीं मुंबअी येथे भरलेल्या महाराष्ट्र साहित्य संमेलनांत स्वागतमंडळाचे अध्यक्ष न्या. मुकुंदराव जयकर यांच्यातर्फे "मराठी व्युत्पत्तिकोश" हा ग्रंथ तयार करण्याकरिता रु. १००० चें पारितोषिक जाहीर करण्यांत आलें होतें. व तें कार्य प्रसिद्ध साहित्यिक व ग्रंथकार श्रीयुत कृष्णाजी पांडुरंग उर्फ नानासाहेब कुळकर्णी, अेम्. अे., अेल्फिस्टन कॉलेजांतील मराठीचे प्राध्यापक, ह्यांजवर सोंपविण्यांत आलें होतें. मध्यंतरीं प्रा. कुळकर्णी हे बरेच दिवस आजारी असल्यामुळे ग्रंथ तयार होण्यात थोडा कालावधि लागला. आता हा ग्रंथ संपूर्ण तयार झाला असून कोश व प्रस्तावना मिळून त्याचीं छापील ७००-८०० पृष्ठें होतील असा अंदाज आहे. आपल्या विद्वत्तेला व कीर्तीला साजेल अशाच रीतीने प्रा. कुळकर्णी यांनी कोशाचें कार्य अत्यंत परिश्रमाने व हौसेने केलें आहे. संमेलनांत केलेल्या जाहीर घोषणेप्रमाणे पारितोषिकाची रक्कम न्या. जयकर ह्यांनी प्रा. कुलकर्णी यांना नुकतीच दिली आहे.

अशा रीतीने साहित्य संमेलनाच्या अधिवेशनांत पारितोषिक जाहीर करून अेका अुत्कृष्ट व अत्यंत अुपयोगी ग्रंथाची भर टाकण्यास कारणीभूत झाल्याबद्दल महाराष्ट्रांतील सुविद्य जनता न्या. जयकर यांची सदैव ऋणी राहील.

"मुंबअीस भरलेलें साहित्य संमेलन मुंबअी मराठी साहित्य संघातर्फेंच भरविण्यांत आलें असल्यामुळे अेका अर्थी हा ग्रंथ मुंबअी साहित्य संघानेच पुरस्कृत केला आहे असें म्हणतां येअील, तेव्हा तो छापून प्रसिद्ध करण्याचें कार्य साहित्य संघानेच आपल्याकडे घ्यावें" अशी विनंती प्रा. कुलकर्णी यांनी साहित्य संघाच्या चालकांकडे केली आहे. अेवढी आर्थिक जबाबदारी अंगावर घेणें साहित्य संघाला शक्य न झाल्यास प्रा. कुलकर्णी हा ग्रंथ स्वतःच्या जबाबदारीवर छापून प्रसिद्ध करतील.

संमेलनाच्या अधिवेशनांत जाहीर घोषणा करण्यास निमित्तमात्र झालेल्या माझ्या-सारख्या संमेलनाच्या अेका कार्यकर्त्याला घोषणा फलद्रूप झाल्याचें दृश्य पाहून आनंद वाटणें स्वाभाविक आहे. पण त्याचें सर्व श्रेय अर्थातच न्या. बाबासाहेब जयकर व प्रो. नानासाहेब कुलकर्णी ह्यांच्याकडेच आहे.

१९।२।४१

दत्तो अप्पाजी तुळजापुरकर
कार्याध्यक्ष
महाराष्ट्र-साहित्य-संमेलन, मुंबअी

गेल्या वर्षांतील अध्यक्षीय भाषणें

(लेखक— श्रीकृष्ण केशव क्षीरसागर)

अध्यक्षीय भाषणें म्हणजे वर्षांतील विचारांदोलनांचीं प्रतिबिंबें होत, असें गेल्या वर्षांतील विविध वाङ्मयसम्मेलनांच्या अध्यक्षीय भाषणांसंबंधी म्हणतां येतें ही आनंदाची गोष्ट होय. कारण, हेच उद्गार कांही वर्षांमागील भाषणांसंबंधी काढतां आले असतेच असें नाही. आमचे वाङ्मयीन नेते केवळ शाश्वत तत्त्वांचे संरक्षक व गायक न राहतां जिवंत विचारप्रवाहांचे प्रतिनिधि व नियामक होत आहेत हें आमच्या वाङ्मयीन पुरोगामित्वाचें व चैतन्याचें चिह्न होय.

गेल्या वर्षांत प्रो.फडके, रा.माडखोलकर, रा.खांडेकर व रा. (पुरुषोत्तम यशवंत) देशपांडे या साहित्यिकांनी वेगवेगळ्या परिषदांत अध्यक्ष म्हणून भाषणें केलीं. या भाषणांत तीन तऱ्हांच्या विचारप्रवाहांचें स्वरूप पाहावयास सापडतें. पहिलें म्हणजे प्रचलित महाराष्ट्रीय विचारप्रवाहांचें, दुसरें म्हणजे जागतिक विचारप्रवाहांचें व तिसरें म्हणजे या दोन्ही प्रबळ प्रवाहांना वळण लावणाऱ्या आमच्या वैचारिक पुढाऱ्यांच्या वैयक्तिक विचारप्रवाहांचें. यांपैकी पहिलें (प्रो.फडके यांचें रत्नागिरी साहित्य संमेलनांतील) भाषण पहिल्या दृष्टीने म्हणजे महाराष्ट्रीय विचारप्रवाहांचें प्रतिबिंब या दृष्टीने महत्त्वाचें आहे. या भाषणांत त्यांनी अितर साहित्यापेक्षा वृत्तपत्रीय साहित्यावर विशेष भर दिला हें कालौघास धरूनच होतें. ग्रंथरूप साहित्यापेक्षाहि आज वृत्तपत्रीय साहित्याच्या ठिकाणीं राष्ट्रीय विचारांना बरें वाअीट वळण लावण्याचें सामर्थ्य पूर्वी केव्हाहि नव्हतें अितकें येअून बसलें आहे. अशा स्थित्यंतराच्या क्षणीं या प्रबल विचारसाधनांचें शुद्धीकरण करण्याची कामगिरी प्रो. फडके यांनी आपल्या प्रसादपूर्ण व वक्तृत्वपूर्ण वाणीने योग्य तऱ्हेने केली. आमचीं दैनिकें अशुद्ध भाषांतरांनी भरलेलीं गबाळ बातमीपत्रें होत आहेत व साप्ताहिकें हीन अभिरुचीचा अखंड सप्ताह चालविणारीं नियतकालिकें होत आहेत अशी धोक्याची सूचना कोणीं तरी देणें आवश्यकच होतें. आणि तें साहित्यसम्मेलनाध्यक्षाच्या अधिकारपदावरून झालें हें सर्वस्वीं युक्तच झालें. तथापि या भाषणानेच आमच्या साप्ताहिक सृष्टीस जवळ जवळ वर्षभर चर्चा-विषय पुरविले !

तथापि प्रो. फडके यांनी केलेल्या टीकेंत अवास्तव अथवा अतिरिक्त असें कांहीच नव्हतें. आणि त्यांनी आमच्या वृत्तपत्रसंस्थेपुढे ठेवलेलें अमूर्त विश्वविद्यालयाचें ध्येय सर्वथा श्लाघ्य आणि चिरस्मरणीय असेंच आहे. स्वतः प्रो. फडके यांचें ग्रंथरूप वा नियतकालिक वाङ्मय त्यांच्याच अुच्च घोषणेच्या कसोटीस अुतरत नाही, हाच जर त्यांच्यावरील टीकेचा प्रमुख रोख असेल, तर त्या टीकेंतूनहि त्यांच्या रत्नागिरी येथील ध्येयवादास मंजुरीच मिळत आहे. सारांश, प्रो. फडके यांच्या विशाल वाङ्मयाच्या स्वरूपाविषयी केवढाहि वाद माजला तरी त्यांचें गेल्या वर्षीचें अध्यक्षीय भाषण आमच्या वृत्तपत्रसाहित्यास सर्वस्वीं मार्गदर्शक असेंच झालें.

अनुक्रमणिका

वृत्तपत्रीय साहित्याबरोबर त्यांनी ग्रंथरूप साहित्यालाहि रोगट व गलिच्छ, वळण सोडून बलिष्ठ व तेजस्वी होण्याचा संदेश दिला आहे व शेवटीं जें पुरोगामी तें तेजस्वी, व जें तेजस्वी तें पुरोगामी अशा कांहीशा दुतर्फी, अतअेव संदिग्ध, स्वरूपांत पुरोगामित्वाचा पुरस्कार केला आहे. पुरोगामित्वाची व्याख्या करणें ही सोपी गोष्ट नाही हें स्वतः प्रो. फडके यांनीहि ध्वनित केलें आहे. तथापि, केवळ 'पुढे' (कालाच्या दृष्टीने असो कीं यांत्रिक प्रगतीच्या दृष्टीने असो) म्हणजे पुरोगामित्वाकडे असें म्हणण्याअितकें संकुचितत्व किंवा मतांधत्व त्यांच्या भाषणांत दिसत नाही ही आनंदाची गोष्ट होय. ते म्हणतात, "आपला देश व समाज मानवी संस्कृती-च्या अितिहासाच्या अशा अेका ठिकाणीं येअून अुभा आहे कीं, त्यानं वाटेल त्या दिशेला तोंड फिरवावं ही शक्यता आतां अुरलीच नाहीं... शास्त्रीय विज्ञानावर आधारलेले नीति-नियम, बुद्धिप्रामाण्य आणि शुद्ध लोकशाही अित्यादि तत्त्वांकडे तोंड करून आपला समाज आजघटकेला अुभा आहे. आपल्या समाजाला अेक नष्ट तरी झालं पाहिजे किंवा *पुढं म्हणजे या दिशेनं गेलं पाहिजे."

प्रो. फडके यांच्या पुरोगामित्वांत अितिहासप्रधान मार्क्सवाद व बुद्धिप्रामाण्य, विज्ञान-प्रेम वगैरेंचें मिश्रण आहे. पण प्रस्तुत लेखकाच्या मतें मार्क्सवाद, विज्ञान-भक्ति, वगैरे नूतन-जात श्रद्धा बुद्धिप्रामाण्याशीं सर्वथा सुसंगत नाहीत. या दृष्टीने प्रो. फडके यांची पुरोगामित्वा-ची कल्पना जुन्या भोळसरपणाप्रमाणेच नवीन भक्तिभावांपासूनहि अलिप्त आहे कीं नाही याविषयीं त्यांच्या पुढील अेखाद्या भाषणांत खुलासा झाल्यास पुष्कळांस समाधान वाटेल.

यानंतरचीं अध्यक्षीय भाषणें म्हणजे रा. माडखोलकर आणि रा. खांडेकर यांचीं होत. रा. माडखोलकर यांनी पुणें येथील शारदोपासक संमेलनप्रसंगीं वृत्तपत्रांची भूमिका स्पष्ट करून प्रो. फडके यांस मुख्यत्वेंकरून अुत्तर दिलें. त्यांच्या मतें, वृत्तपत्रें हीं लोकमताचीं नियंत्रक म्हणण्यापेक्षा निदर्शक म्हणतां येतील. आज महान् नेता नसल्यामुळे लोकमत व वृत्तपत्रें दोन्हीहि "अधोऽधो—" वाहवत आहेत; अर्थात् दोष वृत्तपत्रांचा नाही. यांत त्यांनी वृत्तपत्रांचें अधःपतन मान्य करून प्रो. फडके यांच्या भाषणासच पर्यायाने मान्यता दिली. पण त्यांनी मांडलेल्या आणखी अेक-दोन महत्त्वाच्या मतांस वृत्तपत्रचालकहि मान्यता देतील कीं नाही सांगतां येत नाही. वृत्तपत्रें महान् नेत्याची जागा भरून काढणार नाहीत; पण त्यांनी सामान्य शिक्षकाची व सद्विचारी स्नेह्याची जागा देखील कां घेअू नये हें समजत नाही. तसेंच आज वर्तमानपत्रांना व विशेषतः साप्ताहिकांना जें चटोर वळण लागलें आहे तें लोकांच्या अिच्छेवरून लागलें आहे असें म्हणणें हें केवळ अ'वास्तव'च नव्हे, तर अन्यायाचेंहि होअील. रा. खांडेकर यांनी तर (दक्षिण महाराष्ट्र सम्मेलन-प्रसंगीं) साप्ताहिकें हीं सप्ताहाच्या अंतीं (शनिवारीं, रविवारीं) निघतात हें त्यांच्या चटोर वळणाचें 'खोल' कारण म्हणून दाखविलें आहे. लोक चटोर आहेत, ते शनिवारीं-रविवारीं जास्त चटोर होतात व त्यांस पैसे देअून छापील चटोरपणा घेण्याअितकें चटोरपणाचें दुर्भिक्ष्य पडलेलें असतें वगैरे गोष्टींवर लोकांचा विश्वास बसेलसें वाटत नाही. चुरचुरीतपणा व चटोरपणा यांतील अंतर; तसेंच, अेखाद्या प्रश्नाची चटोर मांडणी व मुळांतच चटोर विषय यांतील अंतर हीं लक्षांत घेतल्यास मनोरंजकता व चुरचुरीतपणाहि कायम ठेवून वर्तमानपत्रें अधिक निर्दोष विचार मांडूं शकतील असें कबूल करावें लागेल. रा. माडखोलकरांच्या मुंबअी-साहित्य-संमेलनांतील

*मुळांत या शब्दांस (मोठा टाअिप घालून) प्राधान्य दिलेलें नाही.

भाषणाचा विशेष म्हणजे भाषाविषयक राजकारणावर, किंबहुना मुलुखगिरीवर, भर हा होय. मुंबअी शहराची महाराष्ट्रापासून फारकत होअूं देतां अुपयोगी नाही असें त्यांनी बजावलें. प्रत्यक्ष राजकीय फारकतीचा प्रश्न साहित्यबाह्य आहे. तरी मुंबअींत मराठीचें अग्रस्थान टिकविणें हा प्रश्न साहित्य-प्रांतांतील, निदान भाषाविषयक राजकारणांतील, खासच आहे. पण याला भाषेसंबंधी व लोकसंख्येसंबंधी जागृत राहणें हा अुपाय पुरेसा नाही. मराठ्यांचें बाहुल्य मुंबअीचें 'मराठ'पण राखूं शकेलच असें नाही; अुलट, मराठ्यांचें प्राबल्य (व्यापारांत किंवा कोणत्याहि क्षेत्रांत महत्त्व) असल्यास मुंबअी राजकीय दृष्टया विभक्त झाली तरी, मुंबअींत मराठीची गळचेपी करणें कठीण जाअील.

पण मुंबअी ही जातिभेदातीत असल्यामुळे तीच महाराष्ट्राच्या अुदार संस्कृतीचें केंद्र होअील, हें रा. माडखोलकर यांचें म्हणणें तितकेंसें मान्य होणार नाही. मूळचेंच अुदार व जातिहीन शहर केन्द्र करून राष्ट्र अुदार करण्यापेक्षा त्यांतल्या त्यांत अभिमानी व आग्रही शहर अुदार करणें, हें राष्ट्र सुसंस्कृत करण्याच्या दृष्टीने अधिक खरें यश होय. मुंबअी तर जातिहीन व अुदार आहेच; पण पुणें अुदार व जात्यहंकाररहित झालें म्हणजे महाराष्ट्र पुढे गेला असें म्हणतां येअील.

याच भाषणांत रा. माडखोलकर यांनी जागतिक घडामोडी व वैज्ञानिक क्रान्ति यांतून नवा समाज निर्माण होणार आहे व यांतूनच वाङ्मयाला नवीन स्फूर्ति मिळावयास हवी अशी घोषणा केली आहे. भूतकालांतील अुदात्त घटनांप्रमाणेच भविष्यकालांतील भव्य आशांमधून स्फूर्ति मिळूं शकते, हें खोटें नाही. तथापि जोपर्यंत जागतिक घडामोडींचा व आपला फक्त वर्तमानपत्रांतूनच संबंध येत आहे, तोपर्यंत त्या घडामोडींतून स्फूर्ति घेणें अैतद्देशीय लेखकांस तितकेंसें स्वाभाविक होणार नाही. जगाच्या घडामोडींस वळण लावण्याअितकें स्वतंत्र अस्तित्व असल्याखेरीज भावी मानव्याचीं व शुद्ध लोकशाहीचीं प्रतिबिंबें आमच्या वाङ्मयांत दिसणें म्हणजे केवळ अनुकरणात्मक वाङ्मयाचा आणखी अेक प्रकार चालूं होणें होय.

यापुढील महत्त्वाचें अध्यक्षीय भाषण म्हणजे रा.देशपांडे यांचें अुज्जयिनी येथील भाषण. त्यांनी आपल्या 'विवेचनास वाङ्मय आणि वास्तवता' हें नांव दिलें होतें. कलेंतील वास्तवता आणि शास्त्रीय वास्तवता वेगळ्या होत या सर्वमान्य सिद्धान्ताचें त्यांनी खोल व आवेशयुक्त विवेचन केलें आहे. रा. देशपांडे यांनी केलेलें 'वास्तवते'संबंधाचें विवेचन तर्कशुद्ध व तत्त्वगंभीर आहे. तथापि शास्त्रांतील वास्तवता व कलेंतील वास्तवता, अथवा व्यावहारिक वस्तुदर्शन आणि भावनात्मक वस्तुदर्शन, यांत अंतर आहे; हें सर्वथायुक्त असें तत्त्व अितक्या अट्टाहासाने कां मांडावें लागलें, हें समजण्यास या वादाचा अितिहास लक्षांत घेतला पाहिजे. रा. देशपांडे यांनी वास्तवतेसंबंधी केलेलें विवेचन म्हणजे पुरोगामी वाङ्मय या अभिधानाखाली गेल्या पांच वर्षांत महाराष्ट्रांत अुत्पन्न झालेल्या विचारप्रवाहाचेंच केलेलें सखोल परीक्षण होय.

पण ज्यांनी पुरोगामित्व आणि वास्तवता यांचे कांही पंथविशेषानुसारी अर्थ प्रथम बसवून नंतर त्या संज्ञांचा अुच्चार महाराष्ट्रांत पांच वर्षांमागे प्रथम सुरू केला, त्यांस रा. देशपांडे यांची वास्तवतेची व्यापक व्याख्या पटण्याचा मुळीच संभव नाही. जें प्रयोगशाळेंत किंवा सिलॉजिझम्‌ने सिद्ध करतां येत नाही तें सर्व काल्पनिक, अद्‌भुत, सब्जेक्टिव्ह, मिस्टिक् असें म्हणून टाकाअू ठरविणारास रा. देशपांडे यांची 'वास्तवता' कशी मानवणार ! आणि ज्याचें वस्तुनिष्ठ वर्णन करणें अशक्य असें 'अनुभवांच्या साकल्यांतून निघणारें कलात्मक कैवल्य' हेंहि

अनुक्रमणिका

वास्तववादीच म्हणावयाचें ठरल्यास धार्मिक आणि गूढानुभववादी वाङ्मय त्यांत साकल्यात्मक अनुभूति असूनहि आधुनिक काळांत प्रतिगामी म्हणून टाकाञू कसें ठरवितां येणार ? सारांश, कलावंतांच्या अनुभूतीला वास्तवतेंत स्थान द्यायचें म्हटल्यास मार्क्सपंथीय जडवादी व विज्ञानभक्त तें मान्य करतीलसें वाटत नाही.

तात्पर्य, व्यक्तिगत अनुभूतीला व अन्तःप्रत्ययाला वास्तवतेंत स्थान देणें, किंबहुना, तीच अधिक जिवंत वास्तवता मानणें, यासंबंधी कलेच्या प्रांतांत वाद माजण्याचा मुळीच संभव नाही; कारण तो तर कलेचा प्रस्थान-बिन्दु आहे. तरी या प्रकारच्या अुच्चतर अनुभवात्मक वास्तवतेला मान्यता देणारांस मार्क्सवादाचा त्याग करावा लागेल कीं काय, यासंबंधी मात्र मोठाच मतभेद अुरेल. अर्थात् रा.देशपांडे यांनी ज्या वादास "कलेंतील वास्तवता कोणत्या स्वरूपाची असावी ?" या प्रश्नांत बसविलें आहे, तो वाद वस्तुतः "कलेंतील वास्तवता ही मार्क्सवाद्यांस मान्य करतां येईल काय ?" या स्वरूपाचा आहे. म्हणजे रा. देशपांडे यांनी केलेलें विवेचन कलावन्तांच्या कलाक्षेत्रांतील अडचणींतून निघालेलें नसून विशिष्ट पंथाच्या अनुयायांस कलेसंबंधी उत्पन्न झालेल्या अडचणींतून निघालेलें आहे.

ज्यांनी पुरोगामित्व आणि वास्तवता यांना विशिष्ट अर्थ देअून पुरोगामी वाङ्मयाच्या चळवळीस प्रारंभ केला, ती मंडळी रा. देशपांडे यांस जिव्हाळ्याच्या वाटणाऱ्या विशिष्टानुभूतिरूप वास्तवतेस मान्यता देतीलसें वाटत नाही. अुलट, रा. देशपांडे हेहि कलेंतील चतुर्गुणात्मक साकल्य (नेहमीच्या भाषेत म्हणजे असाधारण अनुभूति अथवा vision) अध्यात्मानुभवापर्यंत पोंहोंचल्यास त्यास मान्यता देतील असा रंग दिसत नाही. म्हणजे भौतिकवादाच्या आड आल्यास, new synthesis आणि नव्या जाणिवेचें नवें क्षितिज कितीहि भव्य आणि प्रगतिपद असलें तरी त्याचा स्वीकार करण्याची त्यांची तयारी दिसत नाही.

अर्थात् रा. देशपांडे हेहि पूर्वीच ग्रहण केलेल्या मताखातर, अुदाहरणार्थ भौतिकवादाखातर, नवीन अनुभवावर पाणी सोडावें म्हणतात; अितर मार्क्सवादीहि त्यांच्या आवडत्या सिद्धान्ताखातर तेंच करीत होते व तेंच करीत आहेत; अध्यात्मानुभव हें वास्तवतेचें व प्रगतीचें क्षितिज असूं शकेल असें म्हणण्याची दोघांचीहि तयारी नाही.

कलेच्या प्रांतांतील क्षणिक आणि अस्फुट अनुभूतीहून अुच्चतर व चिरंतन अनुभूतीला मार्क्सवादी अुद्या मान्यता देणार नाहीतच असें नाही. तथापि आज तरी रा. देशपांडे यांच्यासारखे अुदार मार्क्सवादीहि वास्तव अनुभूतीच्या सदैव वाढत्या क्षितिजास भौतिकतेचें कुंपण घालीत आहेत व अुच्चानुभूतींचा सूक्ष्म अुगम स्थूल सामाजिक संघर्षांतच सांपडला अशी समजूत करून घेत आहेत हें नाअिलाजाने नमूद करावें लागतें. तथापि दिवसेंदिवस मार्क्सवादी प्रत्येक क्षेत्रांत अितकें सूक्ष्म व अितकें निरंकुश सत्यशोधन करीत आहेत* की थोडी परिभाषा बदलून व सत्याकलनावर थोडा भरहि घालून ते अुद्या कलात्मक अनुभूतीहून अुच्चतर अनुभूतीस वास्तवतेस स्थान देणार नाहीतच असें नव्हे.

वाङ्मयांतील पुरोगामित्वाची व वास्तवतेची चळवळ ही अशा प्रकारें एका अुच्चतम new synthesis च्या विरुद्ध आगाअुच वचनबद्ध होअून बसत आहे व या चळवळीच्या अपरिनिर्दिष्ट संकुचितत्वाबद्दल तिच्या प्रारंभापासूनच प्रस्तुत लेखकासारख्यांनी हाकाटी केलेली

* या दृष्टीने नुकताच दिवंगत झालेला कम्यूनिस्ट ग्रंथकार क्रिस्टॉफर कॉडवेल याचे ग्रंथ सर्व सत्यभक्तांस कम्यूनिझमविषयी नवीन आशा देतील.

होती; पुरोगामित्वाची चळवळ म्हणजे वाङ्मयावर अेका विशिष्ट मताचीं, सामान्य जडवादाची अथवा (मार्क्सवादासारख्या) विशिष्ट जडवादाचीं बंधनें लादण्याची चळवळ होय, निदान तिचें तें अवश्य असें प्रथमांग होय, असें प्रस्तुत लेखकाने या चळवळीच्या जन्मकाळीं प्रगति, सह्याद्रि वगैरेंतून मांडलें होतें.

रा. जावडेकर यांनी गेल्या 'लोकशिक्षण'मधील लेखांत रा. देशपांडे यांच्या वास्तववादांतील अध्यात्मविरोध व तन्मूलक अपुरेपणा व संकुचितपणा निःसंदिग्धपणें दाखवून दिला आहे. यावरून पुरोगामी साहित्याच्या १९३६ सालच्या जाहीरनाम्यास ज्यांनी मान्यता दिली अशा अनेक साहित्यिकांस पुरोगामी चळवळीचें जडवादाग्रही स्वरूप आता दिसून आलें असें म्हणण्यास हरकत नाही.

पुरोगामित्वाची व वास्तवतेची कल्पना अधिक व्यापक व शास्त्रशुद्ध होण्यास आधुनिक कालांतील लेखकांची तीव्रतर सामाजिक जाणीव व मानवी प्रगतीसंबंधीची आच यांच्या खऱ्या स्वरूपाचें परीक्षण व्हावयास हवें. व तें करतांना सामाजिक विरोधाच्या जाणीवेंतूनच कलाकृति निर्माण होते, नवी जाणीव भौतिकच असली पाहिजे, वगैरे पूर्वकल्पना सोडल्या पाहिजेत. या दृष्टीने वास्तवता व प्रगति या कल्पनांवरील आधुनिकांच्या कटाक्षाचें निरीक्षण केल्यास कलावन्त आणि संत यांत रा. जावडेकर यांनी कल्पिलेल्या पायऱ्यांचा क्रमहि तितकासा अभेद्य राहणार नाही. अेका जुन्याच पाश्चात्य टीकाकाराने काव्य हें आधुनिकांच्या धर्माची जागा पटकावीत आहे असें म्हटलें आहे. त्याचप्रमाणे आधुनिक वास्तववादी आणि मानव्यवादी कलेच्या स्वरूपाचें पंथनिरपेक्ष परीक्षण केल्यास, कलावन्त हे सन्तांची जागा घेत आहेत असें म्हणावें लागेल. आजची कला शास्त्रांना भीत नसून शास्त्रें पचवून अधिक टवटवीत होत आहे. तसेंच, ती धर्मांपुढे अपराधिनीप्रमाणे अधोमुखी अुभी न राहतां धर्माची साहाय्यकर्ती म्हणून मानाने अुभी आहे. स्वतःच्या दुःखांनी ज्यांना नवी "जाणीव" (नवी दृष्टि) प्राप्त झाली व आधुनिक युगाच्या दुःखांनी ज्यांना नवा धर्म प्राप्त झाला असे टॉलस्टॉय, रोमाँ रोलाँ, टागोर, ड्यूअे, क्यूप्रिन यांजसारखे साहित्यिक प्रगत युगाचे प्रगत संत ठरत आहेत हेंहि अशा पंथनिरपेक्ष परीक्षणांत दिसून येअील. पण अशी प्रगत कला निर्माण करण्यासच नव्हे, तिचें स्वरूप ओळखण्यासहि, विशिष्ट मतांचीं कुंपणें ओलांडून नव्या क्षितिजाची नवी जाणीव स्वीकारण्याचें आध्यात्मिक धाडस केलें पाहिजे.

अनुक्रमणिका

निवेदन

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेच्या विद्यमानें तिच्या पत्रिकेंतून अशा प्रकारचें 'वार्षिक समालोचन' हें प्रथमच प्रसिद्ध होत आहे. हा नवा उपक्रम कोणालाहि अभिनंदनीय वाटेल.

परिषदेचीं नियत कार्यें वेळच्या वेळीं व सुव्यवस्थितपणें अुरकण्याच्या कामीं संस्थेचे चिटणीस रा. र. लु. जोशी यांनी अुत्तम यश मिळविलें आहे. त्यांच्यासारखा अुत्साही, परिश्रमी, आस्थेवाअीक कार्यवाह संस्थेला लाभला म्हणूनच हें यश तिच्या पदरांत पडत आहे.

तीच गोष्ट 'साहित्य पत्रिके'च्या संबंधांत अुत्साही संपादक रा. के.ना.काळे यांच्यामुळे होत आहे. तथापि या संस्थेच्या व तिच्या पत्रिकेच्या अुपयुक्त कार्याविषयीं अितर अनेक अपेक्षा तिचे हितचिंतक बाळगतात. आणि प्रस्तुतच्या वार्षिक समालोचनाने त्यांतील एक अपेक्षा पुरी होत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही.

साहित्य परिषदेचें मुख्य नियत काम मामुली स्वरूपाचें आहे. तें म्हणजे कचेरी चालविणें, हिशेब ठेवणें, सभासद मिळविणें, वर्गण्या वसूल करणें, देणग्या मिळविणें, निवडणुकी करविणें, मुख्य मंडळ व अुपमंडळें यांच्या सभा भरविणें, साहित्यपत्रिका प्रसिद्ध करविणें अित्यादि. पण यापलीकडे जाअून वेळोवेळीं नैमित्तिक चर्चासभा व स्नेहसंमेलनें भरविणें, उचित सत्कारसमारंभ करणें हीं कार्यें नियत म्हणतां येत नाहीत, म्हणजे अैच्छिक स्वरूपाचीं असतात. पण रा. जोशी यांच्या अुत्साही योजकतेमुळे तींहि सुरू आहेत.

याशिवाय साहित्यविषयांत अभ्यासक्रम ठरवून देअून विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा घेअून प्रशस्तिपत्रें देणें हें काम आज दोन वर्षें सुरू आहे.

याशिवाय व्याकरणसमिति, परिभाषासमिति अित्यादि अुपमंडळें नेमण्यांत आलीं असून त्यांचें काम समाधानकारकपणें चालू आहे हें सांगण्यास आनंद वाटतो.

वर्षभर सभासदांना मधून मधून संस्थेची आठवण करून देण्याचें साधन साहित्य पत्रिका हें होय. तीत येणारें साहित्य, चर्चेला व मराठी भाषेच्या अभ्यासाला अुपयोगी असेंच ठेवण्याचा प्रयत्न करण्यांत येतो.

साहित्यपरिषदेस स्वतःचें असें ग्रंथालय पाहिजे. ती अुणीव कै. माधवराव पटवर्धनांचें स्मारक म्हणून जी अिमारत होअील त्या प्रसंगीं, कांही त्या स्मारकनिधीच्या व कांही स्वतः परिषदेच्या पैशाने लवकरच दूर होअील अशी आशा आहे. मात्र ग्रंथभांडार सजविण्याअितकें द्रव्यबळ आज संस्थेजवळ नाही.

तथापि स्वतःचा ग्रंथसंग्रह नसला तरी या वार्षिक वाङ्मयसमालोचनाचें काम या संस्थेस करितां येण्यासारखें आहे. आणि साहित्यपत्रिकेच्या या अंकांत तोच अुपक्रम सुरू केलेला आढळून येअील. या अुपक्रमालाहि पुस्तकांची आवश्यकता असतेच, परंतु ती नड पुण्यांत अितर रीतीने भागूं शकते.

समालोचनाचें हें कार्य यशस्वी व्हावयाचें तर त्या कामाला लायख असे साहित्यिक हवेत, व फिरून हें काम स्वतःच्या हौसेने व साहित्यपरिषदेच्या प्रेमाने करणारे हवेत. तसे सहायक प्रस्तुत प्रसंगीं परिषदेला लाभले हें सांगण्यास आनंद वाटतो, आणि सा.प.च्या वतीने मी त्यांचे आभार मानतों. अशा प्रकारचे सहायक प्रतिवर्षी लाभत गेले तर हा अुपक्रम पुढेहि अखंड चालवावा अशी अिच्छा असून ती सफळ होअील अशी आशा वाटते.

न. चिं. केळकर

१।४।४१ अध्यक्ष, महाराष्ट्र साहित्य परिषद्

अि. स. १९४० चें सांवत्सरिक साहित्य-समालोचन

भौतिक शास्त्रीय वाङ्मय

गेल्या वर्षी मराठींतून प्रकाशित झालेल्या भौतिक शास्त्रीय वाङ्मयाचा आढावा घेण्याचें काम कांही अंशीं सोपें आहे. अशा वाङ्मयाचे अर्थातच दोन भाग पडतात. अेक भाग निरनिराळ्या कालिकांतून वर्षभर प्रकाशित होत राहिलेल्या वाङ्मयाचा, आणि दुसरा म्हणजे स्वतंत्रपणें, ग्रंथरूपांत, प्रसिद्ध झालेल्या वाङ्मयाचा. या दोन्ही भागांचा विचार करावयाचा म्हटलें तरी विस्तार फारसा मोठा नाही, अल्पसाच आहे. कालिकेंच प्रथम चाळावयाला घेतलीं तर सहजच कोणाचेंहि लक्ष्य 'अुद्यम' मासिकाकडे जातें. त्यांत अुद्योगधंद्यांविषयी कांही माहिती येत असते. आरोग्य-वैद्यकांविषयींचींहि ४-५ कालिकें आपल्या अिकडे आहेत. तीं सर्व बाजूला काढलीं म्हणजे 'सृष्टिज्ञान' हें अेकटें अेकच मासिक मराठींत असें आढळतें की जें सर्वस्वीं भौतिक शास्त्रांनाच वाहिलेलें आहे. या प्रकारच्या वाङ्मयाचें प्रकाशन मराठींतून होत राहण्याला परिस्थितीची जी अनुकूलता पाहिजे ती विशेषशी अुपलब्ध नसतांना देखील ज्या चिकाटीने 'सृष्टिज्ञान' मासिकाचें कार्य गेलीं तेरा वर्षें चालू आहे ती चिकाटी आणि तें कार्य, दोन्ही, अभिनंदनीय आहेत. सह्याद्रि, चित्रमयजगत्, प्राविण्य वगैरेसारख्या कित्येक मासिकांतूनहि प्रसंगोपात्त भौतिकशास्त्रविषयक लेख आलेले आहेत. 'पत्रिकें'तूनहि ते आलेले आहेतच.

दुसऱ्या म्हणजे ग्रंथरूपाने पुढें आलेल्या वाङ्मयाचासुद्धा विस्तार मोठासा डोळ्यांत भरण्याजोगा नाही. १९४० सालीं जीं अेकंदर पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं त्यांची अेक सरकारी यादी आम्हांला पाहावयाला मिळाली. आमच्या माहितीप्रमाणे या यादींत ३-४ पुस्तकें यावयाचीं राहून गेलीं आहेत; तीं बहुधा त्या पुस्तकांचें प्रकाशन वर्षअखेरीस झाल्यामुळे किंवा अितर अशाच कारणांमुळे राहिलीं असावींत. हीं पुस्तकें यादींत मिळवलीं तरीसुद्धा अेकंदर संख्या जेम तेम २५ च भरते. वर्गवारी केली तर ७-८ पुस्तकें वैद्यकीय आणि आरोग्यविषयक दिसतात; सुमारें तितकीच संख्या कृषि आणि किरकोळ अुद्योगधंद्यांविषयींच्या पुस्तकांची असून १ संगीतविषयक, १ शालेय क्रमिक, २-३ किरकोळ, आणि जेमतेम ५-६ च पुस्तकें अशीं आहेत की ज्यांचा थोडाफार संबंध भौतिकशास्त्राशीं आलेला आहे.[1]

ज्या वर्षातलें हें वाङ्मय आहे त्या सर्व वर्षभर, आणि तत्पूर्वी चार महिने, पृथ्वीपाठीं कोठे तरी अेक महायुद्ध चालू होतें, त्यांत अनिच्छेनेच कां होअीना, आपणहि गुंतविले गेलों, अद्यापि आहोंत. ही गोष्ट ध्यानांत घेतली तर, या काळांत, कोणाहि जिज्ञासूची पहिली अिच्छा असणार ती ही की आपल्याला, आपल्या भाषेंतून, युद्धांतल्या शस्त्रास्त्रांविषयी आणि अितर साधनसामग्रीविषयी भरपूर माहिती वाचावयाला मिळावी. हीं शस्त्रास्त्रें कशा प्रकारचीं असतात, तीं कशीं बनविलीं जातात, त्यांच्यामागे शास्त्रीय तत्त्वें कोणतीं आहेत; तसेंच संरक्षणाचीं

१ ही वर्गवारी बहुतांशीं पुस्तकांच्या नांवांवरून आणि त्यांतलीं जीं थोडीं पुस्तकें आमच्या वाचनांत येअू शकलीं त्यांवरून करावी लागली आहे. यादींतलें एकहि पुस्तक 'परिषदे'कडे भेटीदाखल किंवा अभिप्रायासाठी आलें नाही. पुण्यांतल्या प्रमुख वाचनालयांतूनसुद्धां त्यांतलें जेमतेम एखाददुसरेंच पुस्तक आढळलें.

साधनें कोणकोणतीं आहेत, तीं कोणत्या शास्त्रीय तत्त्वांवर आधारलेलीं आहेत, अित्यादि गोष्टीं-विषयीं मिळेल तितकी माहिती आजकाल आपल्याला हवी असते. अशी स्थूल माहिती देणारे चारदोन लेख मराठींतून प्रसिद्ध झालेले दाखवून देतां येतील; पण ते देखील चारदोनच. अेरव्ही, सर्वसाधारण प्रवृत्ति पाहतां असें दिसतें की सरकारी नियंत्रणांतून गाळून चाळून मिळालेल्या युद्धवार्तांच्या साह्यानें दररोज आणि प्रतिसप्ताह यूरोपांतील राजकारणाचे धागेदोरे धुंडाळण्यांत आपल्याकडील विचारवंतांनी जी श्रद्धा आणि चिकाटी दाखविली तिचा अेक-शतांशहि युद्धाच्या भौतिक विभागाला लाभूं शकला नाही. आमच्या म्हणण्याचा रोख थोडासा ध्यानांत यावा म्हणून, केवळ अुदाहरणासाठीं, 'चित्रमयजगत्'च्या जाने. १९४० आणि जाने. १९४१ च्या महायुद्धविशेषांकाकडे बोट दाखवतां येअील. यांतल्या पहिल्या अंकांत युद्धाच्या भौतिक अंगाविषयी अेकहि लेख नाही. दुसऱ्या अंकांत 'वैमानिक युद्ध', 'अिंग्लंडचें अजिंक्य आरमार', 'ब्रिटिशांचें सैन्य', आणि 'रणगाडे' हे चार लेख आलेले आहेत. त्या सर्वांतली— आणि अितरत्रहि मराठींत प्रसिद्ध झालेल्या लिखाणांतली— माहिती केवळ वरवरची आहे, त्यांत युद्धसाधनांची मोजदाद आहे, बाहेरून तीं कशीं भयानक, अक्राळविक्राळ, दिसतात याचा ठसा आलेला आहे; पण नेमकें जें विशेष हवें होतें तेंच आलेलें नाही, तें त्या साधनांचें अंतरंगदर्शन, आणि त्यांच्या मागचीं शास्त्रीय तत्त्वें. हे जे चित्रमयजगत्मधले चार लेख सांगितले त्यांतल्या माहितीसाठीं देखील मुंबअीच्या 'टाअीम्स'तर्फें मध्यंतरीं प्रसिद्ध झालेल्या 'ब्रिटन्स फाअिटिंग फोर्सेस' या प्रचारग्रंथाचाच मुख्यत्वें आधार घ्यावा लागला आहे. याचा अुघड अुघड अर्थ असा की आपल्या अिकडे आगाऊ, पुढील अवधान राखून, माहिती जमविली जात नाही. अैन तहान लागल्यावर मगच, बहुधा, खोरीं फावडीं धुंडाळण्यापासून सुरवात होते.

बरें, केवळ कालिकांतून असें ज्ञान मिळावयाचें झाल्यास त्याला साहजिकच कांही मर्यादा राहाणार; म्हणून ग्रंथांकडे वळावें तों तेथे अधिकच निराशा पदरीं येते. नाही म्हणावयाला श्री. जोशी यांचें 'अंतरिक्षविजय' नांवाचें अेक पुस्तक प्रसिद्ध झालें आहे. त्यांत वियत्-संचाराच्या साधनांविषयीं कांही माहिती आलेली आहे; पण ती मुख्यत्वें अैतिहासिक स्वरूपाची आहे. पुस्तकाची भाषा अेकंदरींत चांगली आहे. त्यांत अनेक वैमानिकांनी आणि वैयानिकांनी[1] केलेल्या विक्रमांचें रसभरित वर्णन आलेलें आहे. अर्थातच, तरुण मराठी वाचकांचें लक्ष्य धाडसाकडे, आणि कांही अंशीं शास्त्राकडे, खेचण्याचा अेक योग्य प्रयत्न म्हणून हें पुस्तक निस्संशय स्वागतार्ह आहे. आमची तक्रार अितकीच की त्यांत शास्त्र, म्हणण्यासारखें, आलेंच नाही; आणि जें थोडेंसें आलें आहे त्याची मांडणी देखील सदोषच आहे. एवंच, कदाचित् अेवढें अेक पुस्तक वगळल्यास मराठी शास्त्रदृष्ट्या युद्ध जणूं काय घडलेंच नाही.

आता ही दृष्टि सोडून दिली आणि सर्वसाधारण दृष्टीनेच पाहिलें तर मराठी भौतिक-

---

१ विमान हें हवेपेक्षा हलकें साधन. वियद्यान किंवा वियान हें हवेपेक्षा जड. विमानाचा नेता वैमानिक; वियानाचा नेता वैयानिक.

हवेंत उंच जाणें, आणि उंचावरून संचार करणें याविषयीचें जें शास्त्र म्ह. वियत्संचारासंबंधीचें जें शास्त्र तें वैयतशास्त्र; तत्संबंधीं जी कला ती वैयतकला. वैयतशास्त्रांत विहरणारे जे लोक ते वैयतिक. वैयतिकांचीं जीं वाहनें त्यांत कांही हवेपेक्षा हलकीं तर कांही हवेपेक्षा जड; त्याचप्रमाणें कांहीं सेजन म्ह. इंजनसहित असतात, तर कांही निरिंजन म्ह. इंजनरहित असतात.

वर पाहिलें असतां सभोवार चकाकणारें छतासारखें जें दिसतें तें आकाश. आकाश आणि पृथ्वी यांच्या मध्यंतरीं जें आहे तें अंतरिक्ष. वैयतवाहनांचा संचार ज्यामध्यें आहे तें वियत्.

वाङ्मयांतल्या ग्रंथांची वर्गवारी कशी पडते हें वर सांगितलेंच आहे. त्यांतलें शास्त्रीयवाङ्मय हेंच खरोखरीं मौलिक महत्त्वाचें होय. असें असल्यामुळे यांत आढळणाऱ्या कांहीं प्रवृत्तिंबद्दलच येथें थोडेंसें वक्तव्य आहे.

या दृष्टीने विचारांत घ्यावयाचीं पुस्तकें म्हणजे (१) श्री. जोशी यांचे वर उल्लेखिलेलें 'अंतरिक्षविजय', (२) श्री. दामले यांचें 'यांत्रिक शोधांच्या नावीन्यकथा', (३–४) प्रो. भागवत यांचें 'रसायन शास्त्रांतील नवलकथा' भाग १,२, (५) प्रो. गो.रा. परांजपे यांचे 'शास्त्रीय निबंधमाला', (६) त्यांनीच संपादिलेला 'पारिभाषिक शब्दसंग्रहां'तला 'पदार्थविज्ञान' विषयक भाग; आणि (७) डॉ. दि. धों. कर्वे यांनी संपादिलेला 'रसायन परिभाषा संग्रह' हीं होत. यांतल्या पहिल्या पुस्तकांत श्री. जोशी यानी वियत्संचाराचीं निरनिराळीं साधनें घेऊन त्यांची एकांतून दुसऱ्यांत, दुसऱ्यांतून तिसऱ्यांत परिणति कसकशी होत गेली; ती साधण्याच्या कामीं अनेकांनी आपलें सर्वस्व कसें पणाला लावलें; निरनिराळ्या बाजूंनी विक्रम कसकसे केले हें सोप्या व चटकदार भाषेंत सांगितलें आहे. श्री. दामले यांनी शिवणयंत्र, पायगाडी, वगैरेसारखीं बहुतांशीं नित्य परिचयाचीं यंत्रें निवडून त्यांचा विकास कसकसा होत गेला हें सांगितलें आहे. प्रो. भागवतांच्या दोन्ही पुस्तकांत रसायनशास्त्राची भरपूर महती गायिली गेली आहे; आणि खनिज द्रव्यें, शिसपेन्सिल, रबर, रंग, खतें, रत्नपरीक्षा, घड्याळ इत्यादिकांविषयीं त्रोटक माहितीहि आलेली आहे. प्रो. परांजपे यांनी 'सृष्टिज्ञाना'तून पूर्वी प्रसिद्ध झालेल्या निरनिराळ्या लेखकांच्या कांही लेखांचें संकलन करून तें 'शास्त्रीय निबंधमाले'च्या द्वारा मांडलेलें आहे. 'पदार्थविज्ञान' आणि 'रसायन'विषयक शब्दसंग्रह या दोन पुस्तकांत मराठींतल्या कित्येक लेखांग्रंथांतून आढळलेली परिभाषा संकलित केली गेली आहे.

हीं सर्व पुस्तकें वाचून झाल्यावर विचारासाठी म्हणून एक प्रश्न मांडावसा वाटतो तो असा की सुबोध शास्त्रीय वाङ्मय कशाला म्हणावें ! तें कसें असावें ! तें कसें नसावें ! आमच्या मतें अनिश्चितींतून निश्चिति काढणें, दिसावयाला अनियमित वाटणाऱ्या पसाऱ्यांतून नियम शोधणें, हेंच वस्तुतः शास्त्राचें काम. म्हणून, अशा नियमांची कल्पना व ते शोधण्यासाठीं लागणाऱ्या पद्धतींची आणि साधनसामग्रीची माहिती सोप्या भाषेंत ज्याच्या द्वारा होईल तेंच सुबोध शास्त्रीय वाङ्मय ठरेल.

अशा वाङ्मयांतल्या कोणत्याहि ग्रंथांत वास्तव–रसायन–जैवादि भौतिक शास्त्रांतला एखादा विषय मांडलेला असल्यास तो कसा, किती संकोचविस्ताराने यावा हें ठरवण्याचें स्वातंत्र्य, अर्थातच, लेखकाला आहे. पण शास्त्रीय रूढीच्या आणि युक्तायुक्तेच्या दृष्टीने पाहिल्यास एक आग्रहाची सूचना मात्र, मराठींत लिहिल्या जाणाऱ्या शास्त्रीय वाङ्मयाच्या बाबतींत वेळींच देऊन ठेवणें अिष्ट होईल. ती अशी की लेखकाने शास्त्रीय पुस्तकांत आपलें मुख्य प्रतिपाद्य शास्त्रच तेवढें सांगून मोकळें व्हावें. याचें कारण असें की या शास्त्रांनी सर्वज्ञतेचा आव कधींच आणलेला नाहीं. प्रत्येक शास्त्राच्या आपापल्या म्हणून कांही ठरीव मर्यादा आहेत, प्रयोगप्रधान कसोट्या आहेत, तर्कपद्धति आहे. अर्थात् त्याना संमत होईल तेवढाच भाग त्या त्या शास्त्रांत येऊं शकतो. अशा स्थितींत, आपल्या देशबांधवांच्या अज्ञानाचें वा अंधश्रद्धेचें मोजमाप, देशाच्या अुन्नति–अवनतीची आपली मीमांसा, गतवैभवाविषयीं हळहळ, नीति–अनीति, धर्म–अधर्म, ईश्वराचें अस्तित्व–नास्तित्व, अित्यादिकांविषयीं लेखकाचीं वैयक्तिक मतें आपापल्या परीने कितीहि योग्य असलीं तरी तीं भौतिक शास्त्रांत यावयाचीं झाल्यास त्या त्या शास्त्राच्या कसोट्यांनी तीं सिद्धासिद्ध

केली जावींत तरी अेक, किंवा तीं अगदी निराळीं मांडलीं जावींत तरी अेक. दुसराहि अेक विचार येथे बोलून ठेवावासा वाटतो तो असा की सर्वच भौतिकशास्त्रें श्रमविभागणी करून, परस्परसहकार्याने, अेकाच ध्येयाच्या वाटेवर उभीं ठाकलेलीं असल्यामुळे, आणि सर्व शास्त्रां-विषयी अेकाच व्यक्तीला पूर्ण माहिती असणें हल्ली अशक्यप्राय असल्यामुळे, अेक शास्त्र श्रेष्ठ, दुसरें कनिष्ठ, असा यत्किंचितहि ध्वनि कोणत्याहि शास्त्रीय ग्रंथांतून येअुं नये. 'रसायनशास्त्रां-तील नवलकथा' वाचतांना आम्हांला या दोन्ही बाबतींत बरीच ढिलाई आढळली. इतरत्रहि मराठींत ती आढळते म्हणूनच हे विचार बोलून दाखवावे लागले.

मात्र शास्त्रीय वाङ्मयांत शास्त्रच यावें असें जेव्हा आम्ही म्हणतों तेव्हा त्याचा अर्थ असा नव्हे की लेखकाने फक्त तराजू, फूटपट्टी आणि घड्याळ यांच्या साहाय्याने निरनिराळ्या नैसर्गिक घटनांबद्दलची मिळालेली माहिती केवळ कोष्टकांच्या आणि गणिती समीकरणांच्या द्वाराच तेवढी द्यावी. आमच्या म्हणण्याचा आशय असा की फूटपट्टी, घड्याळ वगैरेंच्या द्वारा मोजमाप करून जी अेक प्रकारची कल्पनानिश्चिति साधली जाते ती, किंवा तशा तऱ्हेची, कल्पनानिश्चिति हा शास्त्राचा पाया आहे. आपल्या भोंवतालच्या जगांत ज्या गोष्टी घडत असतात त्यांतल्या कित्येकींच्या घडणुकीचें ज्ञान थोडयाफार बारकाव्याने झालेंसें वाटलें म्हणजे मग अेक शास्त्रज्ञ दुसऱ्या शास्त्रज्ञाशीं गणिती आंकडयांच्या किंवा निश्चित परिभाषेच्या द्वारा विचारविनिमय करूं शकतो. पहिल्याचें म्हणणें दुसऱ्याला स्पष्ट कळूं शकतें.

पण शास्त्र न जाणणाऱ्यांना जेव्हा आपलें म्हणणें समजावून देण्याचा प्रसंग शास्त्रज्ञाला येतो तेव्हा साहजिकच लौकिकभाषेशीं संबंध येतो. अशा वेळीं संत्रीमुसंब्यांच्या अेखाद्या चोखंदळ भोक्त्याने जशी काळजीपूर्वक रीतीने संत्र्याची साल बाजूला काढावी, फोडी अलग अलग कराव्यात, आणि अेकेक फोड घेअून हळुवार हाताने तिच्यावरचें पापुद्रेमय आच्छादन अशा कुशलतेने काढावें की तसें करतांना यत्किंचितहि रस तर सांडूं नयेच पण बोटें देखील ओलीं न होतां आंतले नाजूक, देखणे, दाणेदार, रसकोश त्याला स्वतःला अेकैकशः पाहाव-याला मिळावेत, व अितरांनाहि दाखवतां यावेत; तद्वतच शास्त्रीय लेखकाला देखील आपल्या कल्पनांतला बारकावा स्पष्टपणें, रेखीवपणें, अलग अलग करून स्वतः पाहावा लागतो, व लोकांना त्यांच्या त्यांच्या योग्यतेप्रमाणे कमी अधिक अलगपणें दाखवावा लागतो. यांत वैचित्र्य साहजिकच कोठें आणि कसें येतें पहा. चारदोन महिन्यांच्या अर्भकाला झगझगीत प्रकाश आवडतो, रंगांच्या भडकपणावर तें लोलुप होतें; वर वर पाहणारा अेखादा कवि अिंद्रधनुष्यांतल्या स्थूलवर्णांच्या साहचर्याला भाळतो; शास्त्रज्ञाला त्यांतल्या अेकेका वर्णांतली छटान्छटा, रेषान्रेषा, घेअून त्या प्रत्येकीच्या आड दडलेलें विलोभनीय शास्त्रीय सौंदर्य स्पष्टपणें देखा-जोखावयाचें असतें.

साहजिकच त्याला आपल्या कल्पनांची यथोचित मांडणी करतांना लौकिक भाषेंतले शब्द तोलून, जोखून, वाजवून, घासूनपुसून, पारखावे लागतात. त्यांच्या द्वारा अव्याप्ति, अपव्याप्ति, अतिव्याप्ति होणार नाही, आपली कल्पना स्पष्टपणें, रेखीवपणें, जशीच्या तशीच, मांडली जाअील अशी खबरदारी घ्यावी लागते. गवयाने आपल्या कंठांतून काढलेल्या अेकेका अलग अलग सुराची सांथ दूर अंतरावर लावून ठेवलेल्या तंबोऱ्याच्या तारेने अेकेकटी, स्पष्टपणें, यत्किंचितहि मिश्रण न होता, केवळ आत्मोल्लासाने दिली म्हणजे योग्य तो तो सूर निघाल्याचें समाधान त्या गवयाला मिळूं शकतें. पण नेहमी आपण अेकमेकांशीं बोलतों तेव्हा अेकाचें म्हणणें दुसऱ्याला जसेंच्या तसेंच समजलें कीं नाही याची—गवयाला मिळूं शकली तशी—बिन-

तोड प्रतीति मिळूं शकत नाही; आणि तरी सुद्धा गवई जी अपेक्षा आपल्या सुरांच्या आणि तंबोऱ्याच्या बाबतींत धरतो तशाच तऱ्हेची कांहीशी अपेक्षा शास्त्रज्ञाने आपल्या भाषेच्या आणि श्रोत्यांवाचकांच्या बाबतींत धरलेली असते. म्हणजे असें की शास्त्रज्ञाच्या कंठांतून निघालेल्या अेकेका शब्दाने सर्व श्रोत्यांवाचकांच्या विवेचक बुद्धीवर प्रत्येक शब्दागणिक निरनिराळ्या—पण प्रत्येकीं केवळ अेकेकाच-अर्थच्छटेचा ठसा अुमटेल, आणि ज्या ज्या वेळीं त्याने तो तो शब्द पुन्हा त्याच किंवा निराळ्या संदर्भांत अुच्चारावा त्या त्या वेळीं पुन्हा नेमकी तीच तितक्याच तीव्रतेची छटा प्रत्ययाला येअील अशी सोय त्याला पाहिजे असते. ही सोय जर अुपलब्ध असली तरच त्याने शास्त्र सांगण्यांत आणि अितरांनी तें समजावून घेण्यांत कांही अर्थ आहे. आमच्या मतें मराठींत शास्त्रीय लिखाणाची जरूरी आहे ती अशा प्रकारच्या व्यवस्थित, रेखीव, मुद्देसूद, बुद्धिनिष्ठ लिखाणाची आहे. भरमसाट लिखाणाची नव्हे.

आता, असें लिखाण गोड, सरळ, सोप्या, सर्वांना समजेल अशा ललितभाषेंत लिहिलें जाईल म्हणून आशा धरावी तर आपल्या इकडे ज्यांनी थोडीफार शास्त्राराधना केली असावीसें वाटतें, आणि ज्यांना भाषेचीहि थोडीशी कमाई आहे, अशांना देखील नव्या पाअुलवाटा धुंडाळण्यापेक्षा ललितवाङ्मयांतले रहदारीचे हमरस्तेच विशेष परवडतातसें दिसतें. बरें, निव्वळ शास्त्र जाणणाराने आपल्याला जमेल तसें तें सांगावें म्हटलें तर त्याचें लक्ष्य भाषेच्या रंगढंगापेक्षा कल्पनेच्या बारकाव्याकडे विशेष असल्यामुळे त्याला योग्य, सुटसुटीत शब्द सुचत नाहीत, भाषा बोजड येते, आणि तरी देखील आपल्याला जें सांगावयाचें होतें तें नीटसें जमलें नाही म्हणून तो अस्वस्थ राहतो. म्हणूनच, प्रो. परांजपे जेव्हा आपल्या पदार्थविज्ञानविषयक शब्दकोशाच्या प्रस्तावनेंत, एका शब्दाचे अनेक अर्थ झाले किंवा एकाच अर्थाचे अनेक शब्द भाषेंत आले तरी चालेल असें म्हणतात, तेव्हा तें केवळ अशा हताश लेखकांना उत्तेजन देअून त्यांचा हताशपणा घालवण्यासाठी, त्यांना प्रयत्नशील करण्यासाठीच, बहुधा असावें असें वाटतें. एरव्ही, न्यायतः आम्हाला हें म्हणणें पटत नाही. आमच्या मतें एरव्हीच्या, रोजच्या व्यवहाराच्या, भाषेंत जेव्हा विशेषसा अर्थश्लेष दाखवावयाचा नसेल तेव्हां वस्तु, पदार्थ, जिन्नस, गोष्ट वगैरेसारखे शब्द अभेदाने वापरले तरी चालत असतील. पण शास्त्रामध्ये सब्जेक्ट, ऑब्जेक्ट, मॅटर, सब्स्टन्स, थिंग इत्यादि शब्दांतल्यासारखा पारिभाषिक अर्थच्छटेचा निरनिराळेपणा आणावयाचा असतो तेव्हा अेकेका अर्थाशीं अेकेक शब्द जखडून, खिळवूनच टाकणें इष्ट असतें. कथा—कादंबऱ्यांतून आकार आणि आकृति हे शब्द कधीं 'साईझ' या अर्थी, तर कधी 'शेप' या अर्थी, अभेदाने वापरणें इष्ट वाटत असेल तर ते खुशाल चालू द्यावें. पण शास्त्रासाठी मात्र आकार म्हणजे 'साईझ' आणि आकृति म्हणजे 'शेप' असें निश्चित करून टाकावें. यंत्र, साधन, हत्यार, उपाकृत, वगैरेसारखे अनेक शब्द भाषेंत असतांना, आणि जरूरीप्रमाणे नवीन बनवण्याची शक्यता असतांना, गळ्यांत बांधण्याच्या ताईतापासून तों मोठमोठ्या अजस्र जनित्रां (जनरेटर्स) पर्यंत निरनिराळ्या कल्पनांची दावण एका 'यंत्र' शब्दाशीं बांधून सब घोडे बारा टक्के भावाने विकले जाऊं नयेत. शास्त्रीय भाषेंत अशी नीट व्यवस्था स्वीकारल्याने लेखका-वाचकांची, दोघांचीहि, सोय होते. हल्लीच्या अनागोंदी पद्धतींत दोघांचीहि उच्चाराची भाषा मराठी असली तरी विचाराची, बारकाव्याची, निश्चितीची, भाषा इंग्रजीच राहते. केव्हा केव्हा तर लेखकाइतकेंच वाचकालाहि चांगलें इंग्रजी यावें लागतें. मग ज्ञानार्जनासाठीं त्याने इंग्रजी पुस्तकेंच वाचावींत, मराठी वाचावयाचीं तीं तिच्यावर मेहेरनजर म्हणून, अशी स्थिति निर्माण होते. ती स्पृहणीय आहे असें कोण म्हणेल !

बरें, कांही तरी नीट व्यवस्थित मांडणी करूं म्हणावें तर आजच्या मराठींतले शब्द परिभाषेच्या दृष्टीने अेकेका अर्थाशीं तर खिळवून टाकावे लागतातच; पण शिवाय, ते संख्येनेही अगदी अपुरे ठरतात. म्हणून मग, प्रचारांतले योग्य ते शब्द निवडून देखील अनेक नवीन शब्द बनविण्याची, निश्चित आयोजना, निश्चित आंखणी डोळ्यांसमोर ठेवून—केवळ पायांखालचेंच न पाहतां दूरवर, आजूबाजूला, हेरून—त्यांचा उपयोग करीत राहण्याची जरूरी पडते. असें करावयाला आपल्याकडचे कांही शास्त्राभ्यासक बिचकतात. उदाहरणार्थ, प्रो. भागवतच असें म्हणतात की 'नवीन परकीय शब्द नव्याने शिकणें काय, आणि तद्वाचक संस्कृत धातुसाधित नवीन तयार करणें व तें शिकणें काय, सारखेंच श्रमाचें ठरेल.' (र. शा. न. भाग १—पृ.२२). आम्हांला हें म्हणणें रुचत नाहीं व पटतहि नाही. मराठी भाषेच्या ओघांत अनावश्यक परकीय शब्द शिरतात तेव्हा, निदान आम्हांला तरी, ते अेखाद्या बेफिकीर स्वयंपाक्याने शिजवलेल्या आंबेमोहोर तांदळाच्या भातांत घांसागणिक दाढेला लागणाऱ्या खड्यासारखे वाटतात. अुलटपक्षीं आमच्या शेजारच्याच अेखाद्या भाषेंतले, आणि संस्कृतांतले, शब्द क्वचित् गव्हातुरीसारखे थोडे निराळे दिसले, आंबट तुरट लागले, थोडे टणकहि भासले, तरी ते फारच थोड्या यत्नाने आपलेसे होतात, सहज पचतात, अन्नरस देअूं शकतात. अिंग्रजी किंवा अितर कोणताहि परकीय शब्द मराठींत येअूंच नये असें आमचें म्हणणें नाही. पण आमच्या भाषेंतला देखील प्रत्येक शब्द न् शब्द पारखला जावा असें जेथे आम्ही म्हणतों तेथे परक्या शब्दाने मराठी भाषेंत शिरतांना दिंडीदरवाजाने यावें, आपली जरूरी पटवावी, आणि योग्य त्या जागीं, आम्ही बसवूं तेथे, बसावें अेवढेच आमचें म्हणणें.

तात्पर्य, आमच्या दृष्टीने मराठींतून शास्त्रीय लिखाण लिहावयाचें तें पूर्णपणें शास्त्रीय असावें, तें तिच्या ओघाशीं मिळतें— जुळतें असावें. आणि सुबोधहि असावें; हा सुबोधपणा साधतांना हवी तेवढी मुबलक शब्दसंपत्ति वापरावी, दृष्टान्त द्यावेत, पण तसें करतांना मूळ विषयावरची दृष्टि यत्किंचितहि चळूं नये; अर्थात् सुव्यवस्था आणि शास्त्राचा बारकावा बिलकुल दुखावला जाऊं नये.

मराठींतून निर्माण होत असलेल्या, आणि व्हावें अशी इच्छा असलेल्या, शास्त्रीय वाङ्मयाविषयींच्या सूचना आणि अपेक्षा थोडक्यांत सांगून झाल्यानंतर येथे मुद्दाम, ओघान्तराचा थोडासा दोष पत्करूनहि, प्रस्तुत लेख संपविण्यापूर्वी कांही थोडेंसें पुरवणीवजा लिहावेंसें वाटतें तें 'सृष्टिज्ञान' संपादकमंडळाच्या योजनेनुरूप प्रसिद्ध होत असलेल्या पारिभाषिक शब्दसंग्रहाविषयी. कारण, असे शब्दकोश वरचेवर प्रसिद्ध होऊं शकत नाहीत; एकदा प्रसिद्ध झाले म्हणजे अनेकांकडून ते आधारासाठी वापरले जातात. सृ० सं० मंडळाच्या योजनेप्रमाणे आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या 'पदार्थविज्ञान' आणि 'रसायन' विभागांचा बराचसा भाग आम्ही बारकाईनें पाहूं शकलों. त्यावरून असें सुचवावेंसें वाटतें की कांही मराठी लेखकांनी प्राविण्य, विकीरण, ईयत्ता, पुनर्संयोग, शुद्धीकिरण, उच्चात्म्य (!) वजन, लघुत्तम, गत्यांश, कोटयांश, निमजन, अशा सारख्या अशुद्ध रूपांत कांही शब्द वापरले असले तरी कोशाच्या पुढील विभागांत अशा शब्दांचीं शुद्ध रूपेंच दिलीं जावीत. तसेंच इंग्रजींतल्या 'Displacement, Consumption, Capacity, Cell, Charge वगैरेसारख्या कित्येक शब्दांना, निरनिराळ्या शास्त्रांतच नव्हे तर एका शास्त्राच्या निरनिराळ्या विभागांत देखील, अनेक अर्थच्छटा असतील तेव्हा मराठी प्रतिशब्द कोणत्या संदर्भांत वापरला गेला हें सांगितलें जावें. इंग्रजींतल्या कित्येक शब्दांच्या बाबतींत नीटशी योजना नाही ही गोष्ट सुद्धा ध्यानांत घेऊन इंग्रजीच्या आधाराने मराठी संसारांत

नव्यानेच चुली मांडावयाच्या असतील तेव्हां इंग्रजींत राहून गेलेले दोष मराठींत न येऊं देतां शक्य तितकी चांगली योजनापूर्वक मांडणी व्हावी हेंच उचित. मराठींतून जें लिखाण व्हावयाचें त्या लिखाणांत समर्पक शब्दांचा उपयोग केला जावा हीच 'शब्दसंग्रहकारां'ची इच्छा असणार. ती नीट सफल होण्यासाठी कोणी तरी, कोठे तरी, निदान एखाद्या वाक्यांत तरी जे, वापरले आहेत तेवढेच शब्द घेतल्याने भागणार नाही. अशा प्रसंगीं शास्त्रीय परिभाषामंडळासारख्यांनी आयोजनापूर्वक तयार केलेले शब्द, क्वचित् न वापरलेले आढळले तरी देखील, दिले जावेत. गुजराथी, हिंदी वगैरेसारख्या भाषाभगिनींकडे कदाचित् न पाहतां आलें तरी देखील, मराठी-पुरती वर सुचविल्यासारखी योजना स्वीकारल्याने कोशसंपादनाचें उद्दिष्ट अधिक चांगलें सफल होऊं शकेल असें वाटतें. कोश निर्दोष व्हावा, मराठी लेखकांना त्याची अधिकांत अधिक मदत व्हावी, मराठी शास्त्रीय वाङ्मय अधिक जोमदार आणि निर्दोष व्हावें अशीच कोणाचीहि अिच्छा असणार. आमची झाली तरी याहून वेगळी अिच्छा काय असणार!

धर्मशास्त्र आणि समाजशास्त्र

१ जॅन्युआरी रोजीं जें वर्ष समाप्त झालें, त्या वर्षामध्यें धर्मशास्त्र आणि समाज-शास्त्रविषयक जे ग्रंथ महाराष्ट्रांत प्रसिद्ध झाले, त्या ग्रंथांवरुन अेतद्विषयक अभ्यासांत आणि वाङ्मयांत काय प्रगति झाली, तिचा आढावा घेण्याची जबाबदारी गुरुजनांनी अंगावर टाकल्या-कारणाने 'आज्ञा गुरूणाम् ह्यविचारणीया' या नियमाने ती यथामति आणि यथाशक्ति पार पाडणें हें कर्तव्यच होअून बसतें. परंतु प्रत्यक्ष आढावा घेण्याच्या पूर्वी, या दोनहि शास्त्रांच्या मर्यादा अत्यंत अस्पष्ट असल्याकारणाने आणि शास्त्र हें पद वरेंचसें सैल अर्थाने वापरण्याची पद्धती महाराष्ट्रांत पडून गेली असल्याकारणाने, त्या दोनहि मुद्यांच्या मर्यादा लेखनसौलभ्याच्या दृष्टीने स्वतःकरिता तरी स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केल्यास तें अस्थानीं होणार नाही असें वाटतें.

जुन्या पद्धतीने धर्मशास्त्राच्या मर्यादा समजून घ्यावयाच्या तर धर्मशास्त्र हें क्रियांचें शुद्धाशुद्धत्व ठरविण्याकरिता मूल्यमापनाचा निकष अगर कसोटी सांगणारें शास्त्र आहे. त्यामुळे वैयक्तिक क्रियांचा विचार करण्याकरिता आचार, सामाजिक क्रियांचा विचार करण्याकरिता व्यवहार आणि दोनहि मध्यें कोठे दोष झाल्यास, दूषित व्यक्तीला पुन्हा सामाजिकत्व देण्या-करिता प्रायश्चित अशीं त्याचीं अंगें आहेत. समाजशास्त्राचीं खरोखर हींच अंगें असावयास पाहिजेत. परंतु आजचें समाजशास्त्र वरवर जरी चाळून पाहिलें तरी त्यामध्यें व्यवहार आणि प्रायश्चित्त या दोन खात्यांचा विचार केलेला दिसून येअील. आधुनिक समाजशास्त्रावरील कोठलाहि ग्रंथ चाळून पाहिला तर त्यामध्यें वैयक्तिक आचाराला मार्गदर्शक असें कांहीहि सांपड-णार नाही. अनंत शास्त्रें झालीं आहेत. तीं आलोडून व्यक्तीने आपला आहारविहारादि कार्यक्रम ठरवावा. असें पाहिजे तर म्हणतां येअील की हिंदुधर्म आचारांतील बारकाव्याकडे लक्ष देतो, तर आधुनिक समाजशास्त्र तिकडे मुळींच लक्ष देत नाही.

धर्म याचा आचार, व्यवहार, प्रायश्चित अशा त्रिसंकेताने युक्त अशी मूल्यमापनपद्धति हा अर्थ घेतल्यास धर्माच्या कक्षेत येत नाही असा विषय सांपडणें कठीण. परंतु पाश्चात्यांच्या संसर्गाने धर्म शब्दाची ही व्याप्ति नष्ट होअून, त्याची व्याप्ति धर्म म्हणजे religion या शब्दाने दाखविली जाऊं लागल्याकारणाने गोंधळांत आणखी गोंधळ वाढला (पहा-धर्म, उद्गम आणि विकास, कृष्णाजी पांडुरंग कुलकर्णीकृत). अर्थात् धर्माची व्याप्ति आणि स्वरूप हीं दोनहि

अस्पष्ट होऊं लागल्याकारणाने धर्मांत काय विषय येतात आणि काय येत नाहीत यावर रणें माजूं लागलीं. अेक पक्ष म्हणेल की विवाह हा धार्मिक प्रश्न आहे, तर दुसरा पक्ष म्हणेल की विवाह हा लौकिक विषय आहे. समाजशास्त्र बिचारें या विषयासंबंधी फारसें कांहीच सांगणार नाही.

याचीं कारणेंहि बलवत्तर आहेत. आधुनिक समाजशास्त्र हें अितर आधुनिक शास्त्रांप्रमाणे आरंभवादाची (mechanistic) छटा घेऊन उत्पन्न झालें असल्याकारणाने त्यामध्ये आपणाला अेखादी सामाजिक घटना पूर्वी कशी होती, त्या घटनेमध्यें स्थित्यंतरे कशीं होत गेलीं आणि आज ती घटना कोणत्या अवस्थेमध्ये आहे अित्यादि कालपर्यायदृष्ट्या वर्णन अगर अेकाच कालीं स्थलभेदाने केलेलें वर्णन आपणाला आढळून येअील; परंतु त्यांपैकी कोणता पर्याय कोणत्या तऱ्हेच्या समाजाला हितकारक होअील हें मूल्यमापन आपणाला सांपडणार नाही. स्थलकालदृष्ट्या अशा तऱ्हेने अेकात्र घटनेचे पर्याय म्हणजेच स्थित्यंतरें सांपडत असल्याकारणाने स्थलकालनिरपेक्ष असें कांही स्वरूप कोठल्याहि घटनेला असूं शकेल असें या पद्धतींत दाखविण्याचें कांहीच कारण नाही, त्यामुळे समाजाला कोणत्याहि बाबतींत मार्गदर्शन होअील असें या शास्त्रांत कांहीच सांपडणार नाही. उदाहरणार्थ, वेस्टरमार्कचा 'मानवी विवाहाचा अैतिहास' अगर लायरचा 'मानवी विवाहाची उत्क्रांति' हे ग्रंथ घ्या. मानवी समाजांत स्थलभेदाने अथवा कालभेदाने विवाहपद्धति कशा होत्या अगर आहेत याबद्दल तपशीलवार माहिती आपणांस सांपडेल, परंतु कोणती विचारपद्धति विवाहाचीं ध्येयें नजरेस ठेवतां समाजांना जास्तींतजास्त हितावह होअील यासंबंधी कोणत्याहि तऱ्हेचा आराखडा त्यांत सांपडणार नाही. शास्त्राचें स्वरूपच असें आहे की त्यांना तसें कांहीच सांगतां येऊं नये. भूमीचा पृष्ठभाग कसा बनत गेला तें शोधून काढणारा भूस्तरशास्त्रज्ञ, अगर सूर्यमाला कशी उत्पन्न झाली असेल त्याची कल्पना (hypothesis) मांडणारा खगोलशास्त्रज्ञ, अगर मानव पृथ्वीवर कसा प्रकट झाला असेल त्याची पद्धती सांगणारा प्राणिशास्त्रज्ञ वगैरे वगैरे हे सर्व तऱ्हेचे शास्त्रज्ञ याच वर्गांत मोडतात. अजूनपर्यंत तरी यूरोपीय अभ्यासक मानवी संस्कृतींचा या पद्धतीनेच अभ्यास करतांना दिसून येतात आणि ते अगर त्यांच्या पद्धतींत वाढलेले हिंदुस्थानांतील लेखक ज्या वेळीं शास्त्र हा शब्द वापरतात त्या वेळीं शास्त्र या शब्दाची आम्हीं वर दिलेली व्याप्ति त्यांच्या नजरेसमोर असते.

अुलट ध्येयवादी (teleological) शास्त्रज्ञाला कोणत्याहि घटनेच्या प्राचीन इतिहासाचा येथून पुढे कोणत्या समाजपद्धती हितावह ठरवाव्यात या दृष्टीनेच फक्त असतो आणि तेवढा उपयोग तो करून घेत असतो. त्याचें लक्ष मुख्यतः कोणत्याहि घटनेची क्रिया कोणत्या तऱ्हेची होअील आणि त्याचा सामाजिक परिणाम कसा होअील या बाबीवर खिळून राहिलेले असतें. त्याला एखादी घटना स्वरूपतः कळल्यास त्या समाजाचा भविष्यकाळ कसा असेल हें सांगतां येअील किंवा नाही हें शोधून काढावयाचें असतें आणि मग समाजामध्ये जें घडावें असें वाटत असेल त्याला युक्त घटना कशा तऱ्हेची असावी याचा निर्णय त्याला करावयाचा असतो. खरोखर शास्त्र हें असेंच असावयास पाहिजे. मानवी समाजाला मार्गदर्शक म्हणून जर शास्त्रांचा उपयोग व्हावयाचा असेल तर शास्त्राला कोणत्याहि क्रियेचा अगर घटनेचा परिणाम काय होअील त्याबद्दलचें भविष्यकथन करतां आलें पाहिजे; निव्वळ शास्त्रज्ञाचा सद्धेतु असून चालत नाही. ज्या शास्त्रज्ञांनी रसायनशास्त्राची वाढ केली त्यांना आपल्या शास्त्राचा उपयोग भयंकर स्फोटकद्रव्यें आणि विषारी वायु उत्पन्न करून मनुष्यप्राण्यांच्या

जीविताचा आणि मालमत्तेचा सार्वत्रिक नाश करण्याकडे केला जाईल हें जर माहिती असतें तर त्यांनी या शास्त्राची वाढ केली असती किंवा नाही हा प्रश्न विचार करण्यासारखा आहे. जीवित आणि त्याची गति यासंबंधी सर्वांगीण माहिती नसल्यास कर्त्यांची अिच्छा कांहीहि असली तरी त्याच्या क्रियेचा सामाजिक परिणाम त्याच्या मनाप्रमाणेच होईल असें नव्हे. फ्रान्सच्या क्रांतीच्या वेळीं 'जिरांडीन' नांवाचा जो पक्ष होऊन गेला तो तत्त्वज्ञान, विद्वान, कार्यकर्ते अशा लोकांचा पक्ष होता; परंतु उसळत्या जीवाची गति त्याला न कळल्या कारणाने तो फ्रान्सचा सुधारक होण्याअैवजी फ्रान्सनेच त्याचा नाश केला. त्यासंबंधी थामस कार्लाअील आपल्या फ्रान्समधील क्रांतीवरील ग्रंथांत लिहितो. 'As for the Gizondin Formula of a respectable Republic for middle classes, all manner of Aristocracies being now sufficiently demolished, there seems little reason to expect *that the business will stop there.*' खरोखर मानवाला आपल्या क्रियेचे परिणाम काय होतील अगर कोणत्या परिणामाला धरून काय क्रिया करावी हें अचूक सांगणारें शास्त्र मिळाल्यास केवढा फायदा होईल ! तसें तें युरोपीय मानवाला सांपडत नाही म्हणून तर यूरोपांतील विद्वान् कांहीहि हालचाल झाली कीं तिला प्रगति असें म्हणतात.

ज्याप्रमाणे शास्त्रें अशीं वेगळ्या तऱ्हेचीं आहेत त्याप्रमाणेच समाजविषयांत काय तत्त्व प्रधान मानून विचार करावा हें ठरविण्याची दृष्टीहि पण वेगवेगळी असते. समाजामध्ये गट असतात त्याप्रमाणेच गटांत कुटुंबें असतात आणि कुटुंबांत व्यक्ति असतात. सर्वसाधारणतः समाजाचे गुणधर्म असले तरी गटांचे असे विशिष्ट गुणधर्म असतात, आणि म्हणून तर त्या गटांना आपण वेगळे म्हणतों; त्याप्रमाणेच गटाचे गुणधर्म साधारणतः असले तरी कुटुंबांचे असे कांही विशिष्ट गुणधर्म असतात. याचाच अर्थ असा की समाजधर्मांने गटांची प्रवृत्ति सर्वथा नियत होत नाही आणि गटधर्मांने कुटुंबाची प्रवृत्ति सर्वथा नियत होत नाही. असें असल्याकारणाने कार्ल मार्क्स आणि त्याच्या पठडींतील लोक म्हणतात त्याप्रमाणे गट (classes) प्रधान धरूनच अभ्यास आणि विचार कां करावा तें विशद होत नाही. गट प्रधान धरून विचार केल्यास समाजाच्या सामान्य धर्मांचा आणि कुटुंबाच्या विशिष्ट धर्मांचा विचार त्या पद्धतींत होत नाही. तसा विचार न झाल्याकारणाने त्या त्या घटना या विचारपद्धतीला विरोधी होतात. मग त्या घटनांचा नाश करावा असें सांगण्याकडे प्रवृत्ति होऊन त्यांचीं अैतिहासिक समर्थनें पुढे येऊं लागतात. आज गटपद्धती प्रधान मानल्याकारणाने अेका बाजूला कुटुंबपद्धती आणि दुसऱ्या बाजूला भौगोलिक राष्ट्रें नष्ट झालीं पाहिजेत असें म्हटलेलें आपण प्रत्यही अैकत आहोंत. परंतु या सर्वांचा यथान्याय त्यामध्ये समन्वय होईल तेंच खरें समाजशास्त्र असेंच मानावयास पाहिजे. गटांचे सर्वसाधारण नियम सांगून कुटुंबांची क्रिया निश्चित होत नाही, त्याप्रमाणेच कुटुंबाचे सर्वसाधारण नियम सांगून व्यक्तींचा आचार नियत (predictable) होत नाही; म्हणून व्यक्ति, कुटुंब, गट, समाज यांना यथाधिकार नियम सांगणें हें समाजशास्त्राचें आद्यकर्तव्य असावयास पाहिजे.

ज्याप्रमाणे समाजाकडे पाहण्याची दृष्टि अशा तऱ्हेने कांही तरी गृहीत धरलेली असेल त्याप्रमाणेच ध्येयदृष्टीमध्ये फरक असूं शकेल. कोणी समाजनेता संस्कृतीच्या दृष्टीने विचार करील. आम्हीं वर चर्चा केलेल्या कारणास्तव आज महाराष्ट्रांत संस्कृति हें पद अुपहासास्पद केलें गेलें आहे; परंतु महाराष्ट्राने अेखाद्या पदाचा अुपहास केला म्हणून ती कल्पना (concept) आणि घटना अस्तित्वांतच नसते असें थोडेंच ठरणार आहे ! दुसरा अेखादा समाजनियंता

सुखाच्या दृष्टीने विचार करील तर तिसरा सत्ता आणि सामर्थ्य या दृष्टीने विचार करील. परंतु संस्कृति, सुख आणि सामर्थ्य हीं कांही समव्याप्त नाहीत. त्यामुळे त्या पद्धतींतील नियंत्रकांचे आदेश समान असणें शक्य नाही. म्हणून अेक प्रधान मानल्यास दुसरें अर्थात् गौण भासूं लागणार. खरी गोष्ट अशी आहे की या तीन्हींचेंहि यथायोग्य मिश्रण समाजपुरुषांत दिसून यावयास पाहिजे.

आम्ही वर ज्या मर्यादा सांगितल्या त्या मर्यादांचा विचार करतां, महाराष्ट्रांत मागील वर्षांत जे ग्रंथ तयार झाले आणि आता आमच्यापुढे आहेत त्यांच्यावर नजर टाकली तर, अेक सामान्य अपवाद सोडून दिल्यास, महाराष्ट्रांत समाजशास्त्र अजून अवतीर्ण व्हावयाचें आहे असें मोठ्या कष्टाने म्हटल्याशिवाय गत्यंतर नाही. आता आमच्यापुढे अेकंदर सहासष्ट ग्रंथ आहेत. त्यांची वर्गवारी करावयास लागलें तर त्यांमध्ये परंपरागत धर्म विशद करणारे ग्रंथ आहेत; त्याप्रमाणेच आधुनिक समाजपद्धती सांगणारे ग्रंथ आहेत. परंतु आम्हीं वर सांगितल्याप्रमाणे सर्व दृष्टींचें यथाप्रमाण मिश्रण करणारे ग्रंथ जसे जुन्यांत सांपडतात तसे नव्यांमध्यें सांपडत नाहीत. अुदाहरणार्थ, वैदिक षड्दर्शन हा ग्रंथ घेअूं. त्यामध्ये जगताचें सत्तारूप स्वरूप आणि मूल्यरूप स्वरूप या दोहोंचाहि विचार केलेला दिसतो. आचाराने व्यक्ती कशी तयार करावी याचा विचार पातंजलयोगशास्त्राने केलेला आहे आणि त्याची मतें आज शाळाखात्याने मुलांना शारीरशिक्षण देणारे शिक्षक तयार करण्याची जी शाळा काढली आहे तेथे सर्वमान्य करून घेण्याचें श्रेय स्वामी कुवलयानंद यांना द्यावयास पाहिजे. त्या शास्त्रांत शरीर आणि मन या दोहोंच्याहि स्वास्थ्याचा विचार केलेला आहे. आचारानंतर व्यवहाराचा विचार जैमिनीकृत पूर्वमीमांसेने केलेला आहे आणि मीमांसकांनी अर्थनिर्णयाचे लावून दिलेले नियम आजहि अगदी ताजे आहेत (विरसले नाहीत) आणि Maxwell's Interpretation of Statutes या ग्रंथांतील नियमांशीं जुळते आहेत हा मुद्दा प्रसिद्ध संस्कृत पंडित आणि कायदेपंडित प्रो. पांडुरंग वामन काणे यांनी कबूल केलेला आहे. आचारव्यवहारानंतर ध्येयाचा विचार बादरायणकृत उत्तरमीमांसेने केलेला आहे. त्याप्रमाणेच जगतावर अस्तित्व अगर सत्तारूप विचार सांख्य, वैशेषिक आणि न्याय या तीन दर्शनांनी केलेला आहे.

तेच आजचे ग्रंथ पाहूं लागल्यास त्यांमध्ये समाजांच्या राजकीय घटनांची माहिती देणारे ग्रंथ सांपडतात. उदाहरणार्थ, श्री. पां. वा. गाडगीळकृत फॅसिझम, सुलभ समाजवाद आणि अराज्यवाद, भाई गोरेकृत साम्राज्यशाही आणि श्रीयुत जावडेकरकृत लोकशाही. अर्थातच या ग्रंथकारांचा आचार, व्यवहार, प्रायश्चित यांच्यांशीं कांहीहि संबंध नाही. त्यांच्या मताने या सर्व गोष्टी उत्पादनाच्या पद्धतीने आणि सामाजिक संबंधांनी आपोआप निश्चित होतील. त्यांमध्ये त्रिकालाबाधित सत्य असें कांहीच नसतें. आहार, विहार, सामाजिक पद्धती या त्या त्या पद्धतीला युक्त अशा आपोआपच ठरतील आणि अर्थातच त्याबद्दल फारशी काळजी करण्याचें कारण नाही. एकदा लोकशाही प्रस्थापित झाली की प्रत्येक क्रियेबद्दलचा निर्णय घेणें म्हणजे अगदी हातचा मळ होअून जाईल, त्याला मार्गदर्शक कांहीहि असण्याची जरूरी नाही. आम्हीं जीं वर पांच तऱ्हेच्या घटनांचीं नांवें सांगितलीं त्या मानवसमाजांतच उत्पन्न होत असल्याकारणाने मानवीच आहेत आणि म्हणून त्यांची अधरोत्तर व्यक्ति ठरवितांना फारच जपावें लागतें. एका पद्धतींतील मूल्यमापनें घेऊन तीं दुसऱ्या पद्धतीला लावणें हें अशास्त्रीय आहे आणि त्यामुळे या दोन पद्धतींची तुलना अगर अधरोत्तर व्यक्ति होत नाही हें येथे स्पष्ट बजावावेंसें वाटतें. असें होऊं लागलें म्हणजे जें तात्कालिक

विजयी तेंच हितकारक आणि सत्य असें म्हणण्यासारखें होऊं लागतें. श्री. पां. वा. गाडगीळांच्यासारखे लेखक जेव्हा 'दारिद्य हा सामाजिक रोग आहे.' पण दारिद्याचा जो आपण खरोखर तिटकारा करावयाचा असतो तो त्यांत सुख नसतें म्हणून नव्हे, त्याने नैतिक अधःपात होतो म्हणून आणि त्या नैतिक अधःपाताला कधीच मर्यादा रहात नाही' (सुलभ समाजवाद पा.४) असें लिहूं लागतात त्या वेळीं त्यांना असें विचारावेंसें वाटतें कीं आपण हें कोणत्या नीतीच्या अपेक्षेने बोलत आहांत ती नीति स्थिर आहे का ! तशी नसल्यास अुन्नति आणि अधःपात या दोनहि शब्दांना काहीचाहि अर्थ नाही. अशा तऱ्हेच्या सर्वसाधारण ग्रंथांतच 'मानवी कुटुंब आणि हिंदुस्थान' या अत्यंत सुंदर ग्रंथाचा अंतर्भाव केला पाहिजे. त्यामध्यें आम्हीं वर अुल्लेखिलेली व्यष्टीसमष्टींचा समन्वय करणारी दृष्टि लावलेली आहे, परंतु तो ग्रंथ भाषांतरित असल्याकारणाने त्यांतील पद्धतीचें आणि निष्कर्षाचें श्रेय महाराष्ट्राला घेतां येणार नाही.

या सर्वसाधारण माहिती देणाऱ्या ग्रंथांतून खाली येअूं लागलें म्हणजे पद्धती आणि निर्णय या बाबतींत पूर्ण गोंधळ असलेला दिसून येतो. ज्या कोणाला जो विषय महत्त्वाचा वाटेल त्यावर तो लिहीत असतो, परंतु आपलीं विधानें अचूक असावयास पाहिजेत, आपण मांडीत असलेले सिद्धान्त सिद्ध करावे लागतात, ते सिद्ध करण्याच्या कांहीं पद्धति असतात हीच जाणीव बऱ्याचशा लेखकांना असलेली दिसत नाही. एखादा मुद्दा सिद्ध केल्यानंतर प्रत्यंतर-पुरावा म्हणून वाटेल तर अितरांचीं वचनें द्यावींत, परंतु अितरांचीं वचनें दिल्याने मुद्दा सिद्ध होत नाही (Ignoratio Elenchii), अगर प्रतिस्पर्ध्याचे दोष दाखविल्यानेहि मुद्दा सिद्ध होत नाही ही गोष्टहि बऱ्याच लोकांच्या नजरेस आलेली दिसत नाही.

जो तो आपल्या अभिरुचीनुसार आपल्या आवडत्या विषयावर असें म्हटलें परंतु स्त्रीपुरुषसंबंध हा सर्वांचा आवडीचा ग्रंथ आहे असें म्हटलें म्हणजे त्यावर चांगले जवळ जवळ दहा ग्रंथ लिहिले जावेत यांत आश्चर्य नाही. त्यांपैकी सौ. कमलाबाई टिळक यांचा 'स्त्रीजीवन-विषयक कांहीं प्रश्न' हा ग्रंथ आणि आहिताग्नि श्री. शंकर रामचंद्र राजवाडे यांचा 'नासदीय-सूक्तभाष्य' हा ग्रंथ, हे दोन जवळजवळ ठेवून वाचले म्हणजे वेगडी पांडित्य आणि खरें पांडित्य यांमधील फरक कोणाच्याहि ताबडतोब नजरेस भरण्यासारखा आहे. या विषयावरील अितर ग्रंथ पहिल्या वर्गांत येत असल्याकारणाने त्यांचा वेगळा अुल्लेख करण्याची जरूरी नाही. अुपर्युक्त विदुषींना अचूक विधानें करणें आणि सिद्धान्त सिद्ध करणें हें कशाशीं खातात याचा देखील पत्ता असलेला दिसत नाही. त्यांच्या असंख्य अचूक विधानांपैकी एक दोन विधानें आणि अचूक सिद्धान्तांपैकी अेक दोन सिद्धान्त अुपलब्ध म्हणून येथे देतों, 'संततिनियमनाने लोकसंख्या वाढत जाऊन, अिटली–जर्मनीसारख्या पाश्चात्य देशांपुढें जो प्रश्न आज येऊन पडला आहे' पा. ५४, ' ब्राह्मणांच्या कंटाळवाण्या आणि निर्जीव अशा कर्मकांडाच्या वेटोळ्या-मधून निसटण्याची ती शेवटची धडपड होती. शीख व जैन धर्मांचा या प्रतिक्रियेपासून जन्म झाला' पा. १० या विधानांवर भाष्य न करणेंच उत्तम. स्त्रीजीवनविषयक सिद्धान्त म्हणून जे कांही बाईंनी मांडले आहेत ते, आज जीं समाजांत प्रचलित मतें आहेत तीं अगदी शास्त्रीय पद्धतीने सिद्ध झालेलीं आहेत, तीं सिद्ध करावयाचें कारण नाही, अशा अभिनिवेशाने मांडले आहेत. खरोखर सामाजिक सिद्धान्त मांडतांना देखील पुरावा देण्याची पद्धती अवलं-बावी लागते. हा पक्ष त्यांना संमत असलेला दिसत नाही. अेकच अुदाहरण घेऊं. 'हिंदुस्थानांत मातांची मृत्यु संख्या अितकी अफाट असण्याचीं अनेक कारणें आहेत' पा. ३८ त्यांपैकी बालवयांत माता होणें हें अेक कारण देऊन त्या म्हणतात, 'भारतीय महिलापरिषदेने

मुलींच्या विवाहाचें किमान वय अठरा असावें अशी मागणी केली आहे ती योग्यच आहे' पा. ३९, एकदा परिषदेने मागणी अठ्ठावीस किंवा अडतीस केली तरी ती योग्यच ठरेल. परंतु लेखिका, महिलापरिषद् आणि जोशी कमिटी यांनी बालवयी मातृत्व आणि स्त्रियांची मृत्युसंख्या यांमध्ये कार्यकारणभाव अजून दाखविला नाही अितकेंच. तुमच्या जोशी कमिटीच्या निर्णयाच्या अगदीं आधुनिक पद्धतीने श्री. गो. म. जोशी यांनी आपल्या हिंदूंचें समाज-रचनाशास्त्र या ग्रंथांत चिंधडया अुडवल्या आहेत हें आपणांस माहीत नाही असें दिसतें. बाईच्या अेकूणअेक लिखाणाला शास्त्र लावण्याचा प्रयत्न केल्यास भोपळा शिल्लक राहील असें जाहीर विधान येथे करून ठेवतों.

खरोखर समाजाचें कल्याण असावें असें मानणारा मनुष्य प्रथमतः स्त्री कशी आहे याचा यावच्छक्य अभ्यास करील आणि मग त्या दृष्टीने स्त्रीजीवनविषयक प्रश्न सोडविण्यास घेईल. या विषयावर प्रचंड शास्त्रीय वाङ्मय तयार झालेलें आहे. अुदाहरणार्थ डॉ. वॉएरचें 'कांते, तूं कशी आहेस!', प्लॉस आणि बार्टेलकृत 'स्त्री', हॅवेलाक एलिसकृत 'स्त्री आणि पुरुष'; परंतु अशा तऱ्हेच्या ग्रंथांचा बाईंना पत्ताहि नाही. शारीर आणि मानसशक्तींचा थोडासा अजमास लागल्यानंतर मग संस्कृतीने त्यामध्ये काय नियमन होईल हा प्रश्न उत्पन्न होतो. बाईच्या मताने स्त्रीजीवनविषयक कांही प्रश्न असें म्हटलें की अेकंदर सर्व प्रश्नांचा बोध होतो; परंतु स्त्री आणि हिंदुस्त्री हीं पदें अेक नव्हेत, हिंदुस्त्री आणि ब्राह्मणस्त्री हीं पदेंहि अेक नव्हेत आणि त्याचे प्रश्नहि एकरूप नाहीत.

अुलट रा. राजवाडे यांचें 'नासदीय सूक्त' वाचलें म्हणजे कामशास्त्र हें कसें असतें याची स्फुट कल्पना येअूं लागते. बुद्धीला तें समजावून घेण्याची हिंमत असलेल्या प्रत्येक तरुण-तरुणीने हें जीवनांतील आत्यंतिक आनंदाचें शास्त्र समजावून घ्यावें असें आमचें मत आहे, परंतु तें सौ. टिळक आणि त्याच तऱ्हेचे अितर लेखक यांच्याकडून मात्र समजणें शक्य नाही. कामाचा शब्द, रूप, रस, गंध, स्पर्श वगैरे दृष्टींनी विचार व्हावा लागतो. संभोगाचा स्त्रीपिंडावर अितका परिणाम होतो की थोडयाच वेळांत पुरुषाच्या रेताचा गंध तिच्या श्वासोच्छ्वासाला येअूं लागतो ही गोष्ट किती फाकड्या तरुणांना माहिती असते! स्त्रीपिंड आणि पुरुषपिंड हे या दृष्टीने समान नाहीत. स्त्रीपिंडाची संभोगसंस्कारक्षमता पुरुषपिंडांत नाही, त्यामुळे अेतद्विषयक बाबतींत स्त्रीपुरुषांना समान हक्क असूं शकत नाही. श्री. राजवाडे यांनी आपल्या ग्रंथांत कामविषयक सर्व बाबतींत जें अमूल्य ज्ञान दिलें आहे तें अवर्णनीय आहे. या विषयावर झालेले अितर ग्रंथ आपले मामुली, म्हणजे ज्या वेळीं समाजांत जें मत प्रचलित असेल तें बरोबरच असलेंच पाहिजे असें न मानणारे आहेत.

कांही ग्रंथ जातिभेद आणि अस्पृश्यता या विषयांसंबंधी आहेत. त्यांमध्ये देखील समाजरचनेचीं मूलतत्त्वें कोणतीं, समाजरचना कशी असते आणि कशी असावी या मूलभूत तत्त्वासंबंधी आपणाला कांहीहि सांपडणार नाही. फक्त अुखाळया पाखाळया आणि अेकमेकांचा अधिक्षेप. हे ग्रंथ वाचले म्हणजे थॉमस कार्लाइलच्या 'So, however are men made. Creatures who live in confusion; who once thrown together can readily fall into that confusion of confusions which quarrel is, simply because their confusions differ from each other, still more because they seem to differ' — The French Revolution, Vol.II, P.227.

या सर्व भानगडींमध्ये ख्रिस्तीधर्मप्रचारावर सरासरी दहा ग्रंथ तरी अहवालाच्या सालीं मराठींत प्रसिद्ध झाले आहेत. यावरून ख्रिस्ती पाद्री आपल्या धर्माचें रक्षण करण्याच्या आणि धर्माचा प्रसार करण्याच्या बाबतींत किती जागरुक आहेत ही गोष्ट प्रत्येकाने लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. किरकोळ विषयांवर जे ग्रंथ आले आहेत त्यांमध्ये माहिती अगर मार्गदर्शक या दृष्टीने विचार करण्यासारखा ग्रंथ दिसत नाही. हिंदूंच्या चळवळीचें ध्येय व धोरण अशासारखा तात्कालिक चळवळीच्या दृष्टीने मार्गदर्शक असा अेखादा ग्रंथ जरी सांपडला तरी अेकंदरींत पाहतां असे ग्रंथ अभावरूपानेच तळपत आहेत.

अेकंदरीने पाहतां धर्मशास्त्र काय अगर समाजशास्त्र काय, यांच्या मूलतत्त्वांची आणि परस्परविरोधी सत्कल्पनांची (hypotheses) युक्त पद्धतीने मीमांसा करून त्यांची अधरोधर व्याक्ति ठरविण्याचे बाबतींत मनुष्याच्या मनाला मदत करील अशा तऱ्हेचा ग्रंथ मागील वर्षांत झालेला दिसत नाही. श्री. गाडगीळ, गोरे आणि जावडेकर यांचे ग्रंथ निदान शुद्ध माहितीच्या दृष्टीने बरे आहेत, परंतु समाजशास्त्रांत निर्णयाला मदत करण्यासारखे नाहीत. समाजशास्त्राचीं अंगें-उपांगें पाहूं लागल्यास अेक अंग जें अर्थशास्त्र त्यावर परीक्षणाच्या वर्षांत अेकहि ग्रंथ झालेला नाही. असें कां व्हावें तें समजत नाही. अितके साहित्यिक आज मराठी भाषेला नटविण्याकरिता खपत असून अर्थशास्त्रावर अेखादा ग्रंथ नसावा हें मोठें आश्चर्यच म्हटलें पाहिजे. कामशास्त्रावर चार दोन ग्रंथ दिसतात परंतु त्यांमध्यें श्री. राजवाडे याचा अेक ग्रंथ सोडून दिल्यास नांव घेण्यासारखा ग्रंथ नाही. अलीकडे मनोविश्लेषणात्मक वाङ्मय होअूं लागलें आहे परंतु मनोविश्लेषणाचीं मूलतत्त्वें काय आहेत त्याची माहिती देणारा अेखादा ग्रंथ अेखादा साहित्यिक लिहील तर बरें. परंतु तसें काम कोणत्या तऱ्हेने परीक्षणाच्या सालीं झालेलें नाही. मनोविश्लेषण अेवढीच कांही मानसशास्त्रीय पद्धती जगांत अस्तित्वांत नाही. दुसऱ्याहि पद्धति आहेत परंतु त्यांची महाराष्ट्रसाहित्याला माहिती असलेली दिसत नाही. लैंगिक-सामाजिक परिणाम कसे अजमावावेत ते दाखविणारे ग्रंथ नाहीत. तरी देखील संततिनियमन आणि वेश्यावृत्ति यावर असंबद्ध (in vacuum) चर्चा करणारे ग्रंथ आहेत; प्राणिशास्त्र, आनुवंश शास्त्रावर ग्रंथ नाहीत, शेतकी अर्थशास्त्र कोठे दिसत नाही. समाज शास्त्राला पोषक अशा अुपांगांची जर यादी करावयाचें ठरविलें तर आपणाला असें दिसून येअील की यांतील अेकाही शास्त्रावर श्रम करावयाला बुद्धिमान महाराष्ट्र तयार नाही. ज्याप्रमाणे समाजशास्त्राचीं सर्व साधारण अंगें अुपांगें यांच्यासंबंधी फारसें कोणत्याहि तऱ्हेचें काम झालेलें नाही त्याप्रमाणेंच अर्थशास्त्रांतहि फारसें काम झालेलें दिसत नाही.

धर्म आणि समाजशास्त्र यांचे परस्परसंबंध काय असतात याबद्दल यावच्छक्य निर्णायक शंका झाली तर तेंहि अुपयुक्त असतें. म्हणजे धर्मकल्पना आणि समाजाच्या नैतिक कल्पना यांच्यामध्यें कांही समन्वय असतो किंवा नाही, आणि असल्यास तो कोणत्या तऱ्हेचा असतो, अशा तऱ्हेने धर्म आणि नैतिक कल्पना यांच्यामध्यें अव्यभिचारी संबंध असल्यास धर्माचें स्वरूप कळल्याबरोबर त्या त्या समाजाच्या नैतिक पद्धतीहि ताबडतोब सांगतां येतील.

धर्मशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांच्या दृष्टीने महाराष्ट्रवाङ्मयाची मागील वर्षांतील प्रगति कांही अुत्साहजनक नाही असेंच शेवटीं कष्टाने म्हणावें लागतें.

अितिहास-राज्यशास्त्र-अर्थशास्त्र-नागरिकशास्त्र

मराठी भाषेतील वाङ्मय समृद्ध व्हावें, तींत प्रसिद्ध होणारीं सर्व विषयांवरील पुस्तकें प्रतिवर्षी कांही प्रमाणांत वाढत जावीं, हें म्हणणें अगदी ठोकळ मानाचें आहे; आणि तशीं पांचपंचवीस पुस्तकें सरकारी यादींत सहज आढळत असल्यामुळे प्रगति ठीक चालली आहे असेंहि कोणी म्हणेल. परंतु तें अुपयोगाचें नाही. कारण जरी अिंग्रजीसारख्या समृद्ध भाषेतील ग्रंथसंपत्तीशीं आपल्या मराठींतील ग्रंथसंपत्तीची तुलना करणें प्रशस्त नसलें, तथापि आपल्या भाषकांच्या गरजा आणि आपल्या लेखकांची व अभ्यासकांची अनुकूलता यांचा विचार या बाबतींत अवश्य केला पाहिजे. आणि जर आपल्या गरजा हल्लींच्या ग्रंथसंपत्तीने भागविल्या जात नसतील किंवा आपल्या अभ्यासकांना व लेखकांना या ग्रंथनिर्मितीच्या क्षेत्रांत पुरेसें साहाय्य मिळत नसेल तर आपली प्रगति समाधानकारक होत नाही, अशीच खूणगांठ मनाशीं बांधली पाहिजे.

तसें म्हटलें तर प्रस्तुत विषयांवरील मराठींतील ग्रंथनिर्मितीचा पुरस्कार करण्याला केवळ 'मराठी भाषेतील सर्वसामान्य ज्ञानसंग्रह वाढावा' या अगदी ठोकळ आकांक्षेपेक्षा हिंदुस्थानांत आणि विशेषतः महाराष्ट्रांत अधिक जिव्हाळ्याचें असें कारण आहे.

आपला देश परतंत्र असल्यामुळे स्वातंत्र्यासाठी झगडा करणें हें त्यांतील प्रत्येक मनुष्याचें आद्य कर्तव्य आहे. प्रचलित जगामध्ये हें आद्यकर्तव्य लोकसंमतीच्या मार्गानेच संपादावयाचें असल्यामुळे त्यासाठी राजकीय शिक्षण लोकांना अवश्य मिळालें पाहिजे. अितिहास, अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र, नागरिकशास्त्र हे विषय म्हणजे राजकीय शिक्षणाचा गाभा म्हणूनच समजले जातात.·आणि यासाठीच जगांतील सर्व शिक्षणपद्धतींमध्ये या विषयांचा अविकल्पाने समावेश केला जातो.

शालेय पुस्तकें

आपल्या देशांतहि लोकलज्जेस्तव या विषयांची शालेय व विद्यापीठीय अभ्यासक्रमांत वर्णी लागलेली आहे; परंतु आंग्लधार्जिणी नोकरशाही, अैक्याच्या मृगजळामागे धावणारे राजकीय पक्ष, तक्रारखोर समाजांच्या समाधानासाठी चालविलेल्या दण्डुकेशाहीची भीति आणि पुस्तकांची निवड करणाऱ्या समित्यांमध्ये थैमान करणारी वशिलेबाजी यांमुळे अशा कामीं निवड केलीं जाणारीं पुस्तकें म्हणजे बहुतांशीं नीरस व निर्गुण मजकुराचा नमुना ठरत असलीं तर त्यांत नवल वाटण्यासारखें कांही नाही. अेका स्नेह्याने थोडासा सत्यप्रतिपादनाचा आग्रह धरितांच त्याला आपल्या अेका शालेय पुस्तकाच्या बाबतींत किती त्रास झाला याची तपशीलवार माहिती आम्हांला असल्यामुळे जरी या वस्तुस्थितीचा दोष लेखकांच्या माथीं मारणें अुचित वाटत नसलें, तथापि तशा प्रकारच्या श्री. भिडे, चितळे, जोशी प्रभृतींच्या चार सहा पुस्तकांची निपज (कांही पुनरावृत्ति व कांही अेक दोन गोष्टीवजाच) ही आपल्या आढाव्यांत तितकी महत्त्वाची नाही असेंच कोणाचेंहि मत पडेल.

मंजुरी देणारांच्या डोळ्याला डोळा लावून शाळेंतील विद्यार्थ्यांचें फार मोठें गिऱ्हाअीक मिळविण्यासाठी चालणाऱ्या चढाओढीनें, शालेय पुस्तकांचें हें अेक दालन सोडलें तर लोकानुरंजनाचें हीन प्रदर्शन प्रस्तुत विषयांच्या अितर दालनांत लेखकांकडून होण्याचा संभव संपलाच· परिस्थितीचा फायदा घेअून सर्वसामान्य जनतेचें मन अेखाद्या विषयाकडे आकृष्ट झालें असतां त्याच विषयावर ग्रंथनिर्मिति करून लोकांची जिज्ञासा पूर्ण करण्यास झटणें हें केव्हांहि आक्षेपार्ह ठरणार नाही, किंबहुना चतुराअीचेंच ठरेल; परंतु लोकांची त्या दृष्टीची अभिरुचि

आणि म्हणून पुस्तकें खपण्याची शक्यता फारच मर्यादित असल्यामुळे, अशी अेकंदर ग्रंथ-संपत्ति अत्यल्पसंख्यच आहे.

प्रासंगिक–युद्धविषयक

'दुसरें महायुद्ध' व 'महायुद्धाचे हिंदुस्थानावर आर्थिक परिणाम' ह्या छोट्या पुस्तिका (pamphlet) अगदीच प्रासंगिक आहेत. तथापि दुसरीचे लेखक श्री. अेस्. अे. डांगे व पी. बी. वैद्य यांनी आपलीं समाजसत्तावादी राजकीय व आर्थिक मतें या निमित्ताने फिरून अेकदा स्पष्ट करून मांडलीं आहेत. प्रसंगाप्रसंगाने अेखाद्या विशिष्ट मतप्रणालीचें समर्थन करण्यासाठी असल्या छोट्या पुस्तिका म्हणजे लोकशिक्षणाचें अेक प्रभावी साधन असल्यामुळे त्याचा अधिकाधिक अवलंब होणें अवश्य आहे. 'पहिलें महायुद्ध, १९१४-१९१८' या ग्रंथमालेंत श्री. कृष्णाजी प्रभाकर खाडिलकर यांनी चित्रमयजगत् मासिकांत लिहिलेले त्या महायुद्धाचे मासिक आढावे शब्दशः पुनर्मुद्रित केलेले आहेत. श्री. काकासाहेब हे त्या वेळीं भर संपादकीय अमदानींत असल्यामुळे अुपस्थित ज्ञान, ओघवती भाषा आणि मनोरंजक निष्कर्ष या दृष्टींनी ते लेख अेका विवक्षित सरणीचे आणि आदर्शभूत वाटतील. विशेषतः त्यांतील युद्धवर्णनाचे कामीं त्यांनी वापरलेली परिभाषा पुष्कळांना अभ्यसनीय वाटेल.

तात्त्विक–शास्त्रीय

प्रचलित परिस्थितीशीं निकटत्वाने निगडित असा तात्त्विक दृष्टीचा आणि चिरस्थायी महत्त्वाचा विषय हाताळणारें म्हणून श्री. श्री. रा. पोतनीस यांच्या 'उद्यांचें जग' या पुस्तकाचें स्वागत केलें पाहिजे. ग्रंथकाराच्या म्हणण्याप्रमाणे या ग्रंथांत 'लोकशाही विरुद्ध झोटिंगशाही' या लढ्याचा अूहापोह केलेला असून उद्याच्या जगांत लोकशाहीचें अमरत्वच मनुष्याच्या अनुभवास येईल असें प्रतिपादन केलेलें आहे. असल्या विषयाचें प्रतिपादन आपल्याकडील वाचकांना आणि लेखकांनाहि पेलण्याचें सामर्थ्य येण्यास अजून थोडा अवकाश लागणार आहे, असाच कोणाचाहि हें पुस्तक वाचून ग्रह होओल. तथापि या दृष्टीचा पद्धतशीर प्रयत्न करण्याला आता सुरवात केली पाहिजे अशी वेळ येअून ठेपली आहे, यावद्दल मात्र दुमत होण्याचें कारण नाही.

श्री. य. गो. जोशी या ध्येयवादी प्रकाशकाने प्रकाशित केलेल्या वाद-विवेचन-मालेचा या संदर्भांत गौरवयुक्त निर्देश करणें अपरिहार्य आहे. श्री. पां. वा. गाडगीळ या कसलेल्या अभ्यासकाच्या संपादकत्वाखाली ही माला निघत असून तींत सुलभ-समाजवाद, फॅसीझम, साम्राज्यशाही, अराज्यवाद या आधीच प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तांच्या परंपरेंतील आचार्य जावडेकर यांचें **लोकशाही** आणि श्री. पां. वा. गाडगीळ यांचें **मार्क्सचा भौतिकवाद** अशीं दोन पुस्तकें आढाव्याच्या वर्षांत प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. प्रचलित असलेल्या मतप्रणालींची सुबुद्ध वाचकांना मूलभूत माहिती देण्याच्या अुद्देशाने ही माला चालविलेली आहे. आणि आचार्य जावडेकरांनी जरी स्वभावधर्माप्रमाणें आपल्या 'लोकशाही' या पुस्तकांत आपल्या आवडत्या संकर-तत्त्वज्ञानाचा शिडकाव केला असला तथापि अितर लेखकांनी संकल्पित मर्यादा सोडलेली नाही असें म्हणण्यास हरकत नाही. लोकशिक्षण लघुग्रंथमालेंतील **'आधुनिक राज्य-मीमांसा'** भाग १–महायुद्ध पूर्वखंड, हें श्री. शं. द. जावडेकर यांचें पुस्तक विवक्षित दृष्टिकोनाने बहुतांशीं 'युरोपीय राज्यशास्त्रज्ञाच्या मीमांसांचाच विचार' करण्यासाठी लिहिलेलें आहे. जावडेकरांचा दृष्टिकोण त्यांच्या कोणासहि हेवा वाटेल अितक्या प्रभूत लेखांच्या व ग्रंथांच्या

वाचनानंतरहि आता कोणास अपरिचित राहिला असेल अशी भीति बाळगावयास नको. तथापि त्यांच्याच शब्दांत सांगावयाचें तर म. गांधींचें 'सत्याग्रही तत्त्वज्ञानाचें खरें स्वरूप केवळ राष्ट्रवादी नसून युरोपांत जन्म पावलेल्या व्यक्तिवाद, राष्ट्रवाद व समाजवाद या तीनहि सामाजिक तत्त्वज्ञानांहून भिन्न, पण या तिहींचाहि सुंदर समन्वय करणारें असें तें अेक चौथें स्वतंत्र तत्त्वज्ञान आहे, आणि त्याची राज्यमीमांसाहि सर्वांहून भिन्न आहे' असें प्रतिपादन करण्यासाठी हें पुस्तक लिहिलेलें आहे. यामुळे या पुस्तकामध्ये स्वतंत्रतेने अभ्यास किंवा विचार करणाराला आवश्यक असणाऱ्या प्रतिपाद्य विषयाच्या सर्वच पैलूंचें दर्शन घडण्याची सोय झालेली नाही, हें बरवर वाचणाऱ्या कोणाच्याहि प्रत्ययास येअूं शकेल. याच्या अुलट श्री. देवगिरीकर यांचा 'वसाहतीचें स्वराज्य' हा ग्रंथ तद्विषयक अभ्यासाचें अेक प्रामाणिक प्रतीक म्हणून जिज्ञासूंपुढे मांडतां येण्यासारखा आहे. अलीकडील हिंदी राजकारणामध्ये हिंदुस्थानचें अंतिम ध्येय लवचिक व स्वयंवर्धिष्णु असें आणि प्रतिपक्षाला समजूं व पटूं शकतें असें वसाहतीचें स्वराज्य असावें की कॉंग्रेसच्या आक्रस्ताळी प्रचाराप्रमाणे आणि ज्याच्या व्याख्या वारंवार लहरीप्रमाणे बदलत आहेत त्या स्वरूपाचें 'संपूर्ण स्वातंत्र्य' हें असावें असा अेक वाद राजकीय पुढाऱ्यांमध्यें चालू असतो. त्या वादांतील वस्तु श्री. देवगिरीकरांच्या प्रस्तुत परिश्रमपूर्वक तयार केलेल्या सुबोध पुस्तकावरून सर्वसामान्य मराठी वाचकांच्या हस्तगत झाली आहे, हा या वर्षांने मिळविलेला महत्त्वाचा लाभ आहे. आणि यद्यपि देवगिरीकरांचा आपल्या राजकीय पक्षाच्या मतांचा अभिनिवेश ठिकठिकाणीं डोकावणें अशक्य असलें तथापि तो स्वतंत्र निराळा काढून ठेवण्याअितपत संयमाने चमकत असल्यामुळे, प्रस्तुत ग्रंथाची अुपयुक्तता अबाधित राहिली आहे. याशिवाय घटनासमिति (श्री. अच्युत पटवर्धन), घटनापरिषद् (वैद्य) अशा प्रासंगिक विषयांवर अेक दोन चोपडीं प्रसिद्ध झाल्याचें सरकारी यादीवरून दिसतें. शिवाय समाजसत्तावाद हाहि अेक विषय अलीकडे ग्रंथप्रकाशनाच्या क्षेत्रांत मोठ्या हिरीरीने प्रविष्ट झालेला दिसतो. भिडे यांच्या 'सुलभ समाजशास्त्राचे' चार भ.ग प्रसिद्ध झाल्याचें सरकारी यादींत नमूद झालेलें आहे. परंतु त्यांपेक्षा नागपूरच्या 'पुरोगामी विचार माले'चें ५ वें पुस्तक म्हणून प्रसिद्ध झालेलें श्री. द. ल. जयवंत यांचें 'समाजसत्तावाद' (मनोरथी(?) आणि शास्त्रीय) हें फ्रेड्रीक् एन्जेल्स या सुप्रसिद्ध ग्रंथकाराच्या 'ॲन्टीडयूरिंग्' (ॲव्हलिंगकृत इंग्रजी भाषान्तर) या पुस्तकाचें भाषान्तर अधिक स्वागतार्ह वाटतें. एन्जेल्स यांचें हें पुस्तक मुळांतच प्रतिस्पर्ध्याला अुत्तरादाखल लिहिलें असल्याने सुबोध आणि ओघपूर्ण आहे. आणि त्याचे हे गुण प्रस्तुत भाषांतरांतहि अुतरले आहेत हें कोणालाहि पटेल.

शास्त्रीय विवेचन ग्रंथांमध्येच अर्थशास्त्रावरील प्रो. वामनराव काळे यांच्या 'बँका आणि त्यांचे व्यवहार' या अेकुलत्या अेका ग्रंथाची नोंद करावी लागेल. प्रस्तुत ग्रंथ हा माहितीच्या दृष्टीने आजतागायत करण्याची लेखकाने काळजी घेतली असली तथापि १९३४ त प्रथम प्रसिद्ध झालेल्या ग्रंथाची ही द्वितीयावृत्तिच असल्यामुळे अर्थशास्त्राचा या वर्षाचा रकाना रिकामाच राहिला आहे असें म्हटलें पाहिजे. नागरिक शास्त्राचीहि तशीच स्थिति आहे. कारण 'तरुण हिंदु नागरिक' हें श्री. न. चिं. केळकर यांच्या पुस्तकाचें पुनर्मुद्रणच आहे.

अितिहास

अितिहास-संशोधन आणि अितिहास-संकलन हा अेक महाराष्ट्राचा अभिनंदनीय विशेष समजला जातो. आणि त्याच विषयाला वाहिलेल्या अनेक संस्था महाराष्ट्रांत असूनहि स्वतःचीं नियतकालिकें कशीं तरी चालविण्यापलीकडे नांव घेण्यासारखी कोणतीच कामगिरी त्या संस्था

करीत आहेत, असें म्हणतां येत नाही. संस्थांबाहेरच्याच लोकांनी या विषयाची आस्था बाळगून स्वतःच्या खर्चानें वारदेसकर गौड सारस्वत ब्राह्मणांचा अितिहास, मराठ्यांच्या आपसांतील लढाया (भागवत), किल्ले पुरंदर (पुरंदरे), माझा चित्रकूट व काशीचा संपूर्ण अितिहास (भाअूशास्त्री वझे) अशांसारखीं पुस्तकें या वर्षी जनतेला सादर केलीं आहेत. शिक्षण आणि पूर्वानुभव या दृष्टीनें ह्या पुस्तकांचे सर्वच लेखक निर्दोष ग्रंथरचनेसाठी पूर्णत्वानें सिद्ध होते असें म्हणतां येणार नाही, आणि त्यांच्या लेखनाबद्दल यथार्थपणें अनेक तीव्र आक्षेप घेतां येण्यासारखे आहेत; तथापि या विषयांतील प्रयत्न अेकंदरीनें कांहीसे अनुकरणीय आणि 'किल्ले पुरंदर' हा तर निसंशय अभिनंदनीय आहे.

संस्थान देवास–थोरली पाती–पवार घराण्याचा अितिहास ह्या श्री. मा. वि. गुजर लिखित ग्रंथाचा खास निर्देश करण्याअितका तो ग्रंथ, त्याची पद्धति आणि सजावट या दृष्टींनी महत्त्वाचा आहे. या ग्रंथाच्या यशाचें श्रेय जसें संपादक रा. गुजर यांजकडे जातें तसेंच तें आपल्या घराण्याचा अितिहास लिहविण्याचे कामीं उत्साहानें सर्व प्रकारचें साहाय्य करणाऱ्या श्रीमंत विक्रमसिंह महाराजांकडेहि जातें, या गोष्टीकडे महाराष्ट्रांतील अितर संस्थानिकांनी लक्ष्य देण्यासारखें आहे.

कुलवृत्तान्त

महाराष्ट्रियांच्या अितिहासप्रेमाचें किंवा कांहींच्या टीकेप्रमाणे आत्मगौरवप्रियतेचें प्रतीक म्हणून अगदी अलीकडे रूढ होअूं पाहणाऱ्या कुलग्रंथ-प्रकाशनाच्या प्रथेचें अुदाहरण देतां येण्यासारखें आहे. वृत्तान्ताच्या सालांत खरे, साठे-साठये, भावे या घराण्यांचे सविस्तर कुल-वृत्तान्त आणि आपटे कुटुंबीयांची जंत्री अशीं पुस्तकें प्रसिद्ध झालेलीं आहेत. या ग्रंथांच्या निमित्तानें कित्येक अुपयुक्त सामाजिक प्रमेयें (निदान त्या त्या कुटुंबीयांपुरतीं) मांडण्याची सोय झालेली आहे. या कुलग्रंथांच्या तंत्रांत हळूहळू प्रगति होत गेली आणि तुलनेनें अेकंदर ब्राह्मण-समाजाच्या गतिस्थितीबद्दल मार्गदर्शक निष्कर्ष काढतां येअूं शकले, तर ह्या प्रवृत्तीला निव्वळ अभ्यासाच्या दृष्टीनेहि अुत्तेजन मिळण्यास प्रत्यवाय नाही.

प्रचलित राजकीय अितिहास

परंतु वस्तुस्थितीचें आणि समकालीन राजकीय परिस्थितीचें अपेक्षित आणि यथार्थ प्रतिबिंब पडलेला, महाराष्ट्राला अनेक दृष्टींनी अभिमान वाटण्यासारखा चालू वर्षातील कोणता ग्रंथ असेल तर तो श्री. वि. अ. पटवर्धन यांनी संपादिलेला 'संस्थानांतील लोकशाहीचा लढा' हा ग्रंथ होय. देशी संस्थानांच्या प्रजाजनांनी आपल्या म्हटल्या जाणाऱ्या राज्यांत स्वराज्याचे हक्क मिळावे म्हणून प्रतिकूल परिस्थितीशीं चालविलेल्या स्फूर्तिदायक झगड्याचें शक्य तितक्या स्पष्टपणें व शक्य तितकें संपूर्ण असें हें शब्दचित्र आहे. लढाअू महाराष्ट्रापुढील आजच्या अेका महत्त्वाच्या प्रश्नाचें प्रतिबिंब या ग्रंथांत पडल्यामुळेच तो ग्रंथ चिरस्मरणीय वाटतो.

ग्रंथनिर्मिति कशी होअील ?

नियुक्त विषयांवरील हातांत आलेल्या थोड्याशा ग्रंथांवरील हा त्रोटक आढावा पुरा करतांना या विषयांवरील अगदी थोडी ग्रंथनिर्मिति अधिक समृद्ध कशी होअील याचा विचार करणें अप्रस्तुत होणार नाही. या विषयांवरील किंवा तसें म्हटलें तर कोणत्याच विषयावरील अभ्यासकांची संख्या महाराष्ट्रांत कमी आहे असें कोणालाच म्हणतां येणार नाही. तेव्हा वाच-

कांचा व ग्राहकांचा अभाव अेवढें अेकच सबळ कारण या तुटवड्याचें देतां येण्यासारखें आहे. म्हणजे अशा पुस्तकांचा वाचक निर्माण करण्याचा पद्धतशीर प्रयत्न झाला पाहिजे असें झालें. म्हणून वाचकवर्ग निर्माण करण्याचे कामीं या विषयांच्या पद्धतशीर ज्ञानाची वाढ होण्यामध्यें ज्यांचे हितसंबंध गुंतलेले आहेत अशा राजकीय पक्षोपपक्षांनी चुरशीने परिश्रम केले पाहिजेत, असें आम्ही सुचवितों. चालू प्रश्नावर आपआपल्या पक्षीयांना मार्गदर्शन करण्याचें काम धडाडीने करणारीं वृत्तपत्रें आता आपल्याकडे साधारणपणें बऱ्यापैकी चालतात. परंतु त्याहूनहि अधिक संघटित म्हणजे स्थिरसंख्य वाचकवर्ग निर्माण झाला पाहिजे. कोणतीहि पक्षसंघटना प्रबळ करण्यासाठी परदेशांतून लोकप्रिय झालेली पुस्तिकाप्रकाशनाची (pamphleteering) प्रथा आपल्या अिकडे रूढ झाली पाहिजे आणि पुस्तिकालेखनाचा अभ्यासहि लेखकांनीं केला पाहिजे. छोटया व स्वस्त पुस्तकांच्या माला यशस्वी होण्यासाठी प्रथम प्रथम केवळ वाचक-वर्गावर अवलंबून न राहतां संघटित पक्षांच्या निधीवरच त्याचा बोजा टाकावा लागेल. देशाची कधी अेक राष्ट्रभाषा होअील तेव्हा होवो. प्रांतांप्रांतांच्या भिन्न भाषा आहेत ही सत्यस्थिति डोळ्यांआड करून चालणार नाही. आणि म्हणून काँग्रेससारखा अत्यंत प्रबळ पक्षहि मातृ-भाषेंतून प्रचारपुस्तिका काढण्याकडे दुर्लक्ष करितो, ह्या औदासीन्याला पायबंदच घालावा लागेल. लोकशाही यशस्वी होण्यासाठी लोकशिक्षण फैलावण्याकडे विशेष लक्ष द्यावें लागेल. आणि लोकशिक्षण फैलावण्यासाठी ललितेतर परंतु जिव्हाळ्याच्या विषयांवर स्वस्त किंवा मोफतहि पुस्तिका प्रकाशित कराव्या लागतील.

मासिकांतील लेख

पुस्तिका-प्रकाशनाने व्हावयाचें कार्य आज कांही अंशीं मासिकांतील लेखांनी होअूं शकतें. त्यामुळे पुस्तिका किंवा लघुग्रंथप्रकाशनाची सर्व सिद्धता होअीपर्यंत विद्वान् लेखकांनी निरनिराळ्या मासिकांतून प्रसंग येअील त्याप्रमाणें ललितेतर विषयांवर प्रयत्नपूर्वक लेख लिहि-ण्याचा प्रघात अधिकाधिक ठेवावा असें सुचविल्याशिवाय गत्यंतर नाही. आजकालचीं मासिकें, साप्ताहिकें आणि दैनिकें देखील प्रासंगिक विषयांवर अशा प्रकारची माहिती देण्यास अुत्सुक असलेलीं आढळतात. आणि १९४० मधील निरनिराळ्या नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या महत्त्वाच्या लेखांचें निरीक्षण केलें तर अनेक पुस्तिका भरतील अितकी संगतवार माहिती त्यांच्या द्वारें वाचकांना मिळाली आहे हें ध्यानांत येअील. कांही प्रतिष्ठित मासिकेंच फक्त ललितेतर विषयांना आस्थेने स्थान देतांना दिसतात. अितरांनी देखील अशा विषयांना अधिकाधिक स्थान द्यावयास पाहिजे. राष्ट्राची प्रतिष्ठा आणि कांही अंशीं भवितव्य हें त्यांतील घटकांची विद्वत्ता आणि अभिरुची यांवर अवलंबून असतें. आणि हे दोन विशेष राष्ट्राची संपत्ति आणि वाङ्मयप्रकाशन यांवरून अजमाविण्याचाहि अेक शिष्टसंमत प्रघात आहे. याची जाणीव ठेवून सर्वच नियतकालिकांनी थोडासा स्वार्थत्याग करावा लागला तरी त्याला न भितां ललितेतर वाङ्मयाची जोपासना केली पाहिजे. आणि आपल्या भाषेंतील शास्त्रीय आणि लौकिक वाङ्मय कसें वाढीस लागेल आणि त्याला रसवेत्ता वाचकवर्ग कसा प्राप्त होअील याची अहर्निश चिंता वाहिली पाहिजे.

प्राचीन भारतीय संस्कृति व अितिहास

प्राचीन भारतीय संस्कृति व अितिहास या विषयावरील संशोधनात्मक स्वतंत्र ग्रंथ-रचना मराठींत आतापर्यंत फारच थोडी झाली आहे ही गोष्ट मराठी भाषा व वाङ्मय यांच्या अभिमान्यांनी लक्षांत घेतली पाहिजे. कांही वर्षांपूर्वी असा आरोप सामान्यतः सर्वच हिंदी पंडितांविषयी यथार्थत्वाने केला जात असे. पाश्चात्य विद्वानांनी केलेल्या प्राचीन भारतीय संस्कृतिविषयक संशोधनावरच आपल्याकडील प्राध्यापकवर्गाचा व त्यामुळे विद्यार्थ्यांचा मुख्यतः भर असल्यामुळे त्यांच्या हातून या विषयावर कुठल्याहि भाषेंत उच्च दर्जाचें मौलिक संशोधनकार्य झालेलें दिसून येत नाही. अर्थात् त्या कालांतहि सर रामकृष्ण भांडारकर, डॉ. भाअू दाजी, पंडित भगवानलाल अिंद्रजी अित्यादि असामान्य संशोधक हिंदुस्थानांत निर्माण झालेले आहेत ही गोष्ट खोटी नाही; परंतु अेकंदरींत पाश्चात्य पंडितांनी केलेल्या पुराणवस्तुसंशोधन, प्राचीनग्रंथसंपादन, अितिहाससाधनसंग्रह अित्यादि अनेकविध प्रचंड कार्याच्या मानाने तत्कालीन हिंदी संशोधकांची या प्रांतांतील कामगिरी फारच अल्प आहे असें म्हणावें लागतें. मागील अेका अखिल भारतीय प्राच्यविद्यापरिषदेंतील वेदविभागाच्या आपल्या अध्यक्षीय भाषणांत डॉ. बेलवलकर यांनी या घटनेस अुद्देशून पुढील सार्थ अुद्गार काढले आहेत– "आपण आपल्या मालकीच्या जमिनीची परिश्रमपूर्वक मशागत करीत नाही. परकीय लोक येतात, आपल्याच देशांत पीक पिकवितात व तें घेअून निघून जातात."

सुदैवाने ही स्थिति अलीकडे मोठ्या झपाट्याने बदलत चालली आहे. हिंदुस्थानांतील अनेक विद्यापीठांनी प्राचीन भारतीय संस्कृति व अितिहास या विषयास उच्च पदवीपरीक्षेसाठी मान्यता देअून या विषयाच्या अभ्यासास चांगलीच चालना दिली आहे. कांही विद्यापीठांनी तर या विषयासाठी स्वतंत्र ज्ञानशाखा निर्माण केली आहे व तेथे विद्वान अध्यापक व त्यांचे विद्यार्थी आज अुत्तम प्रकारचें संशोधनकार्य करीत आहेत. प्राचीन भारतीय संस्कृति या ज्ञानशाखेंत भारतीय सामाजिक व राजकीय संस्थांचा अुद्गम व विकास, भारतीय धर्म व तत्त्वज्ञान, ताम्रपट आणि शिलालेख यांचें संशोधन व संपादन, प्राचीन नाणकशास्त्र व मूर्तिविज्ञान, तौलनिक भाषाशास्त्र, संस्कृत व प्राकृत वाङ्मयेतिहास आणि विशेषतः प्राचीन भारताचा अितिहास अित्यादि विषयांचा अन्तर्भाव होतो. हिंदुस्थानांतील निरनिराळीं विद्यापीठें व प्राच्यविद्यासंशोधनसंस्था या केन्द्रांतून अुपर्युल्लिखित सर्व विषयांवर अुच्च प्रकारची मौलिक संशोधनात्मक ग्रंथसंपत्ति आतां निर्माण होत आहे. केवळ प्राच्यविद्यासंशोधन या विषयास वाहिलेलीं अनेक नियतकालिकें आज आपल्याकडे प्रसिद्ध होत आहेत ही गोष्ट वरील विधानास चांगलीच पुष्टि देअील; परंतु हें सर्व लिखाण सामान्यतः अिंग्रजी भाषेंतच प्रसिद्ध होत आहे हें लक्षांत घेतलें पाहिजे. आपल्या संशोधनाचा परिचय हिंदुस्थानांतील सर्व प्रान्तांत व हिंदुस्थानाबाहेरील इतर देशांत या विषयांच्या अभ्यासकांना करून द्यावयाचा असल्यास मुख्यतः अिंग्रजी भाषेचाच माध्यम म्हणून अुपयोग करावा लागतो; व त्याबद्दल त्या संशोधकांना फारसा दोषहि देतां येणार नाही. अेतद्देशीय भाषांत असें संशोधनात्मक लिखाण फारसें निर्माण होत नाही याचें खरें कारण हेंच होय. शिवाय अशा शास्त्रीय स्वरूपाच्या ग्रंथांचा व निबंधांचा प्रचार विश्वविद्यालयीन अध्यापक व विद्यार्थिवर्ग यांच्यांतच विशेषतः होत असतो. आपल्याकडील विद्यापीठांत अजूनहि अिंग्रजी भाषेसच प्राथम्य व प्राधान्य असल्यामुळे असें लिखाण अिंग्रजी भाषेंतच लिहिण्याची प्रवृत्ति वाढत जाते. परंतु

ही स्थिति बदलली पाहिजे व जसजशी प्रादेशिक विद्यापीठांची संख्या वाढत जाअील तसतशी ती बदलेलहि यांत शंका नाही. अर्थात् या कार्याचा प्रारंभ म्हणून आतापासूनच संशोधकांनी आपल्या शास्त्रीय लिखाणापैकी कांही भाग तरी आपल्या मातृभाषेंत प्रसिद्ध करावयास लागलें पाहिजे. त्यामुळे त्या लिखाणाची व्याप्ति विश्वविद्यालयापुरतीच मर्यादित न राहतां अधिक विस्तृत होअील. शिवाय लोकशिक्षणाचें खरें कार्य करण्यास मातृभाषेचाच आधार घेणें अिष्ट आहे हेंहि विसरून चालणार नाही.

मागील वर्षी प्राचीन भारतीय संस्कृति व इतिहास या विषयावरील संशोधनात्मक स्वतंत्र ग्रंथ मराठी भाषेंत जवळ जवळ मुळीच निर्माण झाले नाहीत, एवढेंच नव्हे तर निरनिराळ्या नियतकालिकांत प्रसिद्ध झालेले या विषयावरील संकीर्ण लेखहि संख्येने फार नाहीत ही गोष्ट महाराष्ट्र साहित्य परिषदेने पुरविलेल्या वाङ्मयसूचीवरून सहज कळून येण्यासारखी आहे. त्यांपैकी कांही लेखांचें शीघ्रसमालोचन केल्यास मराठी लेखकांची या विषयांतील कामगिरी कोणत्या प्रकारची आहे हें स्पष्ट होईल. या विषयाशीं संबद्ध असलेल्या कांही ग्रंथांचा व निबंधांचा विचार इतर समालोचकांनी केला असल्यामुळे अर्थातच ते ग्रंथ व निबंध येथे विचारांत घेतलेले नाहीत.

प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या अभ्यासासच बहुंशीं वाहिलेलें मासिक म्हणून पंडित सातवळेकर यांच्या 'पुरुषार्था'चा प्रामुख्याने अुल्लेख केला पाहिजे. पंडितजींचें एतद्विषयक कार्य खरोखरच अत्यंत आदरणीय आहे. चारहि वेदसंहिता अपूर्व अशा शुद्ध स्वरूपांत प्रसिद्ध करून त्यांचा प्रचार सर्वत्र व्हावा म्हणून त्या अत्यंत सवलतीने विकण्याचा त्यांनी केलेला अुपक्रम सर्वांस विदित आहेच. ही त्यांची आर्यसंस्कृतिसेवा निःसंशय अभिनंदनार्ह आहे. गतवर्षी प्रसिद्ध झालेल्या प्राचीन भारतीय संस्कृतिविषयक लेखांपैकी बहुतेक लेख 'पुरुषार्थ' मासिकांतच प्रसिद्ध झाले आहेत. बाकीचे कांही 'प्राविण्यां'त, अेक 'लोकशिक्षणां'त व अेक 'सह्याद्रीं'त असे प्रसिद्ध झाले आहेत.

प्रथमतः वेदकालीन संस्कृतीचा विचार करावयाचा झाल्यास श्री. सोमण यांच्या 'पुरुषार्थां'त प्रसिद्ध झालेल्या 'चार अिन्द्रे' या लेखांकांचा अुल्लेख केला पाहिजे. वैदिक देवतांच्या मूळ स्वरूपांविषयी आतापर्यंत अनेक पाश्चात्य व भारतीय पंडितांनी भिन्न भिन्न मतें पुढे मांडलीं आहेत. 'ऋग्वेदांतील अनेक देवतांचें स्थान व स्वरूप यांचा निश्चय' करण्याचा संकल्प करूनच श्री. सोमण यांनी आपली लेखमाला लिहिली आहे. यापूर्वीहि त्यांचे या विषयावर कांही लेख पुरुषार्थांतून प्रसिद्ध झालेले आहेत. 'चार अिंद्र' या लेखांत प्रथमतः त्यांनी अिन्द्र या शब्दाची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला आहे. पण त्यांनी अुल्लेखिलेली अिदं + द्र = अिन्द्र, ही व्याख्या आधुनिक भाषाशास्त्रज्ञांना कितपत शास्त्रीय वाटेल याची शंका आहे. ब्राह्मणें आणि अुपनिषदें व निरुक्त यांत दिलेली वैदिक शब्दांची व्युत्पत्ति नेहमीच बरोबर असते असें नाही; किंबहुना ती बहुतेक ठिकाणीं काल्पनिकच असते असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही. अर्थातच या व्युत्पत्तीवरून काढलेले निष्कर्ष कितीहि मनोरंजक वाटले तरी ते शास्त्रीयत्वाच्या कसोटीस कधीच अुतरणार नाहीत. श्री. सोमण यांच्या समग्र विवेचनाचें टीकात्मक परीक्षण करावयाचें झाल्यास अेक स्वतंत्र लेखच लिहावयास लागेल. (प्रस्तुत समालोचकाने भांडारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमंदिराच्या संशोधनपत्रिकेंत व अितर कांही ठिकाणीं

१ 'पुरुषार्थ'— १९४० जानेवारी, फेब्रुवारी, एप्रिल.

लिहिलेल्या अिंग्रजी लेखांत निरनिराळ्या वैदिक देवतांविषयी सांगोपांग विचार केलेला आहे.) तौलनिक भाषाशास्त्र व तौलनिक देवताशास्त्र यांच्या मूलगामी अभ्यासामुळे वेदवाङ्मयावर अलिकडे अगदी नवीनच प्रकाश पडला आहे. परंतु श्री. सोमण यांनी या दोहोंपैकी कुठल्याहि शास्त्राचा आधार न घेतल्यामुळे त्यांचें विवेचन अेकांगी झालें आहे. इंद्र या देवतेचें स्वरूप सिद्ध होण्यास अनेक विचारप्रवाह कारणीभूत झाले आहेत ही गोष्ट निर्विवाद आहे; परंतु त्यामुळे अिन्द्र चार आहेत असें म्हणणें फारसें सयुक्तिक होणार नाही. 'ऋग्वेद' याचा श्री. सोमण यांनी केलेला 'बृहद् गोल' असा अर्थ व 'ऋग्वेदाचें रहस्य अुघड करून सांगण्यासाठी व्यासांनी महाभारत रचिलें' हें त्यांचें विधान यावरूनच त्यांच्या वेदविषयक विचारसरणीची कल्पना वाचकांस चांगल्या प्रकारें येईल. "दोन सूर्य हें यास्काचार्यादि प्रदीर्घ अभ्यासकांचे स्वप्नांतहि न आलेलें व अर्ध्याअधिक ऋग्वेदावर तत्त्वतः प्रकाश पाडणारें रहस्य असून भौतिक शास्त्राचे दृष्टीने त्याचें दिग्दर्शन" करण्याची प्रतिज्ञा करून लिहिलेल्या श्री. सोमण यांच्या 'दोन सूर्य' या लेखांतील भूमिकाहि आधुनिक संशोधकांस न पटणारी अशीच आहे. या लेखांतील "सोम हें सूर्याचेंच अेक नामान्तर आहे," "'अंधसूर्य अथवा सूर्यगोल' आणि 'उपटसुंभ, वातावरणांत बनलेलें सूर्यबिंब' या दोन सूर्यांचें अलंकारिक वर्णन ऋग्वेदांत अनेक ठिकाणीं आलें आहे", हीं व असलींच अितर विधानें म्हणजे केवळ कल्पनेच्या भराऱ्याच वाटतात. आपल्या विधानांच्या पुष्ट्यर्थ श्री. सोमण यांनी आधुनिक भौतिक शास्त्रांचाहि अुल्लेख करून त्यांस 'शास्त्रीय' स्वरूप देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. परंतु हल्ली उपलब्ध झालेल्या शास्त्रांच्या ज्ञानावरून वेदवाङ्मयाच्या अर्थाविषयी कल्पना करीत जाणें हें अैतिहासिक दृष्ट्या फारसें 'शास्त्रीय' ठरणार नाही. श्री. सोमण यांची वेदवाङ्मयविषयक मूळ भूमिकाच फारशी समाधानकारक नाही. अर्थात् वेदविषयक प्रश्न हे अद्यापिहि 'अनिर्णीत प्रश्न' आहेत असें मान्य केल्यास श्री. सोमण यांच्या लेखांचें 'पुढील संशोधनास साहाय्यभूत होणारी अशी अेक दृष्टी' या नात्याचें महत्त्व लक्षांत येईल. वेदाभ्यासास चांगलीच चालना दिल्याबद्दल मात्र त्यांचे आताच आभार मानिले पाहिजेत. आपल्या विधानांच्या पुष्ट्यर्थ जागोजागीं वेदवचनांचा आधार देण्याची त्यांची पद्धतिहि योग्य अशीच आहे.

वेदांतील 'पुरुषसूक्त' हें युद्धांतील अेका व्यूहपद्धतीचें– पुरुषव्यूहाचें– वर्णन आहे ही श्री. ताडपत्रीकर यांची कल्पना अभिनव असली तरी चिकित्सक बुद्धीस फारशी समाधानकारक वाटणारी नाही. वेदोत्तर लगेच निर्माण झालेल्या ब्राह्मणादि वाङ्मयांत या कल्पनेचा पुरस्कार कोठेहि केलेला नाही ही गोष्ट या संदर्भात लक्षांत घ्यावयास हवी. शिवाय ब्राह्मणांची योजना या पुरुषव्यूहाच्या तोंडाशीं– आघाडीला– होत असे ही कल्पनाहि वेदकालीन समाजव्यवस्थेच्या दृष्टीने योग्य वाटत नाही. 'वेदांमधील युद्धकला' व 'वैदिककालची युद्धाची तयारी' हे 'पुरुषार्थां'तील लेख संकलनात्मक असून त्यांच्या द्वारा लेखकाने वेदकालीन संस्कृतीच्या अेका महत्त्वाच्या अंगावर चांगलाच प्रकाश पाडला आहे. या लेखांतील विधानांच्या पुष्ट्यर्थ प्राधान्याने अथर्ववेदांतील वचनें अुद्धृत केलीं आहेत हें अुचितच आहे. कारण अथर्ववेदास 'क्षत्रियांचा वेद' असेंहि म्हणण्याचा यथार्थ प्रघात आहे. अथर्ववेदाच्या मूलगामी अभ्यासाचें महत्त्व आता विद्वान् लोकांस पटूं लागलें आहे ही आनंदाची गोष्ट होय. ऋग्वेद हा विशिष्ट

२ 'पुरुषार्थ'— १९४० नोव्हेंबर, डिसेंबर. ३ 'पुरुषार्थ'— १९४० जून, जुलै, आगस्ट, सप्टेंबर. ४ 'पुरुषार्थ'— १९४० नोव्हेंबर. ५ 'पुरुषार्थ'— १९४० डिसेंबर.

वर्गाच्या संस्कृतीचा निदर्शक आहे तर अथर्ववेदांत सर्वसाधारण लोकसमूहाच्या संस्कृतीचें प्रतिबिंब पडलें आहे. अर्थात्च संहिताकालीन अितिहास व संस्कृति यांविषयीं संशोधन करावयाचें झाल्यास अथर्ववेदाकडे दुर्लक्ष करुन चालणार नाही. 'पुरुषार्था'तील वेदप्रार्थीर्थ्यनिर्णयविषयक लेख— त्यांतील कांही भागांस संशोधकास न शोभणाऱ्या अभिनिवेशाचा दर्प आला नसता तर— वेदाभ्यासपद्धतींच्या अितिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरले असते.

वेदकालानंतर स्मृतिकालाकडे वळल्यास श्री. रानडे यांच्या 'स्मृतिकालीन आर्यावर्त' या विषयावरील परिश्रमपूर्वक लिहिलेल्या 'पुरुषार्थो'तील लेखांचा विशेष प्रकारें अुल्लेख केला पाहिजे. प्रमुख स्मृति विचारांत घेअून त्यांच्या आधारें स्मृतिकालीन समाजव्यवस्था, राज्यपद्धति, न्यायपद्धति अित्यादि गोष्टींचें अुत्तम विवेचन श्री.रानडे यांनी आपल्या लेखांत केलेलें आहे. या विषयाच्या अंगोपांगांवर यूरोपीय भाषेंत अनेक स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण झाले आहेत. मराठी भाषेंतहि या विषयाचा सांगोपांग विचार व्हावयास पाहिजे. अशा कार्याचा प्रारंभ या दृष्टीने श्री. रानडे यांचे लेख स्वागतार्ह वाटतील. 'नामूलं लिख्यते किंचित्' या संशोधकास अवश्य असणाऱ्या दंडकांचा त्यांनी योग्य तो आदर केला आहे. त्यामुळे त्यांच्या लेखांत विवाद्य असें फारसें कांही नाही. 'प्रावीण्यां'त प्रसिद्ध झालेले श्री. देशमुख यांचे मनुस्मृतिविषयक लेख संशोधनाच्या दृष्टीने मुळींच महत्त्वाचे नाहीत. मनुस्मृति या पुनः पुनः अुल्लेखिल्या जाणाऱ्या हिंदुधर्मग्रंथाचा सामान्य परिचय करून देण्याचा प्रयत्न या लेखांत केलेला आहे.

हल्ली युद्धाच्या सावल्या सर्व जगभर पडल्या आहेत; अशा वेळीं आपल्या पूर्वजांच्या युद्धकलेविषयी कुतूहल निर्माण होणें अगदी स्वाभाविक आहे. श्री गाडगीळशास्त्री यांनी 'पुरुषार्था'त या विषयावर लिहिलेल्या लेखांचें[११,१२] परिशीलन केल्यास प्राचीन भारतीयांनी युद्धशास्त्राचा कसा सूक्ष्म व सर्वांगीण विचार केला होता हें सहज कळून येअील. कौटिलीय अर्थशास्त्र, कामंदकीय नीतिसार, शुक्रनीति, अश्वविद्या-हस्तिविद्याविषयक ग्रंथ, महाभारत, पुराणें इत्यादिकांच्या आधारें शास्त्रीबुवांनी आपले लेख चांगलेच माहितीपूर्ण केले आहेत. 'व्यूहरचना' हे प्राचीन भारतीय युद्धकलेचें अेक प्रमुख अंग समजलें जात असे. व व्यूहाच्या अनेक पद्धति त्या वेळीं प्रचारांत होत्या. श्री. गाडगीळशास्त्री यांनी या व्यूहांचें साकृतिक वर्णन केलें आहे. त्या वेळचीं शस्त्रें कोणत्या प्रकारचीं होतीं, बंदुकीच्या दारूचा आपल्याकडे केव्हा प्रचार सुरू झाला, वगैरे प्रश्नांसंबंधी अधिक संशोधन होणें अवश्य आहे. श्री. गाडगीळ यांचे हे लेख व मागे अुल्लेखिलेले वेदकालीन युद्धविषयक लेख यांचें मौलिक संशोधन या दृष्टीने फारसें महत्त्व नसलें तरी मराठींतील युद्धशास्त्रेतिहासावरील वाङ्मयाच्या दृष्टीने त्यांचें फार मोठें महत्त्व आहे यांत शंका नाही.

श्री. भास्करराव जाधव यांनी रामायणावर नवीन प्रकाश पाडणारे कांही लेख पूर्वी लिहिले होते. 'सह्याद्रि' मासिकांत प्रसिद्ध झालेला त्यांचा रामायणकालीन विमानविहारविषयक[१३] लेख त्यांच्या चिकित्सक बुद्धीची चांगली साक्ष देअील. रामचंद्राच्या काळीं (वाल्मीकीच्या काळीं!) आकाशयानें प्रत्यक्ष अस्तित्वांत होतीं असें मानण्याअितपत पुरावा रामायणांत मिळत नाही हें श्री. जाधव यांचें मत सहज ग्राह्य होण्यासारखें आहे. श्री. जाधव यांनी रामायण-

६ 'पुरुषार्थ'— १९४० ऑगस्ट, सप्टेंबर, आक्टोबर. ७ 'पुरुषार्थ'— १९४० नोव्हेंबर. ८ 'पुरुषार्थ'— १९४० डिसेंबर. ९ 'पुरुषार्थ'— १९४० जानेवारी, मार्च, एप्रिल, मे, जुलै, ऑगस्ट, डिसेंबर. १० 'प्रावीण्य'— १९४० जानेवारी, मार्च, एप्रिल. ११ 'पुरुषार्थ'— १९४० एप्रिल, मे. १२ 'पुरुषार्थ'— १९४० ऑगस्ट, सप्टेंबर. १३ 'सह्याद्रि'— १९४० ऑक्टोबर.

विषयक अितर लहानमोठ्या प्रश्नांसंबंधीं संशोधनात्मक चर्चा पुढे चालू ठेवावी अशी सूचना त्यांस करावीशी वाटते. 'पुरुषार्थ' मासिकांत श्री. पण्डित यांनीहि 'रामायणकालीन आर्य-संस्कृति'विषयी अेक लेख लिहिला आहे. श्री. पण्डित हे रामायण हा अेक अितिहासग्रंथ आहे या मताचे पुरस्कर्ते आहेत ही गोष्ट खरी असली तरी त्यांनी केलेलें अेकंदर विवेचन शिथिल व हरदासी पद्धतीचें झालें आहे. रामायणाची निर्मिति होण्यास जे तीन प्रमुख विचार-प्रवाह— ऐतिहासिक, प्रतीकात्मक व वेदांतार्गत देवताख्यानात्मक— कारणीभूत झालेले आहेत त्यांचा त्यांनी अुल्लेखहि केलेला नाही. शिवाय मूलांतील आधार दिल्याशिवाय कुठलेंहि विधान शास्त्रीयत्वाच्या कसोटीस अुतरत नाही या गोष्टीकडेहि श्री. पण्डित यांनी पूर्ण दुर्लक्ष केलेलें दिसतें.

सर्वसाधारण भारतीय संस्कृतिविषयी लिहिलेल्या अेकदोन लेखांचा अुल्लेख करून हें समालोचन पुरें करूं. डॉ. हर्षे यांनी मूळ फ्रेंच भाषेंत लिहिलेल्या अेका प्रबंधाचा 'लामार्तीन व हिंदु संस्कृति' हा सारांशात्मक अनुवाद 'लोकशिक्षणां'त प्रसिद्ध झाला आहे. संस्कृत विद्येच्या यूरोपांतील प्रसाराचा अितिहास प्राचीन भारतीय संस्कृतीच्या प्रत्येक विद्यार्थ्यास अत्यंत अुत्साहवर्धक वाटेल. लामार्तीन या फ्रेंच कवीचा संस्कृत वाङ्मयाशीं परिचय होअून त्याने भारतीय संस्कृति कशी आत्मसात् केली याचें हृदयंगम चित्र परिश्रमपूर्वक संशोधन करून डॉक्टर हर्षे यांनी आपल्या विद्वत्तापूर्ण लेखांत रंगविलें आहे. परदेशीय पण्डितांच्या प्राचीन भारतीय संस्कृतिविषयक संशोधनात्मक कार्याची व त्यांच्या जीवनावर झालेल्या भारतीय संस्कृतीच्या प्रभावाची ओळख मराठी वाचकांस अधिकाधिक व्हावयास पाहिजे. श्री. दिवेकर-शास्त्री यांच्या 'आर्यसंस्कृतीचें वैशिष्ट्य' या 'पुरुषार्थां'तील लेखाचें स्वरूप बरेंचसें प्रचारात्मक आहे. शिवाय त्यांत नवीन असें कांही नाही. 'आर्यसंस्कृति व अमर अनुभव' हा लेखहि केवळ स्वमतप्रदर्शक असून त्यांत संशोधनाचा भाग मुळीच नाही असें म्हटले तरी चालेल.

साहित्य शास्त्र

गेल्या वर्षांत साहित्यशास्त्रावरील महत्त्वाचे असे ग्रंथ झाले नाहीत; परंतु साहित्यचर्चा झाली नाही असें नाही. त्यांतील कांही ग्रंथपरीक्षणाच्या अनुषंगाने झाली तर कांही शास्त्रीय चर्चा करण्याकरिता म्हणूनच झाली. यांत 'ज्वाला' या माधव मनोहर यांच्या कादंबरीने बरेंच खाद्य पुरविलें आणि त्यांतून स्वप्नरंजन, इच्छापूर्ति, दिवास्वप्न अित्यादि शब्दांनी बराच धुमाकूळ घातला. आपल्या कादंबरींतील कांही अस्वाभाविक आणि विरुद्धतादुष्ट गोष्टींचें समर्थन करण्याकरिता स्वतः माधव मनोहर यांनी ती कादंबरी स्वप्नरंजनात्मक आहे व या दृष्टीने तिच्याकडे पाहिलें पाहिजे असा मुद्दा मांडिला; अेवढेंच नव्हे तर कला म्हणजे वास्तवापेक्षा 'कांही कमी कांही अधिक' या अेका पाश्चात्य लेखकाच्या वचनाचा हवाला देऊन ही वास्तवता फडके, खांडेकर यांच्या कादंबऱ्यांतूनहि शंभर टक्के सांपडत नाही असाहि प्रश्न अुपस्थित केला. यामुळे या कादंबरीचे टीकाकार प्रक्षुब्ध होअून साहजिकच शास्त्रीय चर्चेस प्रवृत्त झाले. गंमत अशी

१४ 'पुरुषार्थ'— १९४० डिसेंबर. १५ 'लोकशिक्षण'— १९४० ऑगस्ट. १६ 'पुरुषार्थ'— १९४० एप्रिल. १७ 'पुरुषार्थ'— १९४० फेब्रुवारी.

झाली की माधव मनोहर यांनी आपली कादंबरी ही 'अरेबियन् नाअिट्स्'च्या धर्तीवर लिहिली आहे हें आधी सांगितलें नाही व मागाहून हल्ले झाल्यावर हुलकावणी देअून निसटून दुरून ते हल्ला करणाऱ्यांना हसत राहिले. हा प्रकार अर्थात् टीकाकारांना चीड आणणारा झाला. आजहि त्यांना आपली कादंबरी अगदी 'अरबी भाषेंतील सुरस गोष्टीं'सारखी मानली जावी असें मनांतून वाटतें असें नाही. परंतु कादंबरींतील कांही दोषांस अुत्तर देतां येण्याजोगें नसल्याने ती स्वप्नरंजन आहे असें कबूल करून टीकेच्या 'शिडांतील वारा'च त्यांनी काढून टाकला. पण यापुढला त्यांचा मुद्दा मात्र वादग्रस्त झाला. कादंबरी ही कलाकृति आहे, कोणतीहि कलाकृति सर्वस्वीं वास्तव असत नाही, किंवा असूंहि नये, मराठींतील अितर प्रसिद्ध कादंबरीकारांच्या बाबतींत तसेंच आहे, त्यांना जर तुम्ही थोर मानतां तर प्रस्तुत कादंबरीवरहि आक्षेप घेअूं नयेत अित्यादि मतप्रणाली हेत्वाभासपूर्ण आहे हें सांगायला नकोच. ब्राह्मणांच्या पंक्तींत बसलेल्या सोनाराच्या गोष्टींतला हा प्रकार झाला. सोंग बरेंच सजलें, पण चित्राहुतीसारख्या तांत्रिक गोष्टीमध्यें तें नीट न जमल्याने अुघडकीस आलें; आणि मग त्याने जातिभेद खोटा आहे, अितर ब्राह्मणांतहि १०० टक्के ब्राह्मण कोठे आहेत असा वाद करावा यांतलीच ही स्थिति आहे. कादंबऱ्यांतून स्वप्नरंजन असतें हें खरें आहे, परंतु हॅम्लेटच्या वेडांतहि जशी अेक प्रकारची शिस्त असते त्याप्रमाणे चांगल्या वास्तववादी कादंबऱ्यांतूनहि स्वप्नरंजनास कांही शिस्त असते ही गोष्ट विसरतां येत नाही. ती नसल्यास तें स्वप्नरंजन न राहतां उन्मत्तक्रीडित होतें. तसेंच थोर कादंबरीकारांच्या कांही दोषांवर बोट ठेवून निर्वाह होअूं शकत नाही. अुत्तम टेनिसपटु सुंदर टोला मारण्याच्या भरांत क्वचित् बाहेरहि चेंडू दवडतो, म्हणून तेवढ्याचेंच अनुकरण करून बरेच वेळां तसें करणारा खेळाडू क्रीडापटु मानला जाणार नाही. या वादांतून जे शब्द योजले गेले त्यांचा निश्चित अर्थ काय हेंहि स्पष्ट झालें नाही. स्वप्नरंजन म्हणजे काय हें स्पष्ट झाल्यासच तें साऱ्या कलाकृतींत असतें कीं नाही याचा निर्णय करितां येअील. स्वप्नरंजन म्हणजेच अिच्छापूर्ति, म्हणजेच दिवास्वप्न अित्यादि समीकरणें वाचकांच्या अंगावर फेकलीं गेलीं म्हणजे तो साहजिकच बावरतो. Wish-fulfilment, Day dreaming या अिंग्रजी कल्पनांचीं हीं भाषान्तरें आहेत. (दिवास्वप्न या शब्दाचा संस्कृतामध्यें 'दिवसाची झोप' असा साधा अर्थ आहे व ब्रह्मचाऱ्यास ती निषिद्ध आहे.) स्वप्नांतील कल्पनानिर्मितीच अभिप्रेत असेल तर ती मात्र चांगल्या कृतींत नसावी हें बरें. वरील शब्दांचें अवडंबर बाजूस ठेवल्यास ज्या व्यवहारांतील व्यक्ति व जे व्यवहारांतील प्रसंग आपण सांगण्याकरिता म्हणून निवडले त्यांच्या स्वभावास अनुसरूनच सारें लेखन व्हावयास हवें एवढें कोणासहि मान्य करावें लागेल. तसें न झाल्यास तें दोषास्पद होअील; त्या दोषांना कितीहि रमणीय नांवें दिलीं तरी त्यांचें दोषत्व नाहीसें होणार नाही.

केवळ शास्त्रीय चर्चेच्या दृष्टीने झालेली साहित्यचर्चा वऱ्हाडपांडे यांच्या 'रसाचें मानसशास्त्र' या लेखमालेंत आली आहे. प्रथमतः बुद्धि व मन अशा अंतःकरणाच्या दोन वृत्ति मूलभूत व व्यापक अशा त्यांनी मानल्या आहेत. (मन ही वृत्ति कीं अंतःकरण = अंतरिंद्रिय!) अद्भुत आणि हास्य हे दोन रस बुद्धिनिष्ठ आहेत असें त्यांचें म्हणणें आहे. कारण बुद्धिव्यापारच तेथे चालतो. औचित्यानौचित्यविवेक करून अनौचित्य दिसलें की हास्य अुत्पन्न होतें. आणि ज्या ठिकाणीं बुद्धीच चालत नाही तेथे विस्मय निर्माण होअून अद्भुताची निष्पत्ति होते. काव्यांतील सुंदर कल्पना की ज्यांतून अुपमोत्प्रेक्षादि अलंकार निघतात त्या सुद्धा बुद्धिनिष्ठ असा व्यापारच होत. ज्यांना भावना असें म्हणतात त्यांचें अधिष्ठान मन असून मन व बुद्धि

यांच्या व्यापारांचा जो परस्परसंबंध असतो त्यांतून अिच्छा (will) ही अुत्पन्न होते, व तींतूनच अितर ध्येयसिद्धीच्या आड कांही आल्यास वीर व रौद्र, ती न झाल्यास करुण, तींत अपयश येण्याचा संभव दिसतांच भयानक अशी रसांची अुत्पत्ति होते. कांहीहि मिळविण्याची अिच्छा म्हणजेच प्रेम. या प्रेमाच्या व्यापक कल्पनेंत स्त्री, बाल किंवा अीश्वर यांच्याविषयीच्या प्रेमाचा अंतर्भाव होतो, म्हणून अेक प्रेयान् रस कल्पून त्यांतच शृंगार, वत्सल, भक्ति अित्यादि रसांचा समावेश करणें अशक्य नाही. भक्तींत आदरापेक्षा प्रेमाचा भाग अधिक असतो. शांत रसासहि निराळें करण्याचें कारण नाही. कारण त्यांतहि जगांतील सर्व वस्तूंविषयी प्रेम अुत्पन्न झाल्यामुळेच मिळणारी मनाची शांति येते. हे व या धोरणाने आलेले विचार या लेखमालेंत ग्रथित झाले आहेत. यांतील मानसशास्त्रीय चर्चा आपल्याकडे कदाचित् नवीन वाटली तरी पाश्चात्यांस ती जुनी वाटेल. मन व बुद्धि यांमध्यें खरोखरच भेद आहे काय अशी शंकाहि घेतां येणें अलीकडे शक्य झालें आहे. तसेंच भावनांस (emotions) अिच्छेखेरीज (will) स्वतंत्र अस्तित्व नसतें काय असाहि प्रश्न करणें शक्य आहे. भावनांस (emotions) आधारभूत अशा अुपजत वृत्ति (instincts) कोणत्या आहेत तें पाहून त्यांच्या अनुरोधाने रसोपपत्ति लावणें कदाचित् अधिक अिष्ट ठरेल. अद्‌भुत व हास्य हे रसहि केवळ बुद्धिनिष्ठ नसून त्यांस आधारभूत अशा भावना असण्याचा संभव आहे. असे कांही प्रतिविचार या लेखांतील विचारांच्या जवळच मांडतां येतील. तथापि वऱ्हाडपांडे याची ही लेखमाला साहित्याच्या विद्यार्थ्यांनी सूक्ष्मपणें अभ्यासावी अशीच झालेली आहे.

साहित्यपत्रिकेंतून श्री. मर्ढेकर यांच्या Arts and Man या ग्रंथाचीं दोन प्रकरणें भाषांतरित करण्यांत आलीं आहेत. पुढचीं प्रकरणें आल्याशिवाय आजच कांही बोलणें योग्य होणार नाही. कला किंवा सौंदर्य यांच्या मीमांसेंत माध्यमालाच अधिक महत्त्व आहे व म्हणून कलाकृतीचा अर्थ, अुपयोग, हेतु अित्यादींचा विचार गौण किंवा अप्रस्तुत ठरतो असें केवळ कलावादी मंडळींस अनुकूल असें मत त्यांनी प्रकट केलें आहे. सौंदर्याचें अिंद्रियगोचर असें स्वरूप शुद्ध स्वरूपांत मांडणारी ती ललितकला अशी त्यांची व्याख्या दिसते. सौंदर्य म्हणजे वस्तुजातींचा नाद, रंग, गीति अित्यादि जीं विशिष्ट अिंद्रियगोचर अंगें त्यांची, अुपयुक्तता नीति अित्यादि विचारांनी अस्पृष्ट अशी आकर्षकशक्ति. कलेंत किंवा तिच्या आस्वादांत बुद्धिव्यापार शून्यावर असला पाहिजे असें त्यांस वाटतें व म्हणूनच संगीत ही सर्वश्रेष्ठ कला आणि काव्य ही कनिष्ठ कला असें त्यांस म्हणावयाचें आहे. हें आपलें म्हणणें त्यांनी अत्यंत विद्वत्ताप्रचुर आणि त्यामुळे कांहीशा क्लिष्ट भासणाऱ्या पद्धतीने मांडलें आहे. ज्ञानेंद्रियगोचर अशी कोणत्याहि गोष्टीची हेतुरहित आकर्षकता म्हणजे सौंदर्य हें मान्य केलें तरी त्या त्या ज्ञानेंद्रियास संबद्ध अशा ललितकला अद्यापि निघाल्या नाहीत ही गोष्टहि लक्षांत घ्यावयास हवी. सध्यांच्या कला श्रोत्र व चक्षु या अिंद्रियांशींच संबद्ध आहेत असें वाटतें. रसन, घ्राण व स्पर्श या ज्ञानेंद्रियांशीं संबद्ध कला कोणत्या ह्यांचाहि विचार व्हावयास हवा, व अशा कला नसतील तर आपली ललितकलाविषयक कल्पनाहि अपुर्ण आहे असें म्हणावें लागेल. कलेंतून सहेतुकतेला हद्दपार करतांना सारे बुद्धिव्यापारहि दूर सारण्यांत मानसशास्त्रीय वास्तवता साधत नसावी असें वाटतें. समग्र ग्रंथ पुढे नसल्याने यापेक्षा अधिक लिहिणें योग्य होणार नाही. मराठीमध्यें प्रस्तुत चर्चा अपूर्व अशीच गणावयास पाहिजे.

'सौंदर्यशोध व आनंदबोध' ही लोकशिक्षणांतली दोन लेखांकांतून आलेली चर्चाहि या अवलोकनांत अंतर्भूत करावी लागेल. पहिल्या लेखांत सौंदर्याविषयीच्या निरनिराळ्या पौरस्त्य

व पाश्चात्य अुपपत्ति थोडक्यांत एकत्रित करण्यांत आल्या असून दुसऱ्या लेखांकांत आनंद-बोधाची तशीच चर्चा केली आहे. पुढील दोन मुद्दे विचाराकरिता प्रामुख्याने पुढे मांडले आहेत. कलाकृतीच्या दर्शनाने होणारा आनंद हा त्या कलाकृतीचा जो अनुकार्य व्यावहारिक विषय, त्याच्या दर्शनाने होणाऱ्या आनंदापेक्षा स्वरूपतः भिन्न असण्याचें कारण नाही व म्हणून केवळ कलावाद चालणार नाही आणि कलावंतांना आपलें स्वतःचें असें कुंपण घातलेलें क्षेत्र जीवनांत शक्य नाही व त्याच्या आंत आरण कधींहि वागूं असें म्हणून चालणार नाही. दुसरें, करुणरसांत होणारी मनाची अवस्था निर्भेळ आनंदाची नसून दुःखमिश्रित असते हें आजवर केवलाल्हादवादी समजल्या जाणाऱ्या संस्कृत साहित्यज्ञांच्या मतानेंहि सिद्ध होतें. याविषयी अधिक चर्चा व्हावी अशी प्रस्तुत लेखकाची इच्छा असल्याने येथें आणखी कांहीं न लिहिणेंच बरें.

भाषाविषयक लिखाण

सन १९४०–मधील नियतकालिकांतील लेखांकडे ओझरतें पाहतां दोनच लेख मराठी-विषयक दिसले—(१) गीर्वाण भाषेचा ठेवा व (२) मराठी भाषेचा विस्तार. हे दोन्ही लेख 'महाराष्ट्र-विस्तार' या दिल्ली येथे प्रकाशित होणाऱ्या मासिकांतील आहेत. यांतील गीर्वाण-भाषेचा ठेवा या लेखांत रा. चक्रवर्ती राजगोपालाचार्य यांच्या अेका व्याख्यानाचा अनुवाद आहे. त्यांत संस्कृत भाषेची महती व तिचें पठनाहित्व हींच वर्णिलीं आहेत. त्यांत मराठी-विषयी अक्षरहि नाही. अर्थात् तो लेख येथे विचार्य नाही.

(२) मराठी भाषेचा विस्तार हा लेख ऑक्टोबरच्या अंकांत संपादक रा. भास्कर रामचन्द्र खरे यांनीच लिहिलेला आहे. हा हल्लीच्या काळीं विशेष विचारणीय आहे. यांत पुढील गोष्टी सांगितल्या आहेत.

(क) महाराष्ट्राबाहेर बरींच विश्वविद्यालयें आहेत. त्यांत प्रायः मराठीस स्थान नाही. तें स्थान तिला मिळावें म्हणून मराठीभाषाभ्यासी विद्यार्थ्यांची ठळक संख्या कॉलेजांत गेली पाहिजे. असें झाल्यास त्यांना मराठी शिकण्याची सोय होओील.

(ख) हें घडण्यास विद्यार्थ्यांमध्यें मराठीची आवड असली पाहिजे. ही आवड कशी उत्पन्न होणार? महाराष्ट्रीय मुलांस, पुरेशी संख्या असेल तेथे, स्थानिक नगरपालिकेने मराठी शिकवण्याची सोय केली पाहिजे. ही गोष्ट त्या त्या ठिकाणच्या महाराष्ट्रीयांच्या प्रयत्नांवर अवलंबून आहे.

(ग) अशी तजवीज झाल्यास आपणांस दुहेरी लाभ होओील. मराठीचा अभ्यास वाढेल आणि मराठीच्या यथाविधि अभ्यासाभावीं अवश्य शिकाव्या लागणाऱ्या हिंदीचें अध्ययन करावें लागणार नाही. मराठी आणि अिंग्रजी यांच्या जोडीला आणखी हिंदी भाषा शिकण्याचा ताण विद्यार्थ्यांच्या मेंदूवर पडणार नाही.

(३) मराठीभाषकांची संख्या — (१९३१ च्या जनगणनेवरून) मुंबअी अिलाखा अेक कोटि, मध्यप्रान्त आणि वऱ्हाड मिळून अर्धकोटि, हैदराबाद व मुंबअी अिलाख्यांतील संस्थानें मिळून अर्धकोटि. या तीन संख्या मिळून दोन कोटि लोक होतात. यांशिवाय अितर प्रांतांत विखुरलेले लोक कांही लाख भरतील.

अितर भाषांशीं तुलना करितां पुढील आंकडे (कोटींचे) आढळतात—

हिंदीभाषक १२, बंगाली ५।, तेलगू ३।।, पंजाबी २।।, मराठी २.

हे आकडे सांगतात की मराठी भाषेस हिंदुस्थानांतील भाषांत पांचवें म्हणजे बरेंच वरचें स्थान आहे. तिच्या भाषकांची संख्या दोन कोटींहून अधिक असल्याने अशी सहज अपेक्षा होते की मराठी भाषेविषयीं कालिकांतून संख्येने व महत्त्वाने अधिक असे लेख अवश्य आढळले पाहिजेत. गतवर्षी ही अपेक्षा सफल झाली नाही हें पाहून तरी आपणां मराठी बोलणारांस मातृभाषेकडे— मराठीकडे— अधिक लक्ष देण्याची बुद्धि होवो असें अिच्छून वाचकांचा निरोप घेतों.

साहित्यसमीक्षा व वाङ्मयेतिहास

मराठी भाषेंत वाङ्मयीन टीकाग्रंथांची संख्या फारच थोडी आहे. आजपर्यंत साहित्य-समीक्षणपर व वाङ्मयेतिहासात्मक लिखाण बहुधा नियतकालिकांतून स्फुट रूपाने प्रसिद्ध होत आलें आहे. तेव्हा गेल्या सबंध वर्षात ह्या विभागांत अवघ्या पांचसात ग्रंथांचीच भर पडावी यांत मुळींच नवल नाही. या तुटपुंज्या टीकावाङ्मयाचा दर्जाहि बराच उन्नत आहे असें नाही. अेखाद्या ग्रंथकाराची तोंडपुजेपणाने मन मानेल तशी स्तुति करावी किंवा दुसऱ्या ग्रंथकाराची बेसुमार निंदा करून त्याला वाङ्मयीन जगांतून कायमचें उठवून लावावें अशा आत्यंतिक व अशास्त्रीय टीकालेखनाचे नमुने त्यांत मुबलक आढळतात; उलट, कोणत्याहि ग्रंथाची समतोलपणाने व विवेचक दृष्टीने छाननी करून ग्रंथकाराच्या व अेकंदर वाङ्मयाच्या प्रगतीला पोषक होअील अशा तऱ्हेने केलेली विधायक टीका क्वचितच पाहावयास सांपडते. प्राचीन संत-वाङ्मयाबद्दल तर बोलावयासच नको. ज्ञानेश्वर, नामदेव, एकनाथ, तुकाराम, रामदास अित्यादिकांच्या वाङ्मयासंबंधींचे टीकाग्रंथ अंधश्रद्धेने व उत्कट भक्तिभावाने ओथंबलेले आहेत. त्यांत सूक्ष्म चिकित्सेचा व सर्वांगीण समालोचनाचा अभाव पदोपदी जाणवतो. ह. भ. प. पांगारकरांनी सतत चाळीस वर्षें प्राचीन वाङ्मयाचें परिश्रमपूर्वक आलोडन करून मराठी साहित्यांत अनेक चरित्रपर व समालोचनात्मक ग्रंथांची बहुमोल भर घातली आहे. त्याशिवाय मराठी वाङ्मयाचा सुविस्तृत अितिहास लिहिण्याचें कार्यहि अेवढ्या उतारवयांत अंगावर घेऊन त्यांनी तें बव्हंशीं पार पाडलें आहे. या वाङ्मयेतिहासाचा तिसरा रामदास खंड गेल्या वर्षी प्रसिद्ध झाला आहे. पांगारकरांची विद्वत्ता, रसिकता, अुद्योगशीलता, व भाषाप्रभुत्व याबद्दल कोणाचेंहि दुमत होणार नाही. ते आपल्या रसाळ व प्रासादिक वाणीने वाचकांना वर्ण्यविषयाशीं तल्लीन करून सोडतात, व त्यांना महाराष्ट्र-शारदा-मंदिराच्या थेट गाभाऱ्यांत नेऊन पोहोचवितात. परंतु त्यांच्या विवेचनाची बैठक मुख्यतः भाविकपणावरच आधारलेली असल्यामुळे त्यांचे टीकाग्रंथ फक्त सामान्य वाचकांना वाङ्मयाची गोडी लावण्याचें प्राथमिक कार्यच साधतात. या तिसऱ्या खंडांत आरंभीं त्यांनी तुकोबारायांच्या प्रभावळींची थोडक्यांत माहिती सांगितली आहे, व त्यानंतर समर्थांचें चरित्र, साहित्य व राजकारण यांचें विस्तृत समालोचन करून शेवटीं वेणाबाई, कल्याण, उद्धवस्वामी वगैरे रामदासी संप्रदायांतील साहित्यिकांची ओळख करून दिली आहे. 'श्रीज्ञानदेव' या चरित्रात्मक निबंधांत प्रा. अळतेकरांनी तत्त्वज्ञ व महाकवि ज्ञानदेव यांचा 'मन्हाठाविवेक' आधुनिक रीतीने उलगडून दाखविला आहे. ज्ञानेश्वरांच्या अलौकिक अवतारकार्याकडे 'विवेकाच्या

डोळ्यांनी' पाहून त्यांनी त्यांची 'काव्यसंपदा' व 'विचारसंपदा' हीं दोन्ही प्रकरणें फार मार्मिक-पणें सजविलीं आहेत. मात्र अळतेकरांची भूमिकाहि चिकित्सक पंडिताची नसून विवेकनिष्ठ रसिकाचीच आहे हें विसरून चालणार नाही.

'पंजाबांतील नामदेव' या आपल्या ग्रंथांत शंकर पुरुषोत्तम जोशी यांनी महाराष्ट्रांतील व पंजाबांतील नामदेवाचें अभिन्नत्व सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. "प्रस्तुत ग्रंथाचें स्वरूप लौकिक व संकलनात्मक असें द्विविध आहे. दीर्घ परिभ्रमण, सतत चिंतन व निर-निराळ्या व्यक्तींशीं विचारविनियम करून" श्री. जोशी यांनी हा ग्रंथ लिहिला आहे. घोमान वगैरे ठिकाणीं समक्ष जाऊन अधिकृत माहिती गोळा करण्याचा श्री. जोशी यांचा अुपक्रम प्रशंसनीयच आहे. परंतु अेवढा खटाटोप करूनहि ह्या ग्रंथांत मूळ विवाद्य प्रश्नांचा समाधान-कारक निर्णय लागलेला नाही असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें. विषयप्रतिपादनांत महत्त्वाच्या मुद्यांवर विशेष भर न देतां अितर अवांतर गोष्टींचाच निरर्थक पाल्हाळ केला आहे. त्या मानानें श्री. म. गो. बारटक्के यांची 'शिखांच्या आदिग्रंथांतील नामदेव' ही लोकशिक्षणांतील लेखमाला अधिक मुद्देसूद व विचारप्रवर्तक आहे.

प्रा. मा. का. देशपांडे यांनी 'आचार्य अत्रे' या नांवाचें अेक लहानसें पुस्तक लिहिलें आहे. शास्त्रशुद्ध टीका ही खोडसाळ व अेकतर्फी कशी नसावी हें सोदाहरण पटवून देण्यास या पुस्तकाचा बराच अुपयोग होअील. बालकवि यांचे सहाध्यायी श्री. बा. दा. पंडित यांनी 'बालकवि व त्यांची कविता' ह्या आपल्या प्रबंधांत प्रा. माटे यांनी बालकवींच्या कविता-संग्रहाला लिहिलेल्या प्रस्तावनेंतील विचारसरणीचें संयुक्तिक खंडन केलें आहे. 'नाट्यस्वरूप गडकरी' हा श्री. शंकर नारायण सहस्रबुद्धे यांचा टीकाग्रंथ अगदीच निकृष्ट प्रतीचा अुतरला आहे. श्री. कृष्णाकुमार यांच्या 'मराठवाड्यांतील गद्य वाङ्मय' ह्या लहानशा पुस्तकामुळे मात्र मराठी वाङ्मयेतिहासात्मक ग्रंथांत अुत्कृष्ट भर पडली आहे.

चरित्र व कोशवाङ्मय

मराठी वाङ्मयांत अद्यापि चरित्रलेखनाची वाढ योग्य दिशेनें होत नाही. नुसती माहिती देणें किंवा भरमसाट स्तुति करणें यापलीकडे आमच्या चरित्रचोपड्यांतून कांही सांपडत नाही. गतसालीं सुमारें चाळीस चरित्रात्मक पुस्तकें जीं बाहेर पडलीं त्यांतील निम्मीं विद्यार्थ्यां-साठी म्हणून लिहिलेलीं दिसतात, व उरलेल्यांत बहुतेक लहानलहानच आहेत. असो.

या चरित्रांचें विषयवार वर्गीकरण करूं गेल्यास सध्याच्या जगड्व्याळ युद्धप्रसंगामुळे कीं काय, बाहेरील जगाकडे व त्यांतील प्रभावी पुरुषश्रेष्ठांकडे लेखकांचे डोळे लागून राहिलेले दिसतात. तेव्हां 'हिटलर', 'मुसोलिनी', 'स्टॅलिन', 'चियांग कै शिक' हे चरित्रविषय झाले यांत आश्चर्य नाही. 'लोकशिक्षण'कार जांभेकर यांचा 'विजिगीषु हिट्लर' आधुनिक जगाच्या घडामोडींचें अचूक ज्ञान होण्यास अवश्य वाचावा. प्लुटार्कच्या 'अलेक्झांडर'चें भाषान्तर कॅ. गुप्ते यांनी केलें आहे तें व 'जगांतील कांही प्रसिद्ध व्यक्ति' हें पंचेचाळीस लहान चरित्रें असलेलें चित्रशाळेचें प्रकाशन मुलांना वाचनीय आहे.

संतचरित्रें अधूनमधून निघत असतात, पण त्यांपैकी बहुतेक अंधभाविक दृष्टीनेच लिहिलेलीं आढळतात व तीं भक्तगणांतच खपतात. 'चांगदेव' (दासगणू), 'श्रीरामचंद्र टाकी महाराज' (दळवी), 'गाडगेमहाराज' हीं अशीं चरित्रें सोडलीं तरी 'श्रीगौरांगप्रभुचरित्र' हें ६५०

पानांचें चरित्र दृष्टीआड करतां येत नाही. वंगसमाजांत गौरांगप्रभूचें केवढें माहात्म्य आहे! तेव्हा त्याच्या लीला रसाळपणें वर्णन करणारीं पुराणपद्धतीचीं चरित्रेंहि थोडींथोडकीं नसणार. अशाच अेका ग्रंथाचा श्री. कृ. ना. ठोंबरे यांनी केलेला हा अनुवाद आहे. हा अेवढा क्षुत्तरार्ध आहे हें लक्षांत घेतल्यास श्रम आणि पैसा कसा व्यर्थ जातो याची कल्पना येअील. नाही म्हणावयास या सदरांत दोनच चरित्रात्मक पुस्तकें विशेष अुल्लेखनीय आहेत.: प्रो. माधवराव अळतेकर हे संस्कृत कवि सोडून आपल्या क्षेत्रांत आले व त्यांनी आपल्या चटकदार व चिकित्सक शैलीने 'ज्ञानदेवां'चें विवरण केलें याचा आनंद वाटतो. पांगारकर-आजगांवकर यांच्यापेक्षा अळतेकरांची दृष्टि निराळी. तेव्हा त्यांनी आणखी मराठी संतकवि हाताळावेत अशी त्यांना प्रेमाची सूचना आहे. नामदेव अेक कीं दोन हा प्रश्न पुन्हा पुन्हा डोकें वर काढतो. शीखांच्या आदि-ग्रंथांतील नामदेव व आपला 'नाम्या' वेगवेगळे कसे, याचें संशोधनात्मक विवरण सुप्रसिद्ध गोमंतकीय लेखक प्रियोळकर यांनी चांगलें केलें आहे. त्यांचें खंडन करण्यास 'लोकशिक्षणां'त श्री. बारटक्के हे सरसावले आहेत. तथापि हा वाद संशोधकांनाच मानवेल.

पौराणिक-अैतिहासिक वर्गांत म्हणण्यासारखी भर नाही. 'आनंदीबाअी पेशवे' या गैरवाजवी कुप्रसिद्ध झालेल्या अैतिहासिक व्यक्तीला योग्य रीतीने अुजळा देण्याचें काम श्री. कर्वे यांनी केलें आहे. सयाजीबालज्ञानमालेंतील हें पुष्प असल्याने त्यांना विवेचनात्मक पद्धति स्वीकारतां आली नाही. 'तात्या टोपे' याच्या चरित्राची डॉ. सावरकर यांनी काढलेली दुसरी आवृत्ति आहे. चरित्र निव्वळ कथात्मक बनलें आहे. यावलच्या विदुषी श्रीमती रमाबाअी देशपांडे यांनी मैनावती, पिंगला, चुडाला अित्यादि वेदकालीन महिलांची त्रोटक माहिती 'आमच्या प्राचीन मैत्रिणी' या नांवाखाली दिली आहे. हा प्रकार नाविन्यपूर्ण व अनु-करणीय आहे.

शैक्षणिक क्षेत्रांत मोडकांचें 'भूगोलावरील साहसी प्रवासी' हें अेकच पुस्तक असून तें विद्यार्थ्यांनी जरूर वाचावें. अशीं आणखी पुस्तकें निघावींत. आंग्ल नाटककार अिब्सेन याचें चरित्र टीकापटु साहित्यिक श्री. निरंतर यांनी लिहिलें आहे हें सांगितल्यास पुरे. आपले प्रथितयश महाराष्ट्रीय नट श्री. गणपतराव बोडस यांनी 'माझी भूमिका' हें आत्मचरित्र लिहून मराठी रंग-भूमीची जशी सेवा केली आहे तसाच तिच्यावर विदारक प्रकाश पाडला आहे. भिन्न व्यवसाय पडल्यामुळे मांडणी व्यवस्थित न होणें साहजिक आहे. 'कलावंतांच्या सहवासांत' ही 'किर्लोस्कर' मासिकांतून आलेली अुत्कृष्ट चरित्रमाला मुलाखती चरित्रांच्या विभागाची आठवण करून देते. श्री. पर्वते आदि पत्रपंडितांनी असें वाङ्मय प्रसिद्ध केलेंच आहे. 'प्रकाशांतील व्यक्ति' ही 'धनुर्धारी'तील चरित्रमाला अुल्लेखनीय आहे.

सामाजिक क्षेत्रांतील व्यक्ति 'सर मोरोपंत जोशी', 'डॉ. हेडगेवार', 'आदर्श शिक्षक (आठल्ये) यांची माहिती थोडक्यांत का होअीना पण वेळेवर करून देण्यांत आली आहे. श्री विठ्ठल रामजी शिंदे आणि वझेशास्त्री यांचीं आत्मचरित्रें जीं लिहिलीं आहेत तीं महाराष्ट्राच मागील अितिहास अुघडून दाखवितात. शिंदे यांची योग्यता फार मोठी आहे. तेव्हा त्यांचें आत्मचरित्र किती अुद्बोधक व हृदयंगम झालें असेल याची कल्पना करावी. त्यांनी अुत्तरभागहि लवकर काढावा. वझेशास्त्री यांनी तर काशीचा महाराष्ट्रीय अितिहास सुंदर वर्णिला आहे व राजकारणाच्या आंदोलनांतून पुढे सरकणारा आपला जीवनपट चितारला आहे. 'ज्योतिबा फुले' यांचें चरित्र मोठें असावयास पाहिजे. 'महाराष्ट्राचे अुपेक्षित मानकरी' या मालेंत श्री. गं. बा. सरदार ते ग्रथित करणारच आहेत.

आता राजकीय आखाडा पाहूं. 'स्वराज्यमार्गदर्शक लोकमान्य टिळक' हें पुस्तक येवल्याचे निष्ठावंत काँग्रेससेवक आपटे गुरुजी यांनी विद्यार्थ्यांसाठीं म्हणून लिहिलें असलें तरी लोकमान्यांच्या अनेक उपलब्ध चरित्रांपेक्षा निराळें आहे. त्यांत जिव्हाळा, देशभक्तीची तळमळ, प्रामाणिकपणा हे गुण अूठून दिसतात. 'वीर सावरकर' यांचें मो. शि. गोखले यांनी लिहिलेलें हें चरित्र मराठींत चवथें म्हणतां येअील. क्रांतिकारक, कर्मवीर, संघटक व राष्ट्रपति अशा चार भूमिकांत सावरकरांना ठेवून त्यांचें लोकोत्तरत्व दाखविलें आहे. सावरकरांचे जोडीदार 'भाअी परमानंद' यांचें मोठें चरित्र श्री. बाळशास्त्री हरदास यांनी चांगलें लिहिलें आहे. पण पाल्हाळ करूनहि माहिती पुरी नाही. जिवंत व्यक्तींचीं नमुनेदार चरित्रें आम्हांला अद्यापि लिहितां येत नाहीत हेंच खरें. आत्मीयता आणि अलिप्तता हे दोन परस्परविरुद्ध गुण अंगीं बाणवून चरित्रकाराने व्यक्तिचित्र रेखाटलें पाहिजे. फडक्यांच्या कादंबरीसारखा त्यांत एकसारखा ओघ पाहिजे, रसाळपणा पाहिजे, पण 'माहात्म्य' किंवा 'लीलामृत' नको.

'सह्याद्रि', 'किर्लोस्कर', 'मनोहर', 'महाराष्ट्र (परिचय)' यांसारख्या मासिकांतून चरित्रें, मुलाखती किंवा परिचय येत असतात. हें लिखाणहि चरित्राच्या सदरांत पडेल. 'मनोहरां'त साहित्यिकांचा नुसता अेकांगी व अुठावदार परिचय येतो. 'महाराष्ट्र परिचया'तून प्रो. माटे पाश्चात्य पुरुषश्रेष्ठांचीं चरित्रें देत असतात. गेल्या सालीं अब्राहाम लिंकन व जॉर्ज वाशिंगटन यांचीं चरित्रें आलीं. महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेंतील राजारामशास्त्री भागवत, लोकहितवादी, भाअू महाजन यांच्यावरचे लेख चांगले विवेचक होते. 'सह्याद्रि' व 'लोकशिक्षण' यांनी माधवराव पटवर्धन विशेषांक काढून या दिवंगत थोर साहित्यिकाच्या चरित्रांत चांगली भर टाकिली. 'महाराष्ट्र परिचया'ने अणे अंकहि असाच चांगला काढला.

कोशवाङ्मय—कोशवाङ्मयांत 'व्यायामज्ञानकोश' व 'व्यावहारिक ज्ञानकोश' या दोन मोठ्या कार्यांचा अुल्लेख करणें अत्यावश्यक आहे. 'व्यायामज्ञानकोशा'चा चवथा खंड गेल्या सालीं बाहेर पडला. यांत देशी मेहनतीचे प्रकार सविस्तर व सचित्र वर्णिले आहेत. संघव्यायामाची माहिती यावरून चांगली येणार आहे. 'व्यावहारिक ज्ञानकोशा'चे शेवटचे दोन भाग निघून तो पुरा झाला हें चालकांप्रमाणे महाराष्ट्रालाहि भूषणावह आहे. 'महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशा'नंतर त्याला पूरक म्हणूनच कीं काय हा पंचखंडात्मक ज्ञानकोश श्री. भिडे यांनी मोठ्या परिश्रमाने प्रसिद्ध केला. बडोदें व कोल्हापूर हीं पुण्याप्रमाणेच भरीव मराठी साहित्याचीं केंद्रें आहेत हें वरील दोन ज्ञानकोशाच्या प्रकाशनावरून सिद्ध होतें. डॉ. केतकर यांनी प्रवर्तित केलेलें कोशयुग सारखें भरभराटत आहे व हेंच त्यांचें खरें स्मारक !

हें धावतें समालोचन झालें. अपुरा वेळ आणि साधनाभाव यांमुळे तें नीट वठलेंहि नसेल. तथापि 'पत्रिके'चा हा अुपक्रम अत्यंत अिष्ट वाटल्यामुळेच या हनुमानपाहणीस तयार झालों.

चिंतनपर निबंध

वाङ्मयाचे निर्मायक (creative) व समीक्षक (critical) असे दोन भेद केले जातात. निर्मायक वाङ्मयांत कल्पनाशक्तीचा विलास दृग्गोचर होतो तर समीक्षक वाङ्मयांत प्रज्ञाप्रकर्ष आढळून येतो. कल्पना व भावना यांच्या विलासामुळे हें निर्मायक वाङ्मय सर्वांना

ललितप र व लोकप्रिय वाटतें. चिंतनपर वाङ्मयाचा समावेश समीक्षक वाङ्मयांत करतां येईल चिंतनपर वाङ्मयांत भावनोल्लासापेक्षा बुद्धिप्रकर्ष व कल्पकतेपेक्षा चिकित्सकता अ आढळून येते. म्हणून हें चिंतनपर वाङ्मय ललितवाङ्मयाप्रमाणे सर्वांना आल्हादक ीं. सुसंस्कृत रसिकच अशा वाङ्मयाच्या वाचनाने समुल्लसित होतो. चिंतनपर वाङ्मय विद्वत्ताप्रचुर व विचिकित्सापूर्ण असलें तरी तें रूक्ष असल्यास कंटाळवाणें होतें. पर वाङ्मय लिहितांना लेखकाने साहित्यगुणांचें साहाय्य घेतलें पाहिजे. कायदा, अितिहास, समाजशास्त्र, राजकारण अित्यादि शास्त्रीय विषयांवरील ग्रंथ साहित्यगुणांनी मंडित असल्यास मनोरंजक होतात. मेनने 'Ancient Law' सारखा कायदेशास्त्रावरील ग्रंथ सुंदर भाषेंत लिहिला आहे. तसेंच काव्यासारख्या रमणीय विषयावर अगदी रूक्ष ग्रंथ लिहिल्याचीं उदाहरणें अगदीच मिळणार नाहीत असें नाही. म्हणून चिन्तनपर वाङ्मय विचारप्रवर्तक तितकेंच विलोभनीय झालें पाहिजे. शास्त्रीयदृष्टि न सोडतां साहित्यसौंदर्याने मंडित झालेलें चिंतनपर वाङ्मय वासंतिक वाटिकेप्रमाणे आल्हाददायक वाटतें. प्रस्तुत लेखांत गेल्या वर्षी प्रसिद्ध झालेल्या चिंतनपर निबंध-प्रबंधांचें थोडक्यांत समालोचन करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

'विचारसौंदर्य' हा प्रो. वा. म. जोशी यांचा ग्रंथ विचारसौंदर्याने विनटलेला आहे. प्रो. जोशी यांचें वाङ्मय हें अभिनव विचारांचें रम्य विलासस्थल आहे. 'विचारसौंदर्य' हें 'विचारविलासा'चें धाकटें भावंड होय. 'शेजवलकरांचे लेख' या पुस्तकांत प्रसिद्ध झालेल्या श्री. शेजवलकरांच्या विक्षिप्त पण विचारप्रवर्तक लेखांचा संग्रह केला आहे. 'वादळी वारे' या ग्रंथांत प्रो. द. के. केळकर यांच्या विद्वत्ताप्रचुर लेखांचा संग्रह केला आहे. या पुस्तकांत प्रो. केळकरांच्या सामाजिक, धार्मिक आणि वाङ्मयविषयक मतांचें दिग्दर्शन झालें आहे. तथापि हे वारे कितीहि मधुर, सुगंधित व शीतल असले तरी ते वादळी आहेत असें वाटत नाही. 'रामशास्त्री' या पुस्तकांत 'प्रतिभा' पाक्षिकांत प्रसिद्ध झालेल्या रामशास्त्री या निस्पृह न्यायाधिशाच्या निर्णयांचा संग्रह केला आहे.

श्री. टिकेकर यांनी 'लोकहितवादींचीं शतपत्रें' प्रसिद्ध करून अेका दृष्टीने राष्ट्रीय कामगिरी केली असें म्हणतां येअील. लोकहितवादी हे विचारवंत सुधारक होअून गेले. त्यांचीं मतें जरी सर्वमान्य होण्याजोगीं नसलीं तरी त्यांची विचारसरणी मननीय असते. 'सेनापति बापट समग्र ग्रंथां'त महाराष्ट्राचे निःसीम देशभक्त सेनापति बापट यांची सात्त्विक व सोज्वळ 'वाङ्मयी-मूर्ति' प्रकट झाली आहे. 'रांगणेकर' हें पुस्तक चुरचुरीत व चटकदार आहे. 'सत्याग्रही महाराष्ट्र' या ग्रंथांत प्रेमाबाअी कंटक यांनी कॉंग्रेसच्या दृष्टीने राजकारणाची चर्चा केलेली असल्यामुळे अितर पक्षांतील व्यक्तींवर अन्यायमूलक टीका झाली आहे. 'भोपटकर गुणगौरव-ग्रंथ' या ग्रंथांत श्री. ल. ब. भोपटकरांच्या कामगिरीचें समालोचन केलें आहे. या पुस्तकांतील श्री. भोपटकरांच्या योग्यतेची कुणालाहि यथार्थ जाणीव होअील. 'लोकमाता' या पुस्तकांत श्री. कालेलकरांनी लोकमाता असणाऱ्या पुण्यपावन व परमविमल सरितांचीं वर्णनें केलीं आहेत. त्याचप्रमाणे, 'भावतरंग' (खासनीस), 'वाङ्मयविषयक सात निबंध' (साठे), 'पखरण' (झेविअर कॉलेजसंग्रह), 'गृहसौख्य' (ना. ह. आपटे), 'जाअूं मी सिनेमांत' (कु. शांता आपटे), व 'वीणातरंग' या पुस्तकांचा अुल्लेख करावयाला हरकत नाही.

येथपर्यंत गेल्या वर्षी प्रसिद्ध झालेल्या चिंतनपर निबंध-प्रबंधांचें त्रोटक समालोचन केलें. वर अुल्लेखिलेलीं सर्व पुस्तकें सारख्याच योग्यतेचीं नसलीं तरी चिंतनपर निबंधांची निर्मिति

निराशाजनक नाही. विशेषतः, 'विचारसौंदर्य', 'वादळी वारे' व 'समग्र बापट ग्रं[illegible]' हे ग्रंथ मराठी भाषेला सदैव भूषणभूत होतील. धार्मिक विषयावर अेकहि पुस्तक प्रसिद्ध [illegible]लेलें नाही. स्वतंत्र ग्रंथ लिहिण्यापेक्षा स्फुट निबंधांचा संग्रह करण्याकडे अधिक प्रवृत्ति दि[illegible] [illegible]. केवळ लघुकथा व कादंबरी यांच्या निर्मितीने वाङ्मयाची अभिवृद्धि होणार नाही. कारण लघुकथा व कादंबरी यांच्या अतिरिक्त वाचनाने वाचकांची अभिरुचि गहनगंभीर विषयांचें आकलन करण्याला असमर्थ बनते. म्हणून सामाजिक, राजकीय, धार्मिक, कायदा, शिक्षण-शास्त्र अित्यादि अनेक विषयांवर सुंदर भाषेत मौलिक ग्रंथ निर्माण झाले पाहिजेत. अशा प्रकारच्या विद्वत्ताप्रचुर व विचारप्रवर्तक ग्रंथांनीच राष्ट्राचा अभ्युदय व भाषेची अभिवृद्धि होत असते. म्हणून प्रतिवर्षी अशा प्रकारचें विदग्धसाहित्य अधिकाधिक प्रमाणांत निर्माण होवो अशी अिच्छा व्यक्त करून हा लेख पुरा करितों.

शिक्षणशास्त्र आणि बालवाङ्मय

मराठी वाङ्मयाचा आढावा घेतांना अनेक वाङ्मयप्रकारांचा विचार करणें आवश्यक आहे. जगांतील कोणत्याहि वाङ्मयांत ललितवाङ्मय आणि शास्त्रीय वाङ्मय असे मुख्यतः दोन प्रकार दिसून येतात. सांसारिक दुःखांचा क्षणभर विसर पडावा, काल्पनिक सृष्टींत आपल्या आकांक्षाची– वासनांची पूर्ति करावी व तज्जन्य आनंद अुपभोगावा या दृष्टीने कादंबरी, नाटकें, लघुकथा अित्यादि ललितवाङ्मयप्रकारांची सर्वसाधारण समाजाला आवश्यकता असते. परंतु जीवित आणि सृष्टि यांच्या परस्परसंघर्षाने उत्पन्न होणारी परिस्थिति किंवा जीविताशीं अत्यंत जिव्हाळ्यांनी निगडित झालेली, सर्वसामान्य बुद्धीला अविज्ञेय अशीं अनेकविध रहस्यें निरीक्षण करून त्यांतील नियमांचा शोध लावण्यांत अलौकिक बुद्धीचे कांही नरश्रेष्ठ आपलें आयुष्य वेंचीत आहेत. त्यांच्या प्रयत्नांचें दृश्यफल म्हणजेच शास्त्रीय वाङ्मय होय.

अध्ययन आणि अध्यापन यांसंबंधीचा विचार शिक्षणशास्त्रांत केला जातो. अध्यापन ही अेक कला आहे हें विधान कांही अंशीं सत्य स्वरूपाचें असलें तरी अितर नानाविध कलांप्रमाणे याहि कलेला शास्त्राची– सर्वसम्मत सिद्धान्तांची– आवश्यकता असते. शिक्षण या शब्दाने जो अर्थ अभिप्रेत होतो त्या अर्थामध्यें गेल्या कांही वर्षांच्या कालावधींत मोठेंच अंतर पडलें आहे. 'नवें शिक्षण' हा शब्दप्रयोग सध्या रूढ होत चालला आहे. शिक्षणांतील हा नवेपणा कां अुत्पन्न झाला याचा बारकाअीने विचार केल्यास आपल्या डोळ्यांपुढे मानसशास्त्र अुभें राहतें. मानसशास्त्राच्या अुदयाने शिक्षणक्षेत्रावर प्रकाशाचा अेक नवीन झोत पाडला, आणि त्यायोगें अध्ययन, अध्यापन यांविषयीच्या जुन्या कल्पना त्याज्य ठरल्या. पूर्वकालीं शिक्षक, विषय आणि शिष्य या तीन घटकांत शिक्षक आणि विषय यांनाच प्राधान्य दिलें जात असे. 'नवें शिक्षण' शिष्यकेंद्रित झालें आहे. शिक्षणाचें केंद्र बदलल्याबरोबर शिक्षणशास्त्रांतील सिद्धान्त, अध्यापनपद्धति, शैक्षणिक विषय अित्यादि सर्व शिक्षणघटकांत आमूलाग्र बदल झाला. स्वयंशिक्षण, कृतिशिक्षण, व्यक्तिस्वातंत्र्य अित्यादि मानसशास्त्रीय तत्त्वांना प्राधान्य मिळूं लागलें व अध्ययन हें बाह्य नियंत्रणाने आपल्यावर लादलेलें कार्य आहे ही कल्पना पार विरून जाअून अध्ययन ही अेक प्रकारची क्रीडा आहे असे सिद्धान्त आज सर्वमान्य होत आहेत. क्रीडेमध्यें अंतःस्फूर्ति, आत्माविष्कार आणि नवनिर्मितीचा आनंद यांचा प्रामुख्याने

समावेश होतो. अध्ययनांतहि हेच मनोव्यापार दृष्टीस पडले पाहिजेत असें 'नवें शिक्षण' आपणांस सांगत आहे. बालोद्यानपद्धति, मॉंटेसरीपद्धति, व्यवसायपद्धति अित्यादि नवीन नवीन अध्ययनपद्धतींच्या मुळाशी क्रीडेचीं तत्त्वेंच दिसून येतात.

शिक्षणक्षेत्रांत आतापर्यंत झालेला बदल वरील विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत येअील. परंतु या स्थित्यंतरामुळे मराठी वाङ्मयावर, विशेषतः शैक्षणिक वाङ्मयावर, काय परिणाम झाला याचा विचार करतां मन निराश होतें. आधी शास्त्रीय वाङ्मयावर स्वतंत्ररीत्या संशोधनपूर्वक मराठी भाषेंत लिहिलेले प्रमाणग्रंथ फारच थोडे. देशांतील शिक्षणाकडे लक्ष देण्याचीहि बुद्धि आपल्या महाराष्ट्रीय समाजांत जवळ जवळ नाही असें म्हटलें तरी चालेल. दुय्यम व उच्च शिक्षणाचें माध्यम परकीय भाषा असल्यामुळे शिक्षणशास्त्रविषयक ग्रंथ मराठी भाषेंत असले काय किंवा नसले काय याची फिकीर दुय्यम शिक्षक किंवा प्राध्यापक करीतच नाहीत. राहतां राहिलें प्राथमिक शिक्षण. या क्षेत्रांत तन-मन-धन अर्पण करून कष्ट करणाऱ्या प्राथमिक शिक्षकांचें ज्ञान अितकें संकुचित व मर्यादित असतें की, त्या शिक्षकांकडून शिक्षणशास्त्राच्या ग्रंथांची अपेक्षा करणें अनाठायीं असतें. प्राथमिक शिक्षकांकरिता निघालेल्या अध्यापनविद्यालयांत सर्व विषय मातृभाषेंतून शिकवावे लागतात. परंतु या विद्यालयांतून शिक्षणशास्त्र, मानसशास्त्र अित्यादि शास्त्रांची नुसती तोंडओळख द्यावयाची असल्यामुळे प्रयोगसिद्ध स्वानुभवावर रचलेली ग्रंथनिर्मिति या ठिकाणीं होणें अशक्यप्राय असतें. जगांतील सुधारलेल्या राष्ट्रांत चाललेले शैक्षणिक प्रयोग व त्यामुळे निर्माण झालेले ग्रंथ पाहिले म्हणजे आपल्या शिक्षणखात्याची व शिक्षणसंस्थानांची कीव आल्यावांचून राहत नाही. मॅगडूगल, किलपॅट्रिक अित्यादि सारखे शिक्षणपंडित आपल्याकडे केव्हा होतील ते होवोत!

अशा सर्वतोपरी अननुकूल परिस्थितींत शिक्षणशास्त्रविषयक जे कांही पांच दहा ग्रंथ मराठींत अवतीर्ण झाले आहेत त्यांचें स्वागत करणें हें आमचें कर्तव्य होय. अध्यापकशाळांतील मानसशास्त्र व शिक्षणशास्त्र या विषयांच्या अभ्यासक्रमाला धरून पुणें येथील ट्रे. कॉ. फॉर मेनचे सेवानिवृत्त प्रिन्सिपल रा. सा. कारखानीस (बालमन, अध्यापन, शिक्षक आणि शिक्षण इ०) व हिंगण्याचे प्रा. भा. पों. कर्वे (अध्यापन आणि मानसशास्त्र) यांनी केलेली ग्रंथनिर्मिति विद्यार्थ्यांच्या दृष्टीने फार उपयुक्त आहे. पुणें स्कूल बोर्डाचे अॅ. ऑ. श्री. मोडक (शिक्षणशास्त्र आणि अध्यापनकला) व एज्यु. इन्स्पे. श्री. तावडे (अुत्साही शिक्षकाचें कार्यक्षेत्र) श्री. नेने (शिक्षणकला व मानसशास्त्र) शिवाजी मराठा हायस्कूलचे सुपरिंटेंडेंट श्री. बा. ग. जगताप (शालेय व्यवस्था, अध्यायनाचा परिचय) अित्यादि शिक्षणतज्ज्ञांनी या बाबतींत केलेले प्रयत्न अनुकरणीय आहेत. शिक्षणक्षेत्रांत ग्रंथसेवेने अमोलिक भर घालण्याचें कार्य कै. न. ल. आठवले यांनी केलेलें आहे. 'बालकांचा मनोविकास' आणि 'दुर्वर्तनी मुलांची सुधारणा' हीं श्री. आठवल्यांचीं पुस्तकें अत्यंत अुच्च दर्जाचीं असून त्यांतील विवेचनाला आत्मानुभवाची जोड दिल्याने हीं दोन्ही पुस्तकें प्रमाणभूत आहेत असें मानावयाला हरकत नाही. मैनाताई शहाणे (बालकांचा मनोविकास) श्री. भावे (मानसशास्त्र) इ. चाहि अुल्लेख करणें आवश्यक आहे.

देशांतील सामाजिक जीवनांत दिसणाऱ्या तत्त्वज्ञानाचें प्रतिबिंब वाङ्मयांत अुमटल्याशिवाय राहत नाही. अेखादें मूल माझ्या स्वाधीन करा, त्यांतून पाहिजे तसा माणूस मी निर्माण करतों अशा प्रकारचें आव्हान अेका शिक्षणज्ञाने समाजास दिलें होतें. या आव्हानाच्या मुळाशीं सामाजिक जीवनाचें तत्त्वज्ञान असलेलें दिसून येतें. शाळेच्या कृत्रिम वातावरणामध्यें

हजारों वर्षांच्या कालावधींत अेकत्र झालेला जागतिक अनुभवाचा सांठा अत्यंत मर्यादित अवधींत परंतु परिणामकारक पद्धतीने मुलांच्या पदरीं टाकावयाचा असतो. या अनुभवाच्या सांठ्याकडे पाहण्याच्या अनेक दृष्टि असतात. व्यक्तीची सर्वांगीण वाढ हें ध्येय नव्या शिक्षणाच्या पुढे आहे. परंतु व्यक्तीची सर्वांगीण वाढ म्हणजे समाजाची सर्वांगीण वाढ हें विसरून चालावयाचें नाही. यामुळेच शिक्षणाकडे राष्ट्रीय दृष्टीने पाहणें आवश्यक होतें. स्वतंत्र राष्ट्रांत, स्वतंत्र वातावरणांत स्वैर विहार करणाऱ्या बालमनाचें संगोपन आणि संवर्धन ज्या दृष्टीने करण्यांत येतें ती दृष्टि दास्यांत खितपत पडणाऱ्या देशाला आणतां येत नाही. मुलांची विशिष्ट वैचारिक भूमिका तयार करण्याचें सामर्थ्य जित राष्ट्रांत फार कमी प्रमाणांत आढळून येतें. या सर्व गोष्टी ध्यानांत घेतल्यास आपल्याकडील बालवाङ्मय स्वतंत्र राष्ट्रांतील बालवाङ्मयाशीं तुलना केल्यास अत्यंत निकृष्ट प्रतीचें ठरलें तर त्यांत कांही आश्चर्य नाही. शिक्षणखातें जसजसें लोकांच्या हातीं येअूं लागलें तसतसा शालेय वाङ्मयांत अुपयुक्त बदल होत चालला आहे हें खरें आहे. मात्र शालेय वाङ्मयाचा वृक्ष सध्या जो अितक्या जोराने बहरत आहे त्या त्याच्या बहरांत रंगांचें वैचित्र्य असलें तरी मनोहारी परिमलाचा अभावच आहे असें मोठ्या दुःखाने म्हणावें लागतें. शालेय वाङ्मयांत बालवाङ्मय याची अेक स्वतंत्र जाति आहे. लघुकथा म्हणजे लहान कादंबरी नव्हे तद्वतच बालवाङ्मय म्हणजे सोप्या भाषेंत लिहिलेले ग्रंथ नव्हत.

मानसशास्त्रांत बालमानसशास्त्र हा एक स्वतंत्र प्रकार आहे. बाल्यावस्थेंतील मनोव्यापारांचा सूक्ष्म अभ्यास झाल्याविना, त्याचप्रमाणे बाल्य व शैशव या अवस्थांची निरनिराळीं लक्षणें पूर्णपणें आकलन झाल्याशिवाय बालवाङ्मयाची निर्मिति शास्त्रशुद्ध होणें शक्य नाही. शैशव अवस्थेंतील सहज प्रवृत्तीचा स्वैर विहार, कल्पनासृष्टींत रममाण होण्याची तीव्र इच्छा, अनुकरणप्रियता, क्रीडासक्ति अित्यादि धर्मांचें प्रतीक बालवाङ्मयांत अुतरलें पाहिजे. बाल्यावस्थेंत मुलांच्या ठिकाणीं युयुत्सा, संघप्रवृत्ति, संचयप्रवृत्ति, स्पर्धा, अित्यादि मनोव्यापार प्राधान्येंकरून दिसून येतात. या अवस्थेला उपयुक्त वाङ्मय लिहितांना हे मनोव्यापार दृष्टिआड करतां येणार नाहीत. बालमानसशास्त्राचे हे सिद्धान्त ध्यानांत घेऊन, देशाच्या परिस्थितीला उपयोगी पडतील असे सुनागरिक निर्माण करण्याचें ध्येय दृष्टीपुढे ठेवून, बालवाङ्मय लिहिलें गेलें तरच तें व्यक्तीला, समाजाला, राष्ट्राला हितकारक होओील.

बालवाङ्मय म्हणून लिहिलीं गेलेलीं सध्याचीं पुस्तकें वरील निकषाला कितीशीं अुतरतील हें वाचकांनीच पहावें. अेक विशिष्ट आकार, विशिष्ट चित्रें, मर्यादित पृष्ठसंख्या, जाडा टाईप आणि सोपी भाषा अशी चुकीची कल्पना करून घेतल्यामुळे आज मराठींत बालवाङ्मय या नांवाखाली चिमुकल्या पुस्तकांचा मोठा संग्रह दिसत आहे. त्यांतील बहुतेक पुस्तकांत भाषेचा किंवा विचाराचा किंवा कल्पनेचा क्रम (gradation) बहुतांशीं राखला जात नाही. बालमनाचा अभ्यास दूरच राहो ! !

या बालवाङ्मयातील मोठा भाग कथा आणि काव्य या प्रकारांनी व्यापिला जातो. मुलांना जात्याच गोष्टींची आवड; आणि कथेशीं तन्मय होअून कल्पनासृष्टींत रममाण होणें हा त्यांच्या मनाचा कल. अद्भूतरम्यता मुलांना जितकी आवडते तितकी अन्यरत्ननिर्मित सृष्टि त्यांना आकर्षक वाटत नाही. या दृष्टीनें आपल्याकडील महाभारत, रामायण अित्यादि पुराणांचा व हितोपदेश, पंचतंत्र वगैरे कथासंग्रहांचा कितीतरी उपयोग करून घेतां येईल. परंतु आमच्या लेखकांचे लक्ष इंग्लंडमधील पत्रांकडेच अधिक !

बालवाङ्मयांतील काव्यविभाग हाहि शिक्षणदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा आहे. आवडत्या गोष्टींची पुनरावृत्ति करणें या बालमनोधर्माला प्रोत्साहन देण्याचें कार्य शिशुगीतें करीत असतात. याशिवाय आत्माविष्काराला पूर्ण अवकाश मिळाल्यामुळे बालकांच्या मनोविकासाला शिशुगीतांचें बरेंच साह्य होतें.

बालवाङ्मयामध्यें भौतिक शास्त्रांची गोष्टीरूपानें तोंडओळख करून देणें किंवा भूगोलासारखा रूक्ष विषय सरस शब्दांनी मुलांपुढे ठेवणें हेंहि अुपयुक्त असतें.

बालवाङ्मयविषयक अल्पांशाने केलेलें हें विवेचन ध्यानांत ठेवून आपण मराठींतील बालवाङ्मयनिर्मितीकडे वळूं या. "बालबोध"कर्ते कै. वि. को. ओक यांना बालवाङ्मयाचे जनक अशी सार्थ पदवी देण्यांत येते. त्यांच्या 'बालबोधा'त मुलांना वाचनीय असे कितीतरी लेख आले आहेत. याशिवाय 'शाळापत्रक,' 'खेळगडी,' 'बालसन्मित्र' अित्यादि बालमासिकांचाहि या ठिकाणीं उल्लेख केला पाहिजे. या मासिकांव्यतिरिक्त अनेक वाचनीय पुस्तकें सध्या उपलब्ध आहेत व छापलीं जात आहेत. त्या सर्वांचा लेखकांनिशीं उल्लेख करणें या चिमुकल्या आढाव्यांत शक्य नाही. प्रकाशकांचा उल्लेख करावयाचा झाल्यास सर्वच प्रकाशक आपापल्यापरी बालवाङ्मयांत महत्त्वाची भर घालीत आहेत. त्यांतल्या त्यांत मुंबअी येथील केशव भिकाजी ढवळे, स्वस्तिक प्रकाशन गृह, कर्नाटक प्रकाशन गृह पुण्याचें चित्रशाळा मुद्रणालय, आनंदकार्यालय वगैरे संस्थांचे प्रयत्न उल्लेखनीय आहेत.

हा आढावा घेतांना लेखकाकडे साधनांचा पूर्ण अभाव आहे ही जाणीव वाचकांनी ठेवावी. साहित्यपरिषदेने पुरविलेली बालवाङ्मय पुस्तकांवरील अेक अपुरी यादी आणि स्वतःच्या संस्थेतील वाचनालयांत असलेले शिक्षणविषयक ग्रंथ आणि आपली स्मरणशक्ति अेवढ्या सामग्रीच्या सामर्थ्यावर 'पत्रिके'सारख्या उच्च दर्जाच्या मासिकांत आढावावजा लेख लिहिणें धाष्ट्याचें आहे. परंतु अशा तऱ्हेचा लेख आला नाही तर समालोचन-अंकाची सजावट अपुरी राहते. म्हणून निदान लहानसा लेख तरी असावा अशी अिच्छा 'पत्रिके'च्या संपादकांनी व्यक्त केल्यामुळे हा लेख लिहिला जात आहे. कोणत्याहि व्यक्तीचा अगर प्रकाशन-संस्थेचा मुद्दाम अनुल्लेख करावा अशी अिच्छा नसतांहि जे कोणी विस्मृतीमुळे अगर घाअीमुळे अनुल्लेखित राहिले असतील त्यांजकडे क्षमेची याचना करून हा लेख संपवितों.

ललितवाङ्मय

काव्य

काव्याचा बाजारभाव आज बेसुमार घसरला असल्याने अेखादें नवीन काव्यपुस्तक पाहिलें की काव्यरसिकास विशेष आनंद वाटतो. गेल्या वर्ष सव्वावर्षांत प्रसिद्ध झालेलीं काव्यपुस्तकें पुढे घेअून त्यावर निरीक्षणात्मक लेख लिहितांना संतोषाबरोबर कृतज्ञताहि प्रकट करावीशी वाटते. संतोष वाटण्याचें कारण कवितेचे हलाखीचे दिवस असतांनाहि अेवढी काव्यसंपदा अेका वर्षाच्या कालावधींत निर्माण झाली हें होय. कृतज्ञतेची भावना तर संतोषापेक्षाहि अधिक प्रबळ आहे. मागे दुष्काळांत देश अुजाड होअून सर्व सामाजिक जीवन नष्टप्राय होण्याच्या मार्गाला लागलें असतांना सरस्वती नदीच्या कांठीं असलेल्या कांही ब्राह्मणांनी

वेदविद्या कायम ठेवली असें सांगतात, तशा प्रकारची कांहीशी कामगिरी आजचे कवि व कवयित्री करीत आहेत. तेव्हा कोणता काव्यरसिक त्यांना कृतज्ञतेने धन्यवाद देणार नाही !

मागील वर्षी 'मधु-लहरी' हा कै. माधव ज्यूलियन् यांचा काव्यसंग्रह प्रसिद्ध झाला. अुमरखय्यामच्या काव्याचें फिट्झेरल्डने जें अिंग्रजी भाषांतर केलें आहे त्याचा अनुवाद यांत आहे. यांत माधवरावांचें विद्वत्त्व त्यांच्या कवित्वापेक्षा अधिक प्रभावी झालेलें दिसतें. याच पुस्तकांत माधवरावांच्या पूर्वीच्या संग्रहांत न आलेल्या सर्व स्फुट कविता संग्रहित केल्या आहेत. या कवितांतून माधवरावांची कवित्वशक्ति त्यांच्या विद्वत्तेला दिपवीत आहे असें मनोहर दृश्य दिसतें. दीर्घोद्योग व ज्ञानलालसा यांच्या बळावर विद्वद्वर्य झालेले माधवराव लोकमान्यता पावले हें खरें. पण ही लोकमान्यता व्यापक असली तरी खोल नाही. माधवरावांच्या निरागस व हृदयंगम प्रेमगीतांनी वेडावलेल्या रसिकांना माधवरावांविषयीं जी भक्ति वाटते तिची अुत्कटता या लोकमान्यतेला कदापि येणार नाही. असो. 'मधुलहरी' हा माधवरावांचा शेवटचा काव्यसंग्रह. आणि तो त्यांच्या मरणोत्तर प्रसिद्ध झाला. त्या कविसूर्याच्या अस्तानंतर पडलेल्या या अल्पशा संधिप्रकाशांत मन जितकें अुचंबळतें तितकेंच अुदासहि झाल्यावांचून राहत नाही !

"भग्नमूर्ति" (अनिल) व "काव्यकिरीट" (यशवंत) हीं दोन सुंदर काव्यें मागच्या सालींच जन्माला आलीं. "काव्यकिरीटां"त राजयशोवर्णनाबरोबरच संसृतिटीकाहि आली आहे. मुक्तछंदाच्या खडकाळ व आडवळणी वाटेने "भग्नमूर्ति"कडे रखडत जात असतांनाहि भावना व विचार यांचें सौंदर्य पाहून आल्हाद होतो. अनिल व यशवंत हे दोघेहि अुत्कृष्ट भावकवी आहेत आणि त्यामुळेंच प्रदीर्घ काव्यरचनेला रंजकता व आकर्षकता आणण्यांत त्यांना एवढें यश मिळालें. वाडिया कॉलेजमधील प्रो. वा. मा. पाठक यांच्या "मानवता" या चिंतनात्मक काव्याचा साभिनंदन उल्लेख करावासा वाटतो. प्रो. पाठक तत्त्वचिंतक असूनहि सौंदर्यवादी आहेत. मुकुंदरायाचें 'रुग्णविलाप' हें अेक सरस काव्य आहे. रेखीव रचना, सूक्ष्म विनोद व मार्मिक अुपरोध यांमुळे मुकुंदरायाची जुन्या वळणाची कविताहि हृद्य वाटते.

"सुधा" या प्रो. मायदेव यांच्या खंडकाव्याची जडणघडण सुबक असती, त्यांतील भयंकर घटनांच्या धक्क्यांनी सहजतेची हानि झाली नसती, तर त्या काव्यांतील रसवत्तेविषयीं विशेष कौतुकाने लिहितां आलें असतें. "कुंदा-मोहन" हें मेंहेंदळे यांचें भावगीतात्मक खंड-काव्य वाचून त्या नवशिक्या कवीच्या पुढील कृतीविषयीं आतुरता वाढते.

डॉ. श्रीखंडे यांनी "सुश्लोक कुमार" हें 'कुमारसंभवा'चें भाषांतर प्रसिद्ध करून स्वतःच्या कविकीर्तींत आणि मराठी काव्यवाङ्मयाच्या भाषांतर-शाखेंत भर घातली आहे. हीच विधायक कामगिरी डॉ. श्रीखंडे यांनी पुढे चालू ठेवली, तर क्लिष्टता व ऱ्हस्व दीर्घांची ओढाताण नाहींशी करून अधिक प्रसन्न रचना करण्याचा प्रयत्न करावा अशी त्यांना प्रेमाची सूचना आहे.

अितर रसांप्रमाणे वीररसाचाहि मान आधुनिक कवींनी ठेवला आहे. आफळे व मुचाटे या शाहिरांचे पोवाडे आणि झांशीच्या राणीचें भोंवरकृत काव्य वाचून, प्रभाकरापासून सावरकरांपर्यंत चालत आलेल्या स्फूर्तिदायक काव्यप्रकाराची परंपरा जिवंत आहे हें सहज कळून येतें. मात्र परंपरा नुसती जिवंत ठेवण्यांत हंशील नाही, तर तिचें वजन व तिची पातळी कायम ठेवणें हें खरें कार्य होय हें आमच्या या उत्साही नव शाहिरांनी ध्यानीं घ्यावें. जाज्वल्य प्रतिभासाधनाशिवाय हें कार्य होणार नाही.

अनुक्रमणिका

स्फुट कवितांच्या संग्रहांत 'बीजांकुर' हा शांताराम आठवले यांचा काव्यसंग्रह चटकन् डोळ्यांत भरेल. चित्रपटांतील गाणीं शांताराम कां सुंदर लिहूं शकतात याचें रहस्य या पुस्तकांतील चटकदार भावगीतें सांगतील. शांताराम यांच्या कवितेला अलीकडे लागलेलें अुपरोधप्रियतेचें व्यसन ज्यांना रुचत नाही असेहि वाचक शांतारामच्या काव्यगुणांवर लुब्ध आहेत. 'सहवास' हें संतदंपतीच्या भावगीतांचें संकलन रमणीय आहे. विशेषतः सौ. अिंदिरा संत यांच्या काव्यांतील सहृदयता व रेखीवपणा मनोवेधक वाटतो. नागपुरचे 'हुताश' कवि यांनी प्रसिद्ध केलेला 'कूजन' हा संग्रह विशिष्ट मनोरचनेच्या लोकांना तर आवडेलच पण अितरांनाहि वैचित्र्य या दृष्टीने वाचावासा वाटेल. सौ. शांताबाई नाशिकर यांनी आपल्या मधुर गीतांचा संग्रह प्रसिद्ध केला आहे. वाङ्मयाच्या अितर शाखांत अनेक प्रश्नांवर व भावनातरंगांवर लिहिण्यास त्यांना वाव मिळाल्यामुळेच की काय त्यांच्या प्रस्तुत कवितांत ठरीव विषय व भावना आढळून येतात. प्रो. भवानीशंकर पंडित यांनी शिशुगीतांचे चार संग्रह प्रसिद्ध करून शिशुवर्गाला आनंदित करून सोडलें आहे. प्रो. पंडित यांच्या कवितेंतला सर्वांत मोठा गुण जो शब्दरचना तो या पुस्तकांत प्रकर्षाला गेलेला आहे. मनोहर टेकाडे यांनी 'छाया' हा शिशुगीतसंग्रह काढून आपल्या वाङ्मयसेवेला आरंभ तर चांगला केला. दसनूरकर यांचीं 'अभिनय गीतें' मुलांत प्रिय होण्यासारखीं आहेत.

'विष्णुदास-कविता,' 'गीतामृतशतपदी,' 'सार्थहरिपाठ' अि. पुस्तकांच्या प्रकाशनामुळे 'ब्रह्मविद्येच्या सुकाळां'त आणखी संपन्नता आली आहे. सानेगुरुजी यांनी परिश्रमपूर्वक संकलित केलेलीं स्त्रीगीतें (स्त्रीजीवन) अतीव मधुर आहेत. यंदा या मनोरम संग्रहाचा दुसरा भाग हातीं पडेल हें मोठें सुदैव होय. असो.

या आढाव्यांत गेल्या वर्षीचीं सर्व काव्यपुस्तकें आलीं आहेत असें नाही. अनुल्लेखाने कुणाचाहि अनादर करावा असा मुळीच अुद्देश नाही. निरीक्षकापर्यंत येअून पोचलेल्या कुठल्याहि पुस्तकाचा परामर्श घेतला नाही असें क्वचितच झालें आहे. काव्याची आवश्यकताच कुठें आहे असें सांगणाऱ्या विद्वान् प्राध्यापकांना ज्यांनी सक्रिय चोख प्रत्युत्तर दिलें त्या सर्वच उल्लेखित व अनुल्लेखित कविकवयित्रींचा आम्ही सानंद गौरव करतों. महाराष्ट्रांत 'अर्थकृते' कविता लिहावी अशी स्थिति कधींच नव्हती पण 'यशसे' हाहि हेतु साध्य न होण्याचा काळ आला आहे. अशा स्थितींतहि आपल्या भावना-विचारांना काव्यरूप देणाऱ्या कलावंताची महती विशेष आहे. लय व नाद हे जोंपर्यंत मनुष्याचीं अंतःकरणें हलविण्यास समर्थ आहेत तोंपर्यंत काव्याची थोरवी अबाधितच राहील. तथापि सर्व कलांप्रमाणेच काव्य हीहि कला आराधनेशिवाय साध्य होणारी नाही हें कवींनी लक्ष्यांत ठेवलें पाहिजे. काव्याचा अुपहास होण्यास काव्याबद्दल खुद्द कवींनाच तितकीशी आस्था न वाटणें हें अेक प्रमुख कारण होय. ही अेक सहजसाध्य व जीवनाच्या दुसऱ्या दशकांत अुथळपणें हाताळण्याची कला आहे असा बहुतेक रसिकांचाच नव्हे तर कवींचाहि समज असतो. हा समज झटकून टाकून कविवर्य तांबे यांच्याप्रमाणे सारा जीवनानंद व जीवनानुभव याच माध्यमाच्या द्वारें व्यक्त करूं अशी गाढ श्रद्धा आधुनिक कवि बाळगतील तर मराठी कवितेचा अुत्कर्ष फार दूर राहणार नाही.

नाटक

काव्याप्रमाणेच मराठी नाटकालाहि सध्याचे दिवस बरेचसे प्रतिकूलच असल्यामुळे अि. स. १९४० सालीं, तीस पस्तीसपेक्षा अधिक नाटकांच्या पुस्तकांची निपज झालेली

दिसत नाही. यांपैकी चारपांच पुनर्मुद्रणें असून त्यांत 'बामुंदीपुरीचा फार्स', 'वेड्या नाऱ्याचा फार्स', 'चहाडखोर शास्त्री' फार्स, यांसारख्या फार्सोच्या चोपड्यांबरोबरच, श्री. औंधकर यांच्या, अेके काळीं महाराष्ट्र नाटक मंडळीच्या रंगभूमीवर गाजलेल्या 'बेबंदशाही' नाटकाचाहि समावेश होतो. श्री. सहृदय यांची 'पूजा', श्री. शामराव ओक यांचें 'हवेवर' व श्री. तळेकर यांच्या 'श्रुतिगुण नाटिका', हे तीन अुल्लेखनीय नाटिकासंग्रह या वर्षात प्रसिद्ध झालेले आहेत. या संग्रहांतून स्वतंत्र आणि भाषांतरित अशा दोनहि प्रकारच्या अेकांकिकांचा व नाटिकांचा समावेश झालेला असून, तिन्हीहि लेखकांना विषयांच्या निवडीबाबत व लेखनशैलीच्या संबंधांत स्वतंत्र स्थान व वैशिष्ट्य आहे. श्री. सहृदय यांची वृत्ति आत्यंतिक हळुवार व भावनाप्रवण तर श्री. ओक हे खेळकर आणि खोडकर विनोदाचे आणि व्याजोक्तिपरिपूर्ण लेखनाचे पुरस्कर्ते. श्री. तळेकर यांनी आपल्या संग्रहाला जोडलेल्या विस्तृत निबंधांत नभोवाणीसाठी लिहिल्या जाणाऱ्या नाटिकांच्या तंत्राबद्दल व विशेषांबद्दल अुद्बोधक, मार्मिक व मार्गदर्शक चर्चा केली असून, त्या दृष्टीने त्यांच्या नाटिकासंग्रहाला या वर्षीच्या नाट्यविषयक कृतींच्या निर्मितींत महत्त्वाचें व अुपयुक्त स्थान आहे. श्री. मुंढले यांच्या "हंसरीं नाट्यसुमनें" या नाट्यप्रवेशांच्या संग्रहांतील संवाद, शाळांमधील विद्यार्थ्यांना संमेलन-समारंभप्रसंगीं प्रयोग रूपाने करण्यासाठी अुपयुक्त होतील अशा रीतीने तयार केलेले आहेत. श्री. ना. धों. ताम्हणकर यांचे 'शाळेसाठीं' हें अेक नाटुकलें असून, प्रौढ स्त्रियांच्या संमेलनप्रसंगीं अुपयुक्त होअील अशा दृष्टीने त्यांनी आपल्या 'नव्या जुन्या' या नाटिकेच्या विषयाची, त्यांतील पात्रांच्या स्वभावांची व वातावरणाची निवड केली आहे. ओघवती आणि विनोदमिश्रित प्रसन्न भाषासरणी व विषयाच्या मांडणींत कोणत्याच बाजूला जास्त तोल झुकूं न देतां ज्या बाजूच जेवढें चांगलें आहे तेवढें तोंड भरून चांगलें म्हणण्याचें निःपक्षपाती धोरण, यामुळे ही नाटिका स्त्रीवर्गात फारच प्रिय झाली आहे, हें तिचे ठिकठिकाणीं स्त्रियांच्या संमेलनांतून प्रयोग झाल्याचें वारंवार वृत्तपत्रांतून वाचावयाला मिळतें, त्यावरून अुघड आहे. "सं. साक्षरता", "सं. ध्येयवादी", "पांढरपेशा" या नाटिका अनुक्रमें श्री. पां. अ. वेलणकर, कु. सुशीला ढवळे व वि. आ. पाठारे यांनी लिहिल्या असून प्रा. वि. स. गोगटे यांचा "काय म्हणतां !" हा नाट्यछटांचा संग्रह नाटकाच्या अुपप्रकारांतील अेक विशेष अुल्लेखनीय भर म्हणून निर्देशित करतां येण्यासारखा आहे.

कांग्रेस सरकारच्या मद्यबंदीच्या धोरणामुळे व त्या प्रकारच्या वाङ्मयाच्या प्रत्यक्ष पुरस्कारामुळे, मद्यपानाचे अनिष्ट परिणाम दर्शविणारीं व कांग्रेस सरकारच्या धोरणाचा पाठपुरावा करणारीं अनेक नाटकें गेल्या वर्षी निर्माण व्हावयास पाहिजे होतीं, परंतु प्रत्यक्ष अनुभवांत श्री. अेस्. जी. जोशीकृत "मद्यविडंबन", श्री. निंबगांवकरकृत "दारूबंदी" व श्री. भा. वि. वरेरकरकृत "कोरडी करामत" हीं तीनच या विषयावरील नाटकांचीं नांवें नजरेपुढें येतात. यांपैकीं श्री. वरेरकर हे प्रथितयश नाटककार असल्यामुळे, त्यांच्या कृतीच्या परिणामकारकतेबद्दल व अुपयुक्ततेबद्दल फार मोठ्या अपेक्षा त्यांच्या चहात्यांनी व भक्तांनी बाळगलेल्या होत्या, परंतु साक्षात् महसूलमंत्र्यांची मैत्रीसुद्धा पुरी न पडल्यामुळे तें नाटक अखेर दुर्दैवाने रंगभूमीवर येअूं शकलें नाही; तरीहिपण ते पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध केल्याबद्दल श्री. वरेरकर यांचें अभिनंदन करणें जरूर आहे.

मुंबअी पुणें येथील पांढरपेशे, त्यांच्या वस्तींतील नाटकगृहाच्या अभावीं नाट्यप्रयोगांना पारखे झाले असले, तरी परळ पोयबावडीच्या दामोदर हॉलमुळे श्री. सावंत यांचा "मिल-

मजूर" किंवा श्री. परव यांच्या "गिरणगांवांत," यांना थोडासा तरी अवसर मिळणें शक्य होतें, ही त्यांतल्या त्यांत समाधानाची गोष्ट आहे. श्री. वि. गो. शेट्ये, श्री. शिवराअीकर, श्री. भिडे, श्री. लिमये, श्री. वर्वे, वगैरे लेखकांचीं नांवें या वर्षीच्या नाटकांच्या लेखकांत दिसतात, परंतु त्यांपैकीं शेट्ये यांच्याखेरीज दुसरा कोणी परिचितसा दिसत नाही. "पंढरपूर" हें रत्नागिरी संमेलनाच्या प्रसंगीं प्रसिद्ध केलेलें अेक व "बनावट बायको" हें दुसरें; अशीं दोन नाटकें श्री. शेट्ये यांच्या नांवावर या वर्षी दिसतात. "गृहपाश" हें रूपांतरित नाटक, डॉ. लेले व डॉ. घारपुरे यांच्या संयुक्त परिश्रमांचें फळ आहे. डॉ. हरमान सुडरमान याच्या ज्या मूळ जर्मन नाटकावरून हें भाषांतर केलें गेलें आहे, त्याचीं इंग्रजींत दोन वेगवेगळया नांवांखाली भाषांतरें झालेलीं असल्यामुळे; पत्रिकेच्या गेल्या अंकीं गृहपाशाचें परीक्षण करतांना हीं दोन अिंग्रजी भाषांतरें त्याच्या वेगवेगळ्या नाटकांचीं भाषांतरें असावीत अशा समजुतीने मूळ ग्रंथ जवळ नसल्यामुळे अनवधान होअून चुकीचें विधान केलें गेलें होतें; तें दुरुस्त करणें जरूर आहे. परंतु त्याव्यतिरिक्त त्या लेखांतील अितर मूल्यमापन यथायोग्यच आहे. "सर्वदमन" या श्री. रा. न. कीर्तनेकृत शाकुंतलाच्या कथेवर आधारलेल्या नाटकाचें परीक्षण गेल्याच अंकीं आलें असल्यामुळे, केवळ त्याचा नामनिर्देश करण्यापलीकडे अधिक विस्तार, आवश्यक असूनहि, स्थलाभावीं करीत नाहीं. प्रा. ना. बा. पराडकर यांचें "घरंदाज" ही प्रस्तुत लेखकाच्या दृष्टीने १९४० सालची अुत्कृष्ट नाट्यकृति आहे. ती भाषांतरित आहे कीं काय अशी शंका तींत वापरण्यांत आलेल्या घटना, योजलेली वाक्यरचना यांवरून पत्रिकेच्या गेल्या अंकांतील तिच्यावरील परीक्षणांत घेण्यांत आली होती; पण तो अंक प्रसिद्ध झाल्यावर, प्रा. पराडकर यांनी ती सर्वस्वीं स्वतंत्र कृति असल्याचें ग्वाही देअून कळविलें असल्यामुळे, आता तीहि शंका अुरली नाही व यामुळे 'घरंदाज' हें १९४० मधील सर्वोत्कृष्ट स्वतंत्र नाटक होय, असें म्हणण्यास प्रस्तुत लेखकास कांहीच संकोच वाटत नाही.

कादंबरी

ललितवाङ्मयांत कादंबरी हें सदर नेहमीच भरदार असतें. आधुनिक काल, लघुकथा, भावगीतें, नाटिका अित्यादि अल्पविस्तारि वाङ्मयप्रकारासच पोषक आहे असें म्हणण्यात येतें तरी वाङ्मयाचें व्यापक समालोचन करतांना आपणांस बहुविस्तारि ग्रंथहि बरेच आढळून येतात. मराठी वाङ्मयांत तरी कादंबरी विभागाची सद्दी अद्याप चालू आहे असें त्या वाङ्मयविभागांतील प्रकाशन पाहिल्यावर दिसून येईल. मराठीतील प्रथितयश लेखक कादंबरीकार म्हणूनच प्रथम प्रतिष्ठा पावले ते आजहि कादंबरीवाङ्मयांत आपला प्रभाव दाखवीत आहेत. अितकेंच नव्हे तर लघुकथा, लघुनिबंध अित्यादि प्रांतांतहि ते आपला प्रभाव दाखवीत आहेत. गद्य वाङ्मयाच्या या प्रकारांत सर्वत्र लीलया संचार करणाऱ्या लेखकांत श्री. वि. स. खांडेकर यांचें नांव अग्रस्थानीं झळकत आहे. श्री. खांडेकर यांचा संचार अितका वेगवान् आहे कीं त्यांच्या विपुल लेखनाबद्दल जाहीरपणें वादविवादसुद्धा सुरू झाले आहेत. विपुल लेखनाविषयीचीं कांही ढोबळ अनुमानें लावून ज्या अर्थी तें पुष्कळ लिहितात त्या अर्थी त्यांची प्रतिभा हीनबल झाली असली पाहिजे असेंहि अनुमान कांहीनी ठोकून दिलें आहे! विपुल लेखनाचा हा नियम अशाच पद्धतीने वाङ्मयास लावला तर वाङ्मयाचा वाढता संसार हाहि प्रतिभेच्या दुर्बलपणाचें लक्षण आहे असें म्हणावें लागेल!

अल्पवयी माणसें गुणी असतात, देवास आवडतात म्हणून दीर्घायू हे देवाने नाकारलेले अवगुणी आहेत असें म्हणण्यासारखेंच आहे !

वाङ्मयाचा साकल्याने विचार केला तर मराठींतील विपुल लेखन बहुविध प्रातिभेचें निदर्शक आहे असें दिसून येईल. कादंबरी विभागापुरतें पाहिलें तरी किती तरी नवें नवें लेखक या विभागांत चमकूं लागलेले दिसतात. 'पाणकळा' कर्ते श्री. दांधे, 'काळे ढग' कर्ते प्रा. आंबेकर, 'ज्वाला' कर्ते माधव मनोहर, 'राक्षसविवाह' कर्ते श्री. क्षीरसागर, 'आदिमाया' कर्ते प्रा. वनमाली आणि 'लपंडाव' कर्ते श्री.रमाकांत हीं नांवें कादंबरीविभागांत नुकतींच चमकूं लागूनहि अविस्मरणीय झाली आहेत. खांडेकर, माडखोलकर, फडके, वरेरकर यांनी कादंबरीविभागांत मोलाची वार्षिक भर घातली आहे. बोकील लघुकथेच्या प्रांतांतून कादंबरीवाङ्मयाकडे मोठ्या डौलाने मोर्चा वळवीत आहेत. पु. य. देशपांडे आपला जीविताकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन 'विशाल' झाल्याचें दाखवीत आहेत. स्त्रीलेखिकांत सौ. शांताबाई नाशिककर, कुमुदिनी शंकर प्रभावळकर यांनी चाळीस सालीं कादंबरी विभागांत हजेरी दिली आहे. साने गुरुजी यांच्यासारखे लेखक वाङ्मयाचा एक दुय्यम माध्यम म्हणून उपयोग करणारे, त्यांचीहि कादंबरीविभागांत चाळीस सालीं भेट होते. श्री. तात्यासाहेब केळकर यांची 'कावळा आणि ढापी' ही कादंबरी या विभागांत पाहिल्यानंतर या विभागाच्या वैभवांत मोठ्या माननीय प्रतिष्ठेची भर पडली आहे असें दिसून येतें. इतिहासांत विहार करतां करतां श्री. आबासाहेब चांदोरकर हेहि छत्रसालाच्या निमित्ताने या विभागांत उपस्थित असलेले दिसतात. या विभागांत दीर्घकाल वावरून आपली एक स्वतंत्र पेठ तयार करणारे श्री. ना. वि. कुळकर्णी 'महाराष्ट्र कुटुंबमाले'च्या निमित्ताने येथे आपल्या 'सुकामार' कादंबरीसह हजर आहेतच. याशिवाय श्री. गोपीनाथ तळवलकर, श्री. निरंतर, श्री. वि. ल. बर्वे, लोहोकरे, अपाध्ये इत्यादि लेखक या विभागांत सालाबादप्रमाणे एक फेरी मारून गेले आहेत. आणि आतां जसजसे स्थिरपणें हिंडूं लागावें तसतसें किती तरी लेखक कादंबरीकदंबाच्या तरुतळीं विहार करीत बसलेले दिसतात. एकस्यादुकव्या प्रवाशाला त्या सर्वांची ओळख असणें शक्य नाही. परंतु समालोचनासाठी निघालेला प्रवासी हा सर्व 'मेळा' पाहत उभा आहे. आणि आदर कुतूहल, उत्सुकता, अपेक्षापूर्ति इत्यादि अनेक भावना त्याच्या मनांत डोकावत आहेत. कादंबरीविभागांतील प्रथितयशापासून नवोदितापर्यंत सर्वांचे ग्रंथ वाचून वर्षाच्या शेवटीं क्षणभर थांबून या ग्रंथांतील जीवनाचीं विविध प्रतिबिंबें आठवलीं तर असें अनुभवास येतें कीं, जीवनाचे नवें नवें अंतरंग आपणांस दिसूं लागले आहे.

उदाहरणार्थ, या विभागांत सर्वव्यापी झालेला स्त्री-पुरुषसंबंध (प्रेम, विवाह, प्रेमोत्तर विवाह, विवाहोत्तर प्रेम, विवाहबाह्य प्रेम, विवाह आणि व्यक्तिमत्ता इत्यादि इत्यादि) हा विषय घेतला तरी त्यांत कांही नव्या बाजू आपणांस या वर्षीच्या कादंबरीविभागांत दिसतील.

विवाहपूर्व प्रेम किंवा पहिलें प्रेम हें अतृप्त राहिलें तर त्या निराशेची छाया सर्व जीवितावर पसरते; प्रसंगीं वैवाहिक जीवनासहि त्याची झळ लागते आणि पत्नीचा कांहीहि अपराध नसतां त्यांचीं जीवनमंदिरें भंग पावतात, उध्वस्त होतात, इत्यादि प्रकार वाङ्मयांत रूढ झालेला आहे. परंतु पहिल्या प्रेमाचा हा फाजील बडेजाव श्री. खांडेकर यांनी आपल्या कादंबरींत उतरवला आहे. पहिलें प्रेम अतृप्त राहिलें तरी सर्व आयुष्य त्यासाठी अडून बसत नाही. आयुष्यांत आपण अनेक अपेक्षाभंग पचवतों त्याप्रमाणेच पहिलें प्रेम. पहिल्या प्रेमाची अपूर्तीहि पचवतां येते असें श्री. खांडेकर यांनी दाखविलें आहे. परंतु हें सगळें सिद्ध करतांना

श्री. खांडेकर यांनी निवडलेलें पहिलें प्रेम हें मुळांतच इतकें दुर्बल आहे की, त्याच्या गैरहजेरीची फारशी जाणीव कादंबरींत दिसत नाही. ज्या पहिल्या प्रेमाची अुत्कटता हवापालट केल्याबरोबर कमी होते तें पहिलें प्रेम हें एखाद्या लहरीसारखें असलें पाहिजे. याच विषयावर इतर लेखकांस हें मान्य झालेलें दिसत नाही. या वर्षीच्या कादंबऱ्यांत कांही कादंबऱ्यांतून दुहेरी जीवनाचें जवळ जवळ समर्थन केलेलें दिसून येतें. प्रेम ही अेक नैसर्गिक वासना आहे, तिची क्रिया अमर्याद आहे, पुरुषाचें मन हें सौंदर्यसंपन्न स्त्रीच्या सहवासास कायमचें लाचार झालेलें आहे, असेंहि दाखविणारे लेखक आहेत. श्री. माडखोलकर यांनी 'दुहेरी जीवन' कादंबरींत पुरुषाच्या या वृत्तीचें एका पत्नीकडूनच समर्थन केलें आहे. या समर्थनाच्या भरांत पुरुषाच्या विकृत जिज्ञासातृप्तीचेंहि समर्थन करण्यापर्यंत मजल मारली आहे; आणि तें पत्नीच्या तोंडून ! श्री. माधव मनोहर यांनी ज्वाला कादंबरींत जणु काय प्रेमाचेंच विडंबन केलें आहे. आपल्या अप्राप्त प्रियेसाठी झुरणारा नायक दुःखाचा भार हलका करण्यासाठी आपली पत्नी व मोलकरीण यांच्या सहवासांत अुन्मादकारक जीवन घालवीत असतो, आणि तरी त्याची प्रिया विवाहबंध तोडून त्याच्याकडे येते. तिच्या प्रमाथी सौंदर्यासाठी तो हापापलेला आहेच ! सौंदर्यसंपन्न स्त्रियांच्या सहवासांत कामातुरतेने थयथयत असणें हेंच जणू काय पुरुषाचें जीवन आहे, तेथे पहिल्या प्रेमाला वासनापूर्तीचें अेक जुनें ठिकाण यापलीकडे किंमत दिसत नाही. प्राप्त जीवनांतील कटु परिस्थिति असह्य झाली की त्यावर अुतारा म्हणून पहिल्या प्रेमाकडे कांही नायक धावत आहेत. पत्नी आणि प्रिया या संभ्रमांत कांही शेवटीं भ्रष्ट होतात, कांही सावध होतात. श्री. बोकील यांचा नायक या झंझावातांतून बाहेर पडला आहे. दारिद्र्याने गांजून अत्यंत प्यार झालेल्या पत्नीशींहि खटका उडाल्यावर श्रीधरला आपली प्रेयसी शांता भेटते. ती त्याला वासनामय जगांत खेचीत असतां श्रीधर सावध होऊन आपल्या घरीं धावत येतो आणि झंझावातांतून बचावतो. परंतु श्री. गोपीनाथ यांचा नायक आकाशमंदिराचें संरक्षण असूनहि स्वतःस सावरूं शकत नाही. भक्ति आणि प्रणय यांत पुरुष प्रणयाकडेच खेचला जातो; आणि तो जर सावध नसेल तर संयमाची दैनिक स्नानसंध्या करीत राहूनहि मोहाचे प्रसंग त्याला खेचून नेतात हें श्री. तळवळकर यांनी दाखविलें आहे. प्रिया आणि पत्नी या दोन ध्रुवांमध्यें पुरुषाच्या आयुष्याची होणारी रस्सीखेच निरनिराळ्या प्रकारांनी कादंबरीकारांनी वर्णिली आहे. प्रियेचें प्रेम हे पत्नीविषयक कर्तव्याशीं सारखें झगडत राहतें. पत्नीची पतिभक्ति आणि प्रियेची ओढ यांचें तुमुलयुद्ध आधुनिक विवाहितांच्या जीवनांत चालू असतें. कादंबरीकारांना यांची स्पष्ट जाणीव आहे. या तुमुल युद्धांत प्रेमभंगामुळे आत्महत्या करणें हा मार्ग नव्हे. पत्नीला लाथाडून प्रेमाकडे धाव घेणें हेंहि कर्तव्यबुद्धीस पटत नाही. प्रेमाची ओढ पत्नीच्या भक्तीने कमी होत नाही. अशा स्थितींत पत्नीवर अन्याय न करतां प्रियकर व प्रिया यांचें मीलन घडवून आणण्याचा मार्ग शोधण्यांत कादंबरीकार आपलें कौशल्य व प्रतिभाबल कसोटीस लावीत आहेत. या मार्गशोधनांत कांहींनी पहिलें प्रेम हें पुष्कळ वेळां तारुण्यसुलभ वासना असें ठरवून मार्ग काढला आहे. तर कांहींनी पुरुषाचें मन हें असेंच असावयाचें ! पत्नीची फसवणूक झाली तर त्याला काय इलाज आहे; पुरुष (पति) तरी काय करणार ! पत्नींनी समजूतदारपणा दाखविला पाहिजे; अशा विवेचनाने समजूत घालण्याचा कांही प्रयत्न करीत आहेत. तर कांहींनी प्रियेला वैधव्याच्या मार्गाने विवाहबंधनांतून मुक्त करून प्रियकराच्या सहवासाचा योग आणून जीवनांत अुन्मादी वातावरण अुत्पन्न करण्याचा मार्ग दाखविला आहे. प्रेम आणि कर्तव्य या कटकटीला कंटाळून 'अभिसारिका' कादंबरींतील पात्रांसारखीं कांही पात्रें स्वैराचार करीत हिंडत आहेत.

प्रीतिविवाहाने तरी विवाहाचा प्रश्न सुटतोच असें नाही. तेव्हां विवाहसंबंधाचीं बंधनें सांभाळण्याची वणवण तरी कशाला असा मोठा मोहक विचार अभिसारिका सुचवीत आहे. आधुनिक जीवनाचे प्रश्न सोडवितां येत नाहीत तोपर्यंत निदान त्यांतील प्रमादाविषयी क्षमावृत्ति बाळगावी असें 'धवधव्याच्या धारेंत' सांपडलेले प्राणी सांगत आहेत. कुमारी माता, दीर-भावजय, बहीण-भाऊ यांच्यांत उत्पन्न होणारीं अनैतिक नातीं याविषयीं क्षमावृत्ति उत्पन्न करण्याचा प्रयत्न कांही लेखकांनी केला आहे.

परंतु कांही लेखक अद्याप प्रिया आणि पत्नी यांची तेढ सोडविण्याविषयी आशा बाळगून आहेत. ही तेढ उत्पन्नच होणार नाही असें जीवन कांही कादंबऱ्यांच्या नायकांचें दिसून येतें. ध्येयवादी माणसाने स्त्रीसहवासाचा लोभ आवरला पाहिजे. आपल्यावर अनुरक्त असलेली प्रियाहि ध्येयमार्गावर आपल्याला साथ देऊं शकत नाही. कारण कार्यकारी माणसावर, ध्येयवादी तरुणावर, प्रेम करणाऱ्या स्त्रिया आपल्या प्रियकराच्या ध्येयाविषयी अज्ञानी असतात. प्रियकराचें प्रेम मिळविण्यासाठी त्या त्याच्या ध्येयावर प्रेम करूं लागतात. परंतु प्रेम आणि ध्येय यांच्यात तेढ आली तर प्रियकरानें ध्येयमार्ग सोडून प्रेमाला जवळ करावें अशी त्यांची तीव्र इच्छा असते. 'काळे ढग' या कादंबरींतील नायकाने ही परिस्थिति बरोबर ओळखलेली दिसते आणि प्रेमाच्या उन्मादावस्थेंतहि आपण व आपली प्रिया यांच्या जीवनपद्धतींतील फरक तो विसरला नाही आणि त्याने प्रियेला निरोप दिला. प्रा. आंबेकर यांचा नायक या दृष्टीने आधुनिक जीवनांतील एक जागरुक कर्तबगार तरुण आहे. काळे ढग या कादंबरीतील नायक व नायिका यांच्या ठिकाणची आत्मनिरीक्षणवृत्ति प्रशंसनीय आहे. 'उन्माद'कारांच्या नायिका अद्याप आपल्या रोमॅन्टिक जगांतून बाहेर आल्या नाहीत. त्या कम्युनिझमवरहि प्रेम करतात परंतु कम्युनिझम कळतो म्हणून नव्हेतर 'तिकडे कम्युनिझम आवडतो म्हणून!–' आणि त्या नायकांना राजकारणाचा एक षौक आहे एवढेंच! वैवाहिक जीवनाचीं विविध चित्रें कादंबऱ्यांतून वाचतांना वाचकांस, जीविताचे प्रश्न सोडविण्याची लेखकांची एकच धांदल उडालेली दिसून येते. वेश्याहि आदर्श गृहिणी असूं शकतात असें पांखरं ही कादंबरी सांगते. कादंबरीमय जीवनाच्या मोहाने फसलेल्या स्त्रियांना खलपुरुषाच्या कपटजालांतून सोडविणारीं वडील माणसें गृहप्रवेश या कादंबरींत रंगवून पुस्तकी ज्ञानापेक्षा वृद्धांचे अनुभवच मार्गदर्शक होतात असें लेखकाने दाखविलें आहे. 'निखारा' लेखकांनी वडील मंडळींना विरोध करण्याचें सामर्थ्य नसल्याने त्यांना नकळत नायक नायिका रात्रीबेरात्रीं एकान्तांत विस्तृत भेटी घेऊन आपलें दुःख कमी करतात असें दाखविलें आहे. जीवनतरंगाचे लेखक श्री. शशिनाथ यांनी आधुनिकांत रूढ होऊं पाहणाऱ्या रजिस्टर मॅरेजवर विदारक टीका केली आहे आणि नायिका विवाहापूर्वीच गर्भाशय काढून मोकळी होते असें विडंबनासाठी दाखविलें आहे. सावधानपद्धतीच्या लग्नावर दृढ श्रद्धा बाळगणारेहि लेखक आहेत. प्रा. गोरे यांनी विद्याविनोद ही कादंबरी लिहून कॉलेजांतील तरुणांच्या जीवनक्रमावर विदारक प्रकाश पाडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कॉलेजांतील प्रेमें हीं अत्यंत क्षणिक असतात. त्यांची विवाहसंबंधांत परिणति होण्याचा संभव नसतो. तारुण्यसुलभ जीवनांतील ती एक उन्मादाची लहर असते असें विद्याविनोद कादंबरींत दाखविलें आहे. प्रा. वनमाली यांची आदिमाया एका प्रोफेसरांचें जीवन रंगवून स्त्रिया आराधकापेक्षा विरोधकावरच जास्त प्रेम करतात हा एक आधुनिक तरुणींचा स्वभावविशेष दाखवला आहे.

कादंबरीविभागांत कांही कादंबऱ्यांनी नवीं नवीं वैशिष्ट्यें साधण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. उदाहरणार्थ श्रीमंतांतहि, श्रीमंती संभाळूनहि आदर्श जीवन घालविणारीं माणसें

असतात. हें दाखविण्यासाठी **पुरुषस्य भाग्यम्** ही कादंबरी जन्मास आलेली दिसेत. त्यांतील सर्व पात्रें एकजात गर्भश्रीमंत आहेत. आणि तरी आचरणाने अत्यंत सत्त्वशील आहेत ! असेंहि असूं शकतें हें कळण्याऐवजीं असेंहि लिहितां येतें ऐवढेंच या कादंबरीवरून कळून येतें. डॉक्टरच्या जीवनाचें व विशेषतः त्या व्यवसायाचें हुबेहूब चित्र शब्दचित्र हें **डॉक्टरची तपासणी** या कादंबरीचें वैशिष्टय आहे. पोलीसखात्यांत नोकरी करणाऱ्या लोकांस जीवनाचे किती रहस्यमय प्रसंग अनुभवास येतात आणि या दृष्टीने त्या व्यवसायांतील लोकांचे अनुभव स्वभावतःच किती चित्तवेधक असतात तें 'रहस्यभेद' या कादंबरींत दिसून येतें. जीवनाची ती बाजू त्या खात्यांतीलच एका अधिकारी गृहस्थाने रंगविली आहे. **पाणकळा** ही किसानजीवनाचें दर्शन देणारी मराठींतील उल्लेखनीय कादंबरी ठरली आहे. त्या कादंबरीबरोबरच **मुचकुंदरी** या कादंबरीचीहि आठवण होते. खेडीं व शहरें यांच्यांतील जीवनांत संघर्ष कसे होतात तें या लेखकांनी फार परिणामकारक भाषाशैलीने दाखविलें आहे. मद्यपानबंदीच्या चळवळीस पुनः एकदा भाग्याचे दिवस आल्यानंतर त्या निमित्ताने श्री. वरेरकर यांनी **'पेटतें पाणी'** ही कादंबरी लिहून वाङ्मयद्वारा मतप्रचार व विशेषतः स्त्री-प्रभाव दाखविला आहे. मानवी व्यवहारांतील प्रेमाचीं वर्णनें वाचून कंटाळलेल्या वाचकांना पिशाच्चप्रेमाने करमणूक होईल. या कादंबरींत पिशाचयोनींतील तरुणीवर प्रेम करणारा एक 'शेख महंमद' आहे !

सिनेमाव्यवसायांतील जीवनाचें सत्य स्वरूप दाखविण्याचा प्रयत्न **मयसभा** या कादंबरींत केला आहे. त्या जगांतील भेसूर सत्य उठवून दाखविण्यासाठी लेखकाने एका विवाहित स्त्रीस तिच्या पतीकडून सक्तीने सिनेमांत पाठविलें आहे आणि तिच्या जीवनांत सिनेमासृष्टींतील अतिप्रसंग दाखविले आहेत. **उर्वशी** या कादंबरींतहि सिनेमानटींचीं दुःखें दाखविलीं आहेत. त्याबरोबर चालू समाजस्थितींत वेश्यांनी आपला व्यवसाय सोडून संभावित जीवन जगण्यास वाव नसल्याने आत्मोद्धाराची इच्छा असूनहि त्यांना गर्तेंत खिचपत पडावें लागतें हें दाखविलें आहे. लेखनपद्धतींतील विशेष या दृष्टीने **वातचक्र** ही ना. धों. उपाध्ये यांची कादंबरी उल्लेखनीय आहे. वृत्तपत्रांचेंच माध्यम करून त्यांनी कादंबरी रंगविली आहे. राजकीय नांवाखाली प्रसिद्ध होणाऱ्या कादंबऱ्यांतील अप्रस्तुत कात्रणांपेक्षा वृत्तपत्रांचा कादंबरीवाङ्मयांत हा बरा उपयोग आहे ! कथानकांत राम नसला तरी लेखनपद्धतींतील वैशिष्ट्याने वातचक्र वाचकांच्या खास लक्ष्यांत राहील.

स्त्रीलेखिकांत **माझीं कोरीव लेणीं** ही सौ. शांताबाई नाशिककरांची कादंबरी १८५७ सालानंतरच्या कालांतील समाजस्थितीचें शब्दचित्र म्हणून उल्लेखनीय आहे. त्यांतील समाजस्थिति परिचिताची स्मृति जागृत करून देते परंतु त्या परिस्थितीशीं गोवलेल्या पात्रांच्या भूमिका कांहीं प्रसंगीं असंभाव्य वाटतात. एक पदवीधर शिक्षिका शाक्तपंथीय भवानी विरूपाक्ष मंडळांत पाहून ती पदवीधर असली तर शिक्षणाचा तिला गंध नसावा असें वाटतें. यावर्षीच्या कादंबरीलेखिकांत दुसरें नांव कुमुदिनी प्रभावळकर यांचें आहे. त्यांच्या **विरलेलें वस्त्र** या कादंबरींत कुस्करलेल्या हृदयाचा उत्तरार्ध आहे. आधुनिक स्त्रीच्या वैवाहिक जीवनांत पुरुषाच्या विवाहबाह्य प्रेमामुळे प्रथम पत्नीवर गृहत्यागाचे प्रसंग कसे येतात हें लेखिकेने दाखविलें आहे. परंतु यापेक्षा विशेष या प्रसंगांतून खरी स्त्री शेवटीं आपल्या निसर्गदत्त गुणांच्या पराक्रमानेच विजयी होते हें त्यांना दाखवावयाचें आहे. गृहत्याग करून मनुताईने आपल्या कर्तबगारीने स्वावलंबी जीवन घालविते, शेवटीं पतीच्या आजारीपणांत त्याची सेवा करण्याचा

योग आल्याने ती आपल्या सेवाधर्माने पतीचें मन जिंकून पुन्हा गृहप्रवेश करून वैवाहिक जीवनाचें विरलेलें वस्त्र वेळेवर सावरते. पतीच्या अन्यायाचा प्रतिकार करतांना पत्नीची अनत्याचारी असहकाराची वृत्तिच हृदयपालट घडवून आणूं शकते असा लेखिकेचा विश्वास आहे. पुरुषांच्या चांगुलपणावर स्त्रीमनाची केवढी दृढ श्रद्धा आहे हें अशा कादंबऱ्यांतून पाहावयास सांपडतें. तेंच 'वणवा' या कादंबरींतील नायिका पाहा. ती गृहत्याग केल्याबरोबर मंगळसूत्र तोडून मोकळी होते! परंतु स्त्रियांच्या अमर्याद सहनशक्तीवर व स्वार्थत्यागाच्या सामर्थ्यावर श्रद्धा ठेवणारे पुरुषलेखकहि आहेत. उदा० उंबराचें फूल लिहिणारे श्री.सरमळकर पहा. दोन तरुणी अेका तरुणावर प्रेम करतात. परंतु अेक दुसरीसाठी प्रेमाचा त्याग करते. प्रेमसंबंधांतील प्रतिस्पर्धी तरुण असा आत्मत्याग करण्याचा समजूतदारपणा दाखवितील का! असा सवाल लेखकाने या कादंबरीच्या द्वारें विचारला आहे. स्त्रीवाचकवर्गांत स्त्रीस्वभावाचा अशा तऱ्हेने केलेला अुपयोग फारसा मान्य ठरणार नाही! कारण स्त्रियांनी पुरुषांच्या हृदयपालटाची शतकानुशतकें वाट पाहिली आहे. त्यांचा आंतला आवाज आता त्यांना क्रांतीचा संदेश देअूं लागला आहे! अेकच सामाजिक प्रश्न लेखक व लेखिका निरनिराळ्या तऱ्हेने कसा सोडवितात (निदान वाङ्मयांत) हें विस्तृतपणें अभ्यासून पाहण्यासारखें आहे. त्यांत असें दिसून येअील. की पुरुषलेखकांच्या नायिका बहुधा अद्भुतरम्यवादी क्वचित् शब्दशूर परंतु आचारांत पुरुषापुढे दुय्यम भूमिका घेणाऱ्या, परंतु लेखिकांच्या नायिका या वास्तवाची जाणीव असूनहि 'सहन' करीत राहून असह्य गोष्टी संपविण्याच्या किंवा पचविण्याच्या प्रवृत्तीच्या अशा दिसतील! जीवनाचे चालू प्रश्न सोडविण्यासाठी दोन्ही वृत्तींचा समन्वय होणें जरूर आहे.

'राक्षसविवाह' ही एक भावकथा आहे. कथावाङ्मयांत वैवाहिक जीवनाचे जे प्रश्न उभे आहेत त्यांपेक्षा एक निराळाच प्रश्न श्री. क्षीरसागर यांनी या कथेंत मांडला आहे. सुशिक्षित, सुसंस्कृत प्रौढ तरुणीहि समाजांतील चालू विवाहपद्धतीच्या पोलादी चौकटीपुढे अगतिक होतात आणि दैववादी होतात हें कारुण्यपूर्ण दृश्य यमूच्या रूपाने या कथेंत वाचकासमोर उभें आहे. मनाविरुद्ध वैवाहिक संबंध पत्करावे लागणें या अन्यायाचें अभिनव स्वरूप या भावकथेंत आहे. यमूचे नियोजित पति म्हणजे एक भला माणूस आहे. यमूहि तशीच. तरी त्यांच्या वैवाहिक जीवनांत (विशेषतः यमूच्या) आरंभींच तीव्र दुःख उत्पन्न झालें. याचें कारण ज्याच्याविषयी आपल्याला कांहीहि आस्था वाटत नाही अशा माणसास वैवाहिक हक्कामुळे पत्नीस शरीरार्पण करावें लागणें! यमूची ही करुण कथा सांगणारा नायक यमूचें रक्षण करूं शकत नाही. यमूविषयी त्याला वाटणारी ओढ सौंदर्यासक्तींत जन्म पावून केवळ मानसभूमीवर विकास पावत आहे. मनाचा हा विशिष्ट पद्धतीचा प्रवास हा या कथेंतील दुसरा अुल्लेखनीय विशेष आहे. प्रचलित प्रेमकथेपेक्षा या भावकथेचें स्वरूप अगदी निराळें असूनहि तें वास्तव आहे.

चित्रपटकथांच्या आधारें लिहिलेल्या कादंबऱ्यांत 'अर्धाङ्गी' आणि 'लपंडाव' या दोन कादंबऱ्या आहेत. त्यांत चित्रपटांतील पात्रांची मनोभूमि अतिशय सूक्ष्मपणाने विशद करून एकप्रकारें चित्रपटाची समस्यापूर्ति करण्याचा प्रयत्न श्री. निरंतर यांनी 'अर्धाङ्गी' या कादंबरींत केला आहे. आचार्य अत्रे यांना आपल्या चित्रपटांत व्यावहारिक सोअीसाठी ज्या महत्त्वाच्या गोष्टी अर्धवट सोडून द्याव्या लागल्या त्यांचा विस्तार अर्धाङ्गी या कादंबरींत आहे. मध्यमवर्गीय सुशिक्षित तरुणाच्या जीवनांत परिस्थितीपुढें काही वृत्तींची कुचंबणा होत असते. आधुनिकतेविषयीच्या त्याच्या कांही योजना अतृप्त राहतात. तें असमाधान दूर करण्यासाठी तो धडपड करतां करतां आधुनिकतेच्या नांवाखाली नावीन्याच्या मोदमय वातावरणांत गुरफटतो आणि

कांही कटु अनुभवाने त्याला कळून येतें की, नाविन्य आणि आधुनिकता यांच्या गोंधळांत आपलें सामान्य जीवन हेंच निवाऱ्याची जागा आहे ही महत्त्वाची गोष्ट चित्रपटकथेंत बरीचशी दुय्यम ठरली आहे. तिचें उद्बोधन करून श्री. निरंतर यांनी चित्रपटकथेची समस्यापूर्ति केली आहे.

श्री. रमाकांत यांच्या 'लपंडावां'तील प्रयत्न मूळ चित्रपटकथेच्या लोकप्रियतेस वाङ्मयीन भूषणांनी जास्त शोभा आणण्याचा आहे. चित्रपटकथेंतील पात्रांच्या मनाची चित्रपटावर जेवढी ओळख होते तींत कादंबरीने भर पडत नाही. तसा लेखकाचा हेतु आहे. श्री. रमाकांत यांची कादंबरी कांही गुणविशेषामुळे लोकप्रिय झाली आहे. तिचें वैभव या कादंबरींत विस्तारशः पाहावयास सांपडतें परंतु त्यांनी चित्रपटामागे जाऊन पात्रांच्या मनोभूमिकांचें निरीक्षण करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही.

कादंबरीविभागांत गेल्या वर्षी जें काम झालें त्यांचें हें अतिशय धावतें समालोचन आहे. लेखकांची भाषाशैली वगैरे तंत्रांचा विचार न करतां फक्त मंत्राचें टांचण केलें आहे. त्यावरून असें दिसून येईल कीं गेल्या वर्षीपर्यंत कादंबरीविभागांत आधुनिक वैवाहिक जीवनांत प्रिया आणि पत्नी किंवा प्रियकर आणि पति या दोन गोष्टींतील तेढ हाच विषय बहुतेकांच्या पाहत आहे. प्रिया आणि पत्नी या व्यक्ति अेकच असणें, प्रियेचें पत्नीत्वांत व प्रेमाचें विवाहांत रूपांतर वा अुत्क्रांति होणें ही परिस्थिति वाङ्मयांतून दुर्मिळ होत चालली आहे. स्त्रियांचाच काय परंतु पुरुषांचाहि विवाह मनाविरुद्ध असावयाचा हा कादंबरीप्रांतांत अेक सिद्धान्त ठरूं पहात आहे. वैवाहिक अन्यायाचा हा अेक नवा प्रकार आहे. या गोष्टीबरोबरच दुसरी अेक गोष्ट दिसते ती ही की, प्रेमभंगाचा वाअु जवळ जवळ नाहींसा झाला आहे. सामाजिक जीवन बरेंचसें शिथिल झाल्यामुळे प्रिया-प्रियकरांची विवाहानंतर पूर्वीअितकी ताटातूट होत नाही. तीं आपलीं हृदयें रितीं करण्यापुरतीं तरी भेटूं शकतात. तिसरी गोष्ट अशी की, विवाहानंतर प्रियेविषयीची ओढ मनमोकळेपणाने अनुभवणें रूढ झालें आहे. पूर्वी अपूर्तप्रेमी मनांतल्या मनांत झुरत व प्रेमभंगाचें काव्य करून जीव रमवीत. आता अितका गुदमराट होत नाही. चवथा विशेष फरक असा की, पत्नींचा वर्गहि पतीच्या आंतरजीवनाशीं बराच परिचित झालेला दिसतो, आणि पुरुषांच्या मनाचा परिचय झाल्यामुळे त्या वैवाहिक जीवनांत अुत्पन्न होणारी तेढ पूर्वीच्या पत्नींअितकी मनास लावून घेत नाहीत! त्यांचीं देवळें जरी मोडकळीस आलीं तरी भंगत नाहीत. स्वतःची पत्नी ही दुसऱ्याची प्रिया असणें अशा परिस्थितीचा अनुभव आलेल्या पतीचें चित्र अद्याप कोणीं रंगविलेलें दिसत नाही! पुरुषांच्या मनास ती कल्पना क्षणभरहि सहन होणार नाही असें दिसतें!

पांचवी गोष्ट म्हणजे कादंबरीविभागांत माजत असलेलें राजकारणाचें रान! हिंदुस्थानांतील राजकीय चळवळी या पांढरपेशा समाजाच्या जीवनाशीं, निदान मनाशीं, निगडित असतात. त्यामुळे राजकारणाविषयींचे विचार वा चर्चा हा पांढरपेशा समाजाच्या जीविताचा अेक भागच झाला आहे. आणि कादंबरीविभागांत बहुधा त्याच समाजाचें चित्रण असल्याने त्यांत राजकारणहि येतें! परंतु कादंबरींत राजकारण आणण्याची अेक प्रथा सुरू झाल्याने कादंबरीतंत्राचा तो एक भाग होअूं पाहत आहे. आणि लेखकास राजकीय वातावरणांतच वावरणाऱ्या व्यक्तींच्या मनोभूमिकेशीं परिचय नसल्याने लेखकाचीं पात्रें अितरांच्या राजकीय जीवनांत लुडबुड करूं लागतात. ज्या पात्रांची राजकीय वातावरणांत श्वास घेण्याचीसुद्धा कुवत नाही तीं पात्रें संघाच्या पुढारीपणाच्या गप्पा मारतांना आढळतात! श्रीमंतांच्या आधुनिक हौशीपैकी

प्रा. फडके यांच्या नायकांची राजकारण ही अेक रिकामपणाची कामगिरी आहे. श्री. माडखोलकर यांच्या पात्रांना राजकीय वातावरणांतील कुलंगडीं जास्त प्यार आहेत. प्रा. फडके यांनी आपल्या कादंबऱ्यांत वर्तमानपत्राची रद्दी रिचवण्याचा प्रयत्न चालू केला तो राजकीय घडामोडींच्या कालानुक्रमानें चालू आहे. गेल्या सालच्या त्यांच्या 'उन्मादां'तील नायक, मजुरांच्या संपांचा फार भोक्ता आहे! श्रीनिवास पाऊल टाकील तेथें संप उभे राहतात. तो कम्युनिस्ट आहे! सगळें कांहीं असेल. परंतु कादंबरींत त्याच्या जीवनाचा जो भाग वर्णिला आहे त्यावर राजकीय हकीगतींच्या रिपोर्टामुळे कांही प्रकाश पडत नाही. कम्युनिस्टांविषयी विकृत ग्रह करून ठेवण्याची कामगिरी मात्र या कादंबरीच्या तरुण वाचकांसाठी करून ठेविली आहे. श्री. तळवळकर यांचाहि कम्युनिस्टांवर फार दांत आहे! परंतु त्यांचें कॉंग्रेस सोशिआलिस्टांवरचें प्रेमहि त्यांनी मनमोकळेपणाने व्यक्त केलें आहे. श्री. माडखोलकर यांनी 'मुखवटे' कादंबरींत मध्यप्रांतीय प्रधानमंडळांतील भानगडी अैसपैस मांडल्या आहेत आणि गांधीवादावरचा मुखवटा (!) काढून टाकल्याचें समाधान मानलें आहे. 'काळे ढग' या कादंबरींत प्रा. आंबेकर यांनी ध्येयवादी कामगारपुढारी रंगविला आहे. गांधीपंथांतून समाजसत्तावादांतून तो कामगार चळवळीकडे जात आहे. मार्गावर या लेखकद्वयाच्या कादंबरींत कामकरीवर्गाचे प्रश्न सोडविण्यांत नायक अहर्निश झटत आहे. माडखोलकरांचा 'दुहेरी जीवन' घालविणारा नायक तर कामगारप्रतिनिधि म्हणून जीनेव्हापर्यंत गेला आहे. मात्र सरकारनियुक्त म्हणून! अशा कार्यकर्त्याला दुहेरी जीवन माफ करावें अशी माडखोलकरांची वकिली आहे! 'तिसरा प्रवाह या श्री. लोहोकरे यांच्या कादंबरींत दारिद्र्याचा, प्रेमनिराशेचा विसर पडावा म्हणून राजकारणांत घुसणारा तरुण दाखवून राजकारणांतील सरंजामदारीवर टीका केली आहे. वरेरकर यांनी हिंदुमहासभेवर टीका करण्याचा मोका 'न पुजलेल्या देवतें'त साधला आहे. राजकारणाचा कादंबरींतील पात्रांच्या जीवनाशीं संबंध मोफत वाचनालयांतील वाचकाचा वृत्तपत्रांतील राजकीय मताशीं असतो तेवढाच! राजकीय वातावरणांत खरोखरच अशा लायकीचे लोक असतील तर भविष्यकाळ मोठा कठीण आहे!

कादंबरींत राजकारणाचा अत्यंत सुसंगत अुपयोग केल्याचें अुल्लेखनीय अुदाहरण 'विशाल जीवन' या कादंबरीचें. लेखकाचा राजकीय जीवनांतील अनुभव या यशास पुष्कळच सहायक झालेला दिसतो. त्याहि कादंबरींत गांधी-आश्रम-जीवनावर व सत्य-अहिंसादिकावर ताशेरे झाडले आहेत. परंतु ते कथासूत्राशीं विसंगत नाहीत. यावरून असें म्हणतां येअील की राजकीय जीवनाचा प्रत्यक्ष अनुभव असल्याखेरीज नुसत्या प्रतिभेच्या जोरावर जीवन व राजकारण यांचा समन्वय करतां येणें शक्य नसतें. मूळ पात्रें अद्‌भुतरम्यतावादी आणि राजकीय वातावरण मात्र अस्सल या दोहोंचा गोपालकाला करतांना विनायकं प्रकुर्वाणो० सारखी स्थिति होते.

लघुकथा

कादंबरीविभागानंतर लघुकथाविभागांत प्रवेश केला तर वाचकास यंदाहि श्री. य. गो. जोशी, श्री. वि. स. खांडेकर, श्री. बोकील, श्री. सरदेसाअी, या प्रथितयश कथालेखकांच्या भेटी होतात आणि त्यानंतर कथासंग्रहाचे किती तरी संग्रह सगळीकडे दिसतात. या संग्रहांत कांही विशेष हेतूने निरनिराळ्या लेखकांचे अेकत्र केलेले संग्रह आणि नवा वाङ्‌मयप्रकार म्हणून अेकत्र केलेले 'नवें निर्माण' यासारखे संग्रह आहेत.

गेल्या वर्षातील वाङ्मयाचा धावता आढावा घेतांना लघुकथांतील प्रमुख विचारप्रवाहांची नोंद करणें अतिशय कठीण आहे. कारण विशिष्ट आकार, मुखपृष्ठ, किंमत, प्रस्तावना अित्यादि 'ग्रंथ' या वस्तूच्या बाह्य खुणा क्षणभर बाजूस ठेवल्या तर मराठींतील मासिकें आणि साप्ताहिकें हीं लहानमोठे कथासंग्रहच आहेत. 'यशवंत' मासिकासारखीं मासिकें केवळ लघुकथावाङ्मयाच्या अभ्युदयासाठीच अवतीर्ण झालीं आहेत. आजच्या प्रथितयश लघुकथालेखकांच्या शेजारीं जे कथा-लेखक दिसत आहेत त्यांपैकीं कित्येकांना यशवंत मासिकाने अगदी अक्षरशः पुढे आणलें आहे. अुदा. आज कथेच्या प्रांतांत कथासम्राट झालेले श्री. य. गो. जोशी पाहा. अलीकडे श्री. जोशी यांची प्रवृत्ति कथनापेक्षा विवेचनाकडे जास्त कललेली असली तरी कथावाङ्मयात ते सुप्रतिष्ठित आहेत. गेल्या वर्षीच्या त्यांच्या कथांमध्यें चिंतनपर भाग बराच दिसून आला. प्रचलित वाङ्मयांतील वादविषय झालेल्या प्रश्नांवरील आपलीं मतें कथेमधून सांगण्याची त्यांची अेक विशिष्ट हातोटी आहे. परंतु तें सांगतांना ते कथेचा संदर्भ सोडून देतात आणि त्यामुळे त्यांच्या कथांत नेहमी दिसून येणारा ओघ नाहीसा होतो. त्यांच्या अलीकडच्या कथांना लघुनिबंधच म्हटलें पाहिजे. विचारप्रवाहांच्या दृष्टीने पाहिलें तर श्री. य. गो. जोशी हे चांगलेच पुरोगामी आहेत असें त्यांच्या अलीकडच्या कथांवरून स्पष्ट दिसूं लागलें आहे. चालू तरुण पिढीच्या जीवनांतील खाचखळगे त्यांना माहीत आहेत. आणि त्या पिढीला केवळ तारुण्याच्या वशिल्याने न चढवितां ते त्यांतील विसंगति, बेजबाबदारी, खोटा आशावाद, बनावट प्रयत्न-वाद अित्यादि गोष्टींवर प्रसंगीं विदारक टीका करतात. प्रभात कंपनीशीं त्यांचा आलेला संबंध व त्याचें विचित्र पर्यवसान यासंबंधीचे विचार त्यांच्या अलीकडील कथांतून बरेच डोकावतात! समाजांत वाङ्मय, राजकारण, चित्रपटसृष्टि अित्यादि विभागांत चाललेली भंपकगिरी ते आपल्या विशिष्ट पद्धतीच्या विडंबनाने झोडपीत आहेत आणि त्या ठिकाणचा त्यांचा आवेश अगदी आचार्य अत्रे यांच्या आवेशासारखा असतो. श्री. य. गो. जोशी हे एक असे लेखक आहेत कीं, ज्यांची प्रतिभा स्वभावतःच कथालेखनास अत्यंत अनुकूल आहे. एकेका प्रसंगा-वर आपली भेदक दृष्टि खिळवून ते वाचकांचेंहि मन तेथे अेकतान करून टाकतात.

श्री. ग. त्र्यं. माडखोलकर यांच्या या वर्षी प्रसिद्ध झालेल्या कथासंग्रहांत कादंबऱ्यां-प्रमाणेच समाजवादी वृत्तीचा विस्तार बराच दिसून येतो. कादंबरीपेक्षा लघुकथेवर कथानकाचा बोजा हलका असल्यामुळे आपलें सामाजिक तत्त्वज्ञान श्री. माडखोलकर यांनी लघुकथापेक्षा कादंबऱ्यांतून जास्त स्पष्टपणें मांडलें आहे. परंतु त्या तत्त्वज्ञानाविषयी त्यांच्या वैयक्तिक समजुतींत समाजसत्तावादांत, कांहीं वेळां धार्मिक वृत्तींतून अुदय पावणारी 'दया' आणि अन्या-याने वाटणारी विकारप्रधान चीड किंवा बेपर्वाअी यांचें मिश्रण झालेलें दिसतें. त्यामुळे वैयक्तिक प्रसंगावरून त्यांनी केलेलीं सामाजिक अनुमानें प्रसंगीं अतिव्याप्त ठरतात. कांही लघुकथांतून त्यांच्या वासनोद्दीपक लेखनप्रवृत्तीस भलताच वाव मिळाला आहे.

श्री. अनंत काणेकर यांच्या दृष्टिकोनांत अतिशय वेगाने पडत चाललेला फरक त्यांच्या इतर लेखनाप्रमाणेच लघुकथांतहि दिसतो आणि चांदरातींतील कल्पनावादांत खडबडून जागें झालेलें त्यांचें मन समाजवादाकडे धांव घेत आहे. परंतु समाजवादांत ते अद्याप रमले नाहीत. धुक्यांतून ते बाहेर आले आहेत आणि ध्येयवाद्याच्या निष्ठेने ते 'लाल ताऱ्या'वर नजर ठेवून धीमे धीमे तिकडे चालले आहेत. भोंवतालच्या पुरोगामी लेखकांत आणि श्री. काणेकर यांच्यांत एक महत्त्वाचा फरक म्हणजे श्री. काणेकर हे केवळ नावीन्याच्या हौशीने पुरोगामी होत नाहीत तर त्यांच्या ठिकाणीं आत्मप्रत्ययाची बैठक आहे. त्यामुळे आज जरी त्यांचा वेग

डोळ्यांत भरण्यासारखा नसला तरी ते हा दीर्घ प्रवास संपविणारे यशस्वी प्रवासी ठरतील त्या वेळीं इतर कित्येक वाटेंतच स्वरंजनांत गुंग झालेले आढळतील. लघुकथा आणि लघुनिबंध या प्रांतांत त्यांची लेखणी कार्य करीत आहे. कारण त्यांची प्रतिभा भावगीतास अनुकूल अशी आहे.

श्री. वि. वि. बोकील हे आपल्या दीर्घनिद्रेंतून जागृत झालेले या वर्षी भेटले. मध्यंतरींच्या काळांत त्यांची पूर्वीची प्रसन्नप्रवृत्ति कमी झालेली दिसते आणि व्याख्यानबाजी वाढलेली दिसते. त्याचें पर्यवसान ते कादंबरीकार होण्यांत झालेलें असावें. प्रेमळ थट्टेखोर वहिनी, तिच्या वृत्तीशीं संवादी असलेला अेक अल्लड भावजी आणि निमित्तमात्र असा वडील भाऊ हा त्यांचा त्रिकोण शाश्वत आहे. नैसर्गिक प्रवृत्ति व सामाजिक बंधनें किंवा दंडक यांचें युद्ध त्यांनी आपल्या लघुकथांतून फार चांगलें दाखविलें आहे. परंतु पाल्हाळिकपणामुळे त्यांची परिणामकारकता कमी झालेली दिसते.

लघुकथेच्या प्रांतांत श्री. र. गो. सरदेसाअी हे विश्रुत आहेत. परंतु तरी कथासंग्रहाच्या रूपाने त्यांची भेट होण्यास वाचकास बरीच वाट पाहावी लागली. या वर्षी त्यांची ग्रंथरूपाने भेट झाली आहे. मध्यमवर्गीय समाजाचें बहुविध जीवन जिव्हाळ्याने रंगविणाऱ्या लेखकांत श्री. सरदेसाअी यांनी संस्मरणीय लेखन केलें आहे. बालमनाचीं त्यांनी रंगविलेलीं शब्दचित्रें हा या वर्षीच्या त्यांच्या कथांतील विशेष आहे. गंभीर प्रसंगांतहि विनोदाचें मधून मधून मिश्रण करून ते वाचकांच्या मनाचें प्रबोधन करतात. खडबडून जागे करणाऱ्या लेखकापेक्षां त्यांचा प्रकार कांहीसा निराळा आहे. वैवाहिक अन्यायाची चीड येअून अस्वस्थ झालेली गृहिणी त्यांच्या लघुकथांतून आढळेल परंतु छडी घेअून नवऱ्याच्या अंगावर धावणारी नाही तर आपल्या संसाराची अब्रू संभाळून संतापणारी.

गोमांतकीय प्रांतांतील कांही लेखक आपल्या यशस्वी लेखनाने महाराष्ट्र व गोमांतक यांच्या जीवनाचें सख्य घडवून आणीत आहेत. प्रो. सरदेसाअी यांनी या बाबतींत पुष्कळ लिहिलें आहे. त्यांच्या लघुकथांत गोमांतकीय समाजांतील दोन पिढ्यांच्या संघर्षाचें चित्र दिसतें आणि प्रांतविशिष्ट असें प्रणयी जग ते यशस्वी रीतीने रंगवितात. श्री. कंटक हे त्याच जीवनाचा दुसरा भाग आपल्या लघुकथांतून रंगवीत आहेत. त्या लघुकथा वाचल्यावर संसारी जीवन हें प्रांतभेदातीत आहे हें पटतें. गोमांतकीय जीवनाविषयी मराठी वाचकांची सहानुभूति अुत्पन्न होण्याच्या कामीं कंटक आणि सरदेसाअी यांचें कथात्मक लेखन फार सहायक आहे.

प्रांतविशिष्ट जीवनाची ओळख देणारे दुसरे लेखक श्री. वी. रघुनाथ हे होत. त्यांनी मोगलांईतील जीवनाचीं शब्दचित्रें आपल्या कथांतून रंगविली आहेत. आपली भेदक दृष्टि व वर्णनशैली यामुळें वी. रघुनाथ हें नांव सर्वश्रुत झालें. त्यांनी मुसलमानी जीवनाच्या विलासी स्वभावाचीं अुद्‌बोधक चित्रें रेखाटलीं आहेत. सुप्रतिष्ठित लघुकथा-लेखकांच्या यादींत श्री. कवठेकर यांचें नांव दाखल झालें आहे. चाळीस सालीं लघुकथांच्या रूपाने त्यांची पुनर्भेट झाली आहेच. महाराष्ट्रांत सुपरिचित असलेल्या कौटुंबिक जीवनाचें सूक्ष्म दर्शन त्यांच्या कथांतून होतें. महाराष्ट्रीय जीवनांतील जे प्रश्न अत्यंत जिव्हाळ्याचे आहेत परंतु ज्यांकडे कोणाचें लक्ष्य जात नाही त्या प्रश्नांवर कवठेकरांच्या गोष्टी प्रकाश पाडतात. मराठी वाङ्मयांत ज्या सामाजिक जीवनाचें प्रतिबिंब सहसा दिसत नाही तें ग्रामीण मध्यमवर्गीयांचें

जीवन कवठेकरांच्या कथांतून दिसतें. गेल्या वर्षी प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या कथासंग्रहांत त्या जीवनाच्या कित्येक संस्मरणीय छटा व्यक्त झाल्या आहेत.

अेका पारितोषिकाच्या निमित्ताने श्री. र. वा. दिघे यांची मराठीच्या वाचकांस आतां चांगली ओळख झाली आहे. 'पाणकळा' या कादंबरींत त्यांनी दाखविलेलें आपलें वैभव त्यांच्या कथासंग्रहांतहि आहे. त्यांचा भर चित्ताकर्षक प्रसंगांत आलेल्या व्यक्तींच्या मनोविश्लेषणाकडे विशेष आहे. कथानकाच्या दृष्टीनेहि ते मराठी वाङ्मयांत विशेष भर घालीत आहेत. यौवनसंपन्न सुखासीन तरुणतरुणींखेरीज जगांत पाहण्यासारखें आणि विचारमग्न करील असें पुष्कळ आहे हें श्री. दिघे यांच्या कथासंग्रहावरून वाचकांस पटेल. दीर्घ कथांच्या द्वारें कांही सामाजिक प्रश्नांचेंहि विस्तारपूर्वक चित्रण त्यांनी केलें आहे.

व्यवसायभिन्नतेमुळे श्री. रं. कृ. चिंचलकर यांचें कथालेखन फार दुर्मिळ झालें होतें. परंतु १९४० मध्यें प्रसिद्ध झालेल्या त्यांच्या कथासंग्रहाने त्यांनी वाचकांस विस्तृत भेट दिली आहे. ध्येयवादाचा मंत्र न जपतां ध्येयवादास सहायक असा वास्तववाद ते आपल्या कथांतून रंगवितात. विशेषतः प्रेमभावनेचीं त्यांनी रंगविलेलीं स्वरूपें नुसतीं अुन्मादक नसून विचारास चालना देणारीं आहेत. प्रा. फडके यांच्या पंथांतील हे गृहस्थ असावेत असा आभास लेखनशैलीवरून अुत्पन्न होतो. परंतु कथाभाग व विवेचन यांत त्यांचें व्यक्तिमत्व प्राध्यापकमहाशयांपेक्षा निराळें आहे असें स्पष्ट दिसून येतें. कै. श्री. कृ. कोल्हटकर यांच्या संप्रदायांत जसे नामांकित शिष्य तयार झाले आणि आज वाङ्मयाचे प्रणेते झाले त्याप्रमाणे श्री. चिंचलीकर हे प्रा. फडके यांच्या पंथास आपल्या वैशिष्ट्याने ऊर्जितावस्थेस आणतील यांत शंका नाही.

लिहिण्याची जातिवंत स्फूर्ति असल्याने लेखन करणारे श्री. पां. गो. लोहोकरे हे लेखक आहेत. भोवतालच्या जीवनांतील प्रसंगांनी मनांत येणारे विचार ते कळकळीने मांडतात आणि आपल्या कल्पनेप्रमाणे कांही मार्गहि सुचवितात. अवलोकन व भाषा यांची त्यांजजवळ वाण नाही. त्यामुळे त्यांचें लेखन परिणामकारण होतें. त्यांच्या भाषेवर अद्याप गडकरी वळणाचा पुसट छाप असला तरी विचारांचीं स्फूर्तिस्थानें आधुनिक जीवनांत असल्याने त्यांच्या कथा परिणामकारक होतात. सुसंस्कृत, समंजस माणसें दारिद्र्याने कशीं पिचलीं जातात तें त्यांच्या कथांतून पार्श्वभूमीसारखें वावरत आहे.

प्रथितयश झालेले लेखक आपला परिचित प्रांत म्हणून लघुकथेच्या प्रांतांत निर्धास्तपणें वावरत आहेत आणि कित्येक नवे लेखक गद्य लेखनाचा ओनामा म्हणून लघुकथालेखनास सिद्ध झाले आहेत. कथावाङ्मयाची नुसती गेल्या सालांतील प्रगति पाहिली तरी मराठी गद्य किती समृद्ध होत आहे याबद्दल अभिमान वाटावयास हरकत नाही. परंतु अभिमानाचा विचार थोडा निवल्यावर गद्य वाङ्मयाच्या विषयांकडे लक्ष्य जातें आणि तेथें मन खट्टू होतें. प्रणय हा विषय मराठी वाङ्मय व्यापून दशांगुळें अुरला आहे असें गोविंदाग्रजांच्या वेळीं वाटत असे. आता तितकें वाटत नाही. प्रणयाचें स्थान बदललें आहे. जीवनाचा तो अेक भाग आहे हें लेखकास समजलें आहे. परंतु अद्याप अितर भाग असंशोधित राहिले आहेत. प्रणयाचें नैसर्गिक स्वरूप स्पष्टपणें कळलें आहे, तें सर्व मानवी मन व्यापून टाकण्याअितकें व्यापक नाही हेंहि माहीत झालें आहे. परंतु त्याच्या पलीकडे मनाचीं दालनें अद्याप सांपडलीं नाहीत. पूर्वी फक्त सुशिक्षित प्रियकर आणि प्रिया यांच्याच ठिकाणीं दिसणारा प्रणय आता जीवनाच्या सर्व स्थितींत व अवस्थांत प्रतीत झाला आहे. परंतु कादंबरी म्हणजे वाढलेली लघुकथा आणि लघुकथा म्हणजे अपूर्ण कादंबरी यापलीकडे विचार-

प्रवाहाच्या दृष्टीने कादंबरी आणि लघुकथा यांत फरक दिसत नाही. कांही प्रसंग क्षणभर मन रमवितात. कांही दीर्घकाल मन गुंतवितात अेवढाच फरक दिसतो. प्रादेशिक वाङ्मयाची मराठींत भर पडत आहे ही अत्यंत अभिनंदनीय गोष्ट आहे. गोमांतक, हैदराबाद अित्यादि प्रांतांतील लेखक आपल्या प्रांतविशिष्ट जीवनाचें यथातथ्य चित्र रंगवून मराठी वाचकांचें अनुभवक्षेत्र समृद्ध करीत आहेत.

लघुनिबंध

लघुकथांनंतर लघुनिबंधांचा विचार केला तर त्या प्रांतांत यंदा श्री. र. गो. सरदेसाअी यांचा ग्रंथ प्रथम आठवतो. लघुकथेच्या प्रांताप्रमाणेच लघुनिबंधप्रांतांतहि श्री. र. गो. सरदेसाअी यांनी 'कागदी विमानें' या ग्रंथांत आपलें कौशल्य दाखविलें आहे. वृत्तपत्रव्यवसायांत वावरणारा माणूस नांवापुरता पडद्याआड असला तरी वृत्तद्वारा तो जगाच्या अनेक विविध गोष्टींशीं परिचित असतो. अनुभवावांचून त्याची श्रुति आणि स्मृति संपन्न होते. श्रुति-स्मृतींनी जमविलेले अेकेक प्रसंग निरनिराळ्या विचारप्रवाहांस निमित्तमात्र होतात. हा प्रकार 'कागदी विमानां'त आहे. मिळालेल्या माहितीची सजावट करण्यांत त्यांनी आपलें सर्व कौशल्य दाखविलें आहे. समाजांतील निरनिराळ्या व्यवसायांतील प्रतिनिधींचीं शब्दचित्रें त्यांनी फार परिणामकारक वठविलीं आहेत. अुपरोध, अुपहास, अतिशयोक्ति यांचा ते विनोदासाठीं अुपयोग करुनहि कोणासहि बोचक होणार नाही अशा प्रमाणशीर पद्धतीने आपलें काम करतात. स्वतः पत्करलेल्या व्यवसायावरहि ते विनोदाचा तडाखा लगावूं शकतात. आणि विनोदविषय झालेल्या व्यक्तीबद्दल क्षणभर हसूं आल्यावर वाचकाच्या मनांत शेवटीं सहानुभूति कायम राहते अशी त्यांची लेखनपद्धति आहे.

लघुनिबंधांच्या प्रांताविषयीं शेवटीं असें म्हणावें लागतें की, त्या प्रांतांत प्रा. फडके यांच्यानंतर नांव घेण्यासारखा लघुनिबंधलेखक गेल्या सालपर्यंत दिसला नाही. नाट्यछटेच्या प्रांतांत जसे दिवाकर त्याप्रमाणे लघुनिबंधप्रांतांत प्रा. फडके यांचें स्थान आहे. श्री. खांडेकर हे त्या प्रांतावर मोहिमा करूं लागल्याचें दिसतें, आणि पुढील वर्षीं आढावा घेतांना प्रा. फडके यांच्या शेजारीं श्री. खांडेकर हे दिसूं लागतील. प्रा. वि. पां. दांडेकर हे लघुनिबंधप्रांतांत कांही वैशिष्ट्याने प्रवेश करीत आहेत. श्री. अनंत काणेकर श्री. दोंडकर, श्री. ग. खं. पवार, श्री. शंकर साठे अित्यादि या प्रांतांतील मंडळी गेल्या सालीं फारशी भेटली नाहीत. आणि अेकंदर प्रकाशनाच्या दृष्टीनेहि कथावाङ्मयापेक्षा निबंधवाङ्मयाचें प्रकाशन गेल्या वर्षी फार कमी झालेलें दिसतें. याचें कारण प्रकाशनव्यवसायांतील आर्थिक परिस्थितींत कदाचित् सांपडेल. वाचकवर्गास आधीच चिंतामय झालेल्या मनःस्थितींत आणखी गंभीर वाचनाचा त्रास नको म्हणून प्रकाशक प्रथितयश लेखकांच्याहि निबंधवाङ्मयापेक्षा कथावाङ्मय जास्त पसंत करतात. आणि त्यामुळे लघुनिबंध साप्ताहिकांच्या स्तंभांत विखुरलेले दिसतात. लघुनिबंधक्षेत्रांत विनोदाचें प्राबल्य वाढत चाललें आहे. साध्या विषयांतून कांही मोठा आशय दाखवावा या अपेक्षेने लघुनिबंधाकडे लेखक वळतात परंतु पुन्हा वाचकांच्या आवडीनिवडीचा विचार मनांत येअून ते साध्या विषयांतील विसंगतीचा आधार घेऊन अुपरोध, अुपहास, विडंबन अित्यादिकांच्या साहाय्याने अेकंदर लेख किंवा लघुनिबंध लोकाश्रयास पात्र करतात.

तरी सूक्ष्म अवलोकन केल्यास अनुभवाच्या क्षेत्राची व्याप्ति वाढली नसली तरी अव-

लोकनांतील सूक्ष्मता वाढली आहे हें लघुनिबंधांवरून दिसून येईल. आणि जीवनाविषयी उगाच फाजील गांभीर्य माजविण्याचें वेड कमी होऊन ती अेक जगून पाहण्यासारखी चीज आहे अशी वृत्ति वाचकाच्या ठिकाणीं उत्पन्न करण्याचा हेतु लघुनिबंधवाङ्मयांत दिसून येतो.

विनोदाच्या वाढत्या बडेजावामुळे लघुनिबंधाच्या तयारींत विनोदाचें कार्य उरकून घ्यावें असा प्रकार फार दिसून येतो. वृत्तपत्रसृष्टींत अशा लेखनास भाव आला आहे आणि पूर्वी ज्या तऱ्हेचा मजकूर वाचण्यास १।-१॥ रुपया खर्च करावा लागत असे तो ४।६ आण्यांचीं साप्ताहिकें घेतलीं कीं मिळूं लागला आहे.

अनुभवाचा अभाव आणि आर्थिक परिस्थितीचें वाढतें दडपण या कचाट्यांत मराठी वाङ्मय सांपडलें आहे. अशाहि परिस्थितींत कादंबरी, लघुकथा, लघुनिबंध या क्षेत्रांत १९४०-४१ सालीं बरेंच कार्य झालें आहे यांत शंका नाही.

परिभाषाचर्चामंडळ

(१९४० सालचें अितिवृत्त)

परिभाषाचर्चामंडळाची रीतसर स्थापना होअून त्याच्या कार्याला फेब्रुवारी १९४० पासून सुरवात झाली.

तूर्त, साधारणतः, मंडाळाच्या कार्याची दिशा स्वीकारली गेली आहे ती अशीः— मंडळाची बैठक प्रतिमासीं अेकदा सोअिस्कर अशा गुरुवारीं भरते. त्यावेळीं कोणत्याहि अेखाद्या भौतिक शास्त्रांतल्या लहानशा विषयावर कोणातरी जाणत्याचें लहानसें व्याख्यान होतें. वक्त्याला योग्य वाटेल ती परिभाषा तो वापरतो. ती अैकायला निरनिराळ्या भौतिक शास्त्रांचे अभ्यासक हजर असल्यामुळे व्याख्यानानंतर त्याच बैठकींत निरनिराळ्या शास्त्रांच्या दृष्टीने, आणि अेकंदर शास्त्रीय व्यवस्थेच्या दृष्टीने, ही परिभाषा कितपत योग्य वाटते याविषयी चर्चा होते. त्यांतला योग्य तो भाग पत्रिकेंतून प्रसिद्ध होतो.

या स्थूल धोरणानुसार वर्षअखेरीपर्यंत मंडळाच्या अेकंदर १३ मुख्य बैठकी झाल्या. त्यांतल्या ३ बैठकी औद्भिदशास्त्रविषयक होत्या, सांवादिक (रेडिओ) आणि अनुवंशता-विषयक प्रत्येकीं २, आणि ज्योतिष, ध्वन, अुत्पीडविद्युत्, यंत्रशास्त्र, गणित व रसायन यां-विषयी प्रत्येकीं १ अशी त्यांची विभागणी झाली. 'मंडळा'चें संक्षिप्त अितिवृत्त 'पत्रिके'च्या अंकांत वेळोवेळीं प्रसिद्ध झालेलें आहे त्यांत या बैठकींविषयी माहिती आलेली आहेच.

मध्यंतरीं, कलकत्त्याचे डॉ. शं. पु. आघारकर हे कांही काळ पुण्यांत लाभूं शकल्यामुळे त्यांच्या अुपस्थितीचा फायदा मंडळाला घेतां आला. तो असा कीं त्यांच्याच अध्यक्षत्वाखाली औद्भिदपरिभाषेचा विचार करण्यासाठीं, अेक अुपसमिति बनवितां आली. तिच्या २१ बैठकी झाल्या, आणि औद्भिदशास्त्रांतल्या बाह्यरूपविचारा (morphology) विषयाची परिभाषा तयार केली गेली. ती पक्की करण्यापूर्वी, सर्वांच्या विचारासाठीं लवकरच 'पत्रिके'तून प्रसिद्ध होईल.

अहवालाच्या सालीं अर्थशास्त्राच्या परिभाषेसाठींहि अेक अुपसमिति बनविली गेली असून तिचेंहि कार्य चालू आहे.

त्र्यं. गो. ढवळे

संपादकीय

महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेचा हा चौदाव्या वर्षाचा दुसरा व क्रमांक ५८ चा अंक, सोलापूर येथे भरणाऱ्या मराठी साहित्य संमेलनाच्या अधिवेशनाच्या सुमारास निघत असल्यामुळे, त्या प्रसंगाला साजेल अशी त्याच्या अंतरंगाची सजावट करावी हा हेतु धरून त्यांतील मजकूर संकलित करण्यांत आलेला आहे.

या अंकाच्या पहिल्या विभागांत नेहमीच्या पद्धतीने, श्री. ना. ग. जोशी यांची कविता, संमेलनाचे नियोजित अध्यक्ष श्री. खांडेकर यांचा संदेश, श्री. सरदार यांचा विष्णुबावा ब्रह्मचारी यांचें चरित्र व कार्य यांवरील निबंध, श्री. तगारे यांचा राष्ट्रकूटकालीन मराठी भाषेंतील क्रियापदप्रक्रियेबद्दलचा लेख, श्री. क्षीरसागर यांचा गेल्या वर्षीतील संमेलनांमधील अध्यक्षीय भाषणांतून प्रदर्शित झालेल्या विचारांबद्दलचा चर्चात्मक निबंध, प्रा. आपटे यांची शास्त्रीय शब्दयोजनेबद्दलचीं कांही स्फुटें, व श्री. भास्करराव जाधव यांचें श्री. ना. गो. चापेकर यांच्या 'गाडीचा रुपया'बद्दलच्या गेल्या अंकांतील शंकेचें अुत्तर, वगैरे संकीर्ण लेख आले आहेत. श्री. तगारे यांच्या मागील अंकांतील व या अंकांतील लेखांबद्दल तज्ज्ञांनी प्रशंसापर अुद्गार काढले असून, श्री. सरदार यांच्या लेखमालेंतील 'लोकहितवादी' व 'भाअू महाजन' या आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या दोन निबंधांबद्दल सर्व बाजूंनी स्तुतिपर अुद्गारच अेकूं येतात. या लेखमालेंत यापुढे ज्योतिबा फुले व विष्णुशास्त्री पंडित, हीं दोन चरित्रप्रकरणें यावयाचीं असून, त्यानंतर या वर्षअखेर हीं सर्व चरित्रें पुस्तकरूपाने "महाराष्ट्राचे अुपेक्षित मानकरी" या नांवाने प्रसिद्ध व्हावयाचीं आहेत. गेल्या वर्षी पत्रिकेंतून क्रमशः प्रसिद्ध झालेली 'रुपेरी पडद्यामागे' ही चित्रपटविषयक लेखमाला आता पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली असून, त्या पुस्तकाने सर्वसामान्य जनतेला अत्यंत कुतूहलपूर्ण वाटणाऱ्या चित्रपटव्यवसायाबद्दल बरीचशी अंतरंगांतली माहिती मिळेल व त्यामुळे त्यांच्या अनेक भ्रामक कल्पना दूर होअून चित्रपट अधिक चोखंदळपणें व समजूतदारपणें पाहण्यास त्यांना मदत होअील, अशी आशा आहे.

अंकाचा दुसरा विभाग, १९४० च्या सांवत्सरिक साहित्य समालोचनाने व्यापलेला असून, या विभागाला साहित्याचार्य न. चिं. केळकर, अध्यक्ष, महाराष्ट्र साहित्य परिषद्, यांनी पुरस्कार लिहिला आहे. श्री. तात्यासाहेब केळकर यांचा मी त्याबद्दल अत्यंत आभारी आहें.

या समालोचनविभागांत, वेगवेगळ्या साहित्यशाखोपशाखांमधून १९४० सालीं जी ग्रंथ व निबंधनिर्मिति झाली, तिचा स्थूल मानाने आढावा घेअून त्यावरून कांही ठोकळ निष्कर्ष काढण्याचा प्रयत्न करण्यांत आलेला आहे. या विभागांतील लेख त्या त्या विषयाचे अभ्यासक व तज्ज्ञ यांच्याकडून लिहिले जावेत, अशी शक्य तेवढी खबरदारी घेण्यांत आली असून, तो विभाग करतां येअील तेवढा परिपूर्ण करण्याचा प्रयत्न झाला आहे.

तरीहि पण त्या विभागांत अनेक अुणीवा, अपुरेपणा व प्रमाद राहून गेले असतील याची संपादक व त्या त्या विषयांचे समालोचक यांना जाणीव आहे. साधनसामग्रीचा अभाव हें या अुणीवांचें मुख्य कारण होय. समालोचनाची ही कल्पना निघाल्यावर तें काम आम्ही-

यतेने व अधिकाराने करूं शकतील अशा विद्वानांच्या मदतीची अुणीव मला मुळींच जाणवली नाही, पण आयत्या वेळीं त्यांना साधनसामग्री कशी पुरवावयाची हा मोठा बिकट प्रश्न होता. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेसारख्या मध्यवर्ती संस्थेकडे वर्षांत प्रसिद्ध होणाऱ्या प्रत्येक लहान-मोठ्या पुस्तकाची प्रत असावी, निदान त्याची नोंद होण्यासाठी त्याची माहिती तरी पाठवली जावी, अशी व्यवस्था होणें अत्यंत जरूर आहे. लेखक व प्रकाशक यांनी याबाबत सहकार्य केल्यास साहित्य परिषदेला आणि साहित्य पत्रिकेला कितीतरी साहित्यविषयक गोष्टी अधिक निर्दोषपणें आणि अधिकृत रीतीने करतां येतील. म्हणून सर्व लेखक व प्रकाशक यांनी याबाबत साहित्यपरिषदेशीं सहकार्य करावें, अशी मी त्यांना विनंती करतों.

परंतु या अंकाच्या योजनेच्या वेळीं तरी तशी कांही सोय नसल्यामुळे, १९४०सालीं प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची नुसती यादी तयार करणें, हींहि मोठी कष्टाची आणि जवळ जवळ अशक्यप्राय गोष्ट आहे असें आढळून आलें. या कामीं सरकारी गॅझेट्चा अुपयोग करण्याचें प्रथम सुचणें स्वाभाविक आहे. परंतु गॅझेटमध्यें १९३९ सालचींहि कांही पुस्तकें १९४० सालीं नोंदलीं गेलीं असल्यामुळे, या दोन वर्षांच्या पुस्तकांच्या गल्लतींतून १९४०चीं पुस्तकें निवडून काढणें, हेंहि अेक कामच होअून बसलें. गॅझेटच्या जोडीला केसरी, महाराष्ट्र, ज्ञानप्रकाश व विविधवृत्त यांमधील ग्रंथपरीक्षणांच्या सदरांचाहि अुपयोग यादी पुरी करण्याकरिता करून घेतला गेला; परंतु तेथेंहि ही अडचण तितक्याच प्रमाणांत अुपस्थित झाली, हें सांगावयास नकोच. याच्या भरीला, मध्यप्रांत-वऱ्हाड, हैदराबाद संस्थान, बडोदें संस्थान आणि मध्यहिंदुस्थानांतील मराठी संस्थानें, यांत प्रसिद्ध झालेलीं सर्वच मराठी पुस्तकें मुंबअी सरकारच्या गॅझेटमध्यें निर्देशित होतीलच असें नाही; ही शक्यता ध्यानांत घेतली म्हणजे नुसती अेका वर्षांत प्रसिद्ध झालेल्या मराठी पुस्तकांची संपूर्ण आणि अधिकृत यादी तयार करणें, हेंहि काम कसें अशक्यप्राय आहे, याची कल्पना येते. मग तीं सर्व पुस्तकें मिळवून, त्यांचें यथार्थ आणि शास्त्रोक्त समालोचन करणें, तर त्याहूनहि दूरचें. परंतु असें असलें तरी 'अकरणात् मंदकरणं श्रेयः' या न्यायाने त्या कामीं संपूर्ण यशाची आशा, आणि अपेक्षा नसतांहि, होअील तितकेंच काम चांगल्या रीतीने करण्याच्या प्रयत्नाला निदान सुरवात तरी करावी, या विनीत कल्पनेने या अंकांतील समालोचन-विभागाची ही योजना आंखण्यांत व अंगीकारण्यांत आली. ती कितपत यशस्वी व अुपयुक्त झाली आहे, तें वाचकांनी ठरवावयाचें आहे. माहितींत व अितर तपशिलाच्या बाबतींत ज्या कांही चुका, अुणीवा राहिल्या असतील त्या नजरेस आणून देण्याबद्दल सर्व साहित्याभ्यासकांस माझी नम्र व आग्रहाची विनंती आहे. पत्रिकेचा पुढील अंक तीन महिन्यांनी निघणार, तेव्हा तेवढ्या अवधींत ज्या कांही महत्त्वाच्या दुरुस्त्या सुचविल्या जातील, त्या संकलित करून, अेक समालोचनात्मक पूरक लेख पुढील अंकीं देतां येण्यासारखा असल्यामुळे, कोणाहीकडून ज्या कांही दुरुस्त्या व पुरवण्या सुचविल्या जातील त्यांचा अवश्य विचार व अुपयोग केला जाअील. या अंकीं १९४० सालीं प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकांची समग्र यादी प्रसिद्ध करण्याची अिच्छा होती. वेगवेगळ्या विभागांतील पुस्तकांच्या कच्च्या याद्या समालोचनाच्या कामासाठी तयारहि करण्यांत आल्या होत्या. परंतु अजूनहि त्या अपूर्ण असण्याचा व त्यांत १९३९ व १९४० या दोन वर्षांतील पुस्तकांची गल्लत झाली असण्याचा बराचसा संभव वाटत असल्यामुळे, अशी अपुरी व चुकीची यादी संपूर्ण व अधिकृत यादी म्हणून प्रसिद्ध करणें अिष्ट वाटलें नाही. वर लिहिल्याप्रमाणे लेखक व प्रकाशक यांच्याकडून सहकार्य लाभल्यास ती यादीहि पुढे मागे प्रसिद्ध करतां येअील. अशा प्रकारच्या यादीची अुपयुक्तता व महत्त्व किती आहे, हें कोणी

सांगावयास पाहिजे, असें नाही. यामुळे अशा वर सांगितल्या प्रकारचें सहकार्य या अंकांतील समालोचन-विभाग पाहून आम्हाला मिळेल, अशी मी आशा करतों.

वर सांगितल्याप्रमाणे कच्च्या याद्या करण्याचें काम अत्यंत किचकट आणि वेळखाऊ असतांहि, तें करण्यासाठी स्वयंस्फूर्तीने पुढे आल्याबद्दल व तें अत्यंत कसोशीने पार पाडल्याबद्दल, माझे मित्र श्री. कृष्णराव मराठे यांचा व त्यांना मदत केल्याबद्दल श्री. ग्रामोपाध्ये व श्री. सरदार यांचा, मी अत्यंत आभारी आहें. ज्या पायावर समालोचकांना आपापल्या समालोचनाची अिमारत अुभी करतां आली, तें श्री मराठे, ग्रामोपाध्ये व सरदार यांचें प्राथमिक काम किती महत्त्वाचें व अुपयुक्त होतें, याची साक्ष ते ते समालोचन-लेखकच देतील.

या समालोचनविभागाबद्दल झटकन् नजरेंत भरणारी गोष्ट म्हणजे, त्यांतील कोणत्याहि लेखाच्या खाली किंवा वर लेखकाचें नांव दिसत नाही ही होय. अर्थात् हे सर्व लेख त्या त्या विभागांतील वेगवेगळ्या अभ्यासूंनी व तज्ज्ञांनी लिहिलेले आहेत, हें ते वाचीत असतां सांगितल्यावांचूनहि सहज समजण्यासारखें आहे. व्यक्तिशः लेखकाचें नांव न देण्याची प्रथा, साहित्य-पत्रिकेंत गेल्या अंकांतील परीक्षणांच्या विभागांत प्रथम अनुसरलेली आढळेल. लेखक-नाम-निर्देशपूर्वक टीकालेख लिहिण्याच्या अिष्टानिष्टतेबद्दल, योग्यायोग्यतेबद्दल दोनहि बाजूंनी पुष्कळशीं प्रमाणें देअूनहि अखेरचा असा कांही निर्णय करतां येअीलसें वाटत नाही. याबाबत कांही तरी सोअिस्कर असें निश्चित धोरण ठरवून ते अनुसरणें अेवढेंच व्यवहार्य आहे. त्याप्रमाणे सध्यापुरतें, साहित्यपत्रिकेच्या संपादकांशीं सहजस्फूर्तीने सहकार्य करणारी जी विद्वान् साहित्यिकांची समिति आहे, तिने लेखकांच्या नामनिर्देशाशिवाय त्यांचे परीक्षणात्मक व टीकात्मक लेख पत्रिकेंतून दिले जावेत, असें ठरविलें आहे. अनुभवाने ही प्रथा अनिष्ट वाटली, तर ती बदलतां येअील; अिष्ट ठरली, तर तशीच पुढे चालू ठेवतां येअील. समितीच्या सभासदांच्या मर्जीवर ती गोष्ट अवलंबून आहे, व ही समिति अनौपचारिक असल्यामुळे, तींत बहुमत आणि अेकमत असे दोन प्रकारच संभवत नाहीत. जें अेकमताने ठरेल, तेंच अंमलांत यावयाचें, असाच या समितीचा अनौपचारिक दंडक आहे. गेल्या अंकीं या समितीबद्दल ओघाने आलें म्हणून लिहितांना, "ज्यांचें सहाय्य मला सहजसुलभतेने मिळण्यासारखें होतें, अशा कांही सन्मान्य स्थानिक साहित्यिकांचीं मदत करण्याचीं आश्वासनें मीं मिळविलीं असून त्याचेंच दृश्यफल म्हणजे या अंकांतील परीक्षणविभाग होय." असा अुल्लेख मीं केला होता. यांतील समितीच्या सदस्यांबद्दलच्या माझ्या विनयात्मक वर्णनाचा अप्रस्तुत फायदा घेअून, शाळा-कॉलेजांमधील अर्धकच्च्या विद्यार्थ्यांकडून तो विभाग लिहून घेतला जात असावा, असें ध्वनित करण्याचा खोडसाळपणाचा प्रयत्न झालेला माझ्या पाहण्यांत आलेला आहे. समितींतील विद्वानांची, डॉ. रा. ना. दांडेकर, प्रा. रा. श्री. जोग, प्रा. स. वि. आपटे, प्रा. के. ना. वाटवे, प्रा. ज. नी. कर्वे, प्रि. वा. दा. गोखले, श्री. दि. वि. काळे, श्री. गं. बा. सरदार, श्री. गं. भा. निरंतर, श्री. नी. शं. नवरे, श्री. गो. म. जोशी, श्री. चिं. ग. कर्वे, श्री. य. रा. दाते, श्री. वि. अ. कुलकर्णी, श्री. त्र्यं. गो. ढवळे, श्री. श्री. के. क्षीरसागर, श्री. गो. कृ. मोडक, श्री. गो.ग. तळवलकर, श्री. अ. ज. करंदीकर, श्री. रा. प्र. कानिटकर, अित्यादि नुसती नामावली देण्यापलीकडे या संबंधांत मला अधिक कांहीच सांगण्याची जरुरी नाही; कारण तींतील सदस्यांच्या योग्यतेचे आणि विद्वत्तेचे गृहस्थ अन्यत्र कोठे नसतीलच असें विधान जरी मी करणार नाहीं, तरी ते अितर कोणापेक्षा अुणे नाहीत अेवढें मात्र मी निःशंकपणें म्हणूं शकेन. ते स्थानिक आहेत, अेकत्र येअूं शकतात आणि त्यांचें साहाय्य मला सहज-

सुलभतेने मिळूं शकतें, हा माझा आणि त्यांचा दोष आहे; आणि त्या दोन गोष्टींमुळे महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेचें काम पूर्वी कधी झालें नव्हतें अितकें नजरेंत भरण्यासारखें होतें, हा जरूर आमचा गुन्हा आहे. पण ही योजना साहित्यपत्रिका व्यवस्थित चालण्यासाठी केली असून, बंद पडण्यासाठी केलेली नसल्यामुळे, त्याला आमचा नाअिलाज आहे, यापलीकडे अधिक काय म्हणणार ! असो.

यानंतर, अुगाच गैरसमज राहावयाला व वाढावयाला नकोत म्हणून, आणखी अेका आक्षेपाविषयी खुलासा करणें मला जरूर वाटतें. तो आक्षेप म्हणजे मी पत्रिकेचा संपादक या नात्याने प्रचलित विषयांवर संपादकीय मतप्रदर्शन करीत नसल्यामुळे, आपल्या नियुक्त कर्तव्याला चुकत आहें, हा होय. याबद्दल मला अेवढेंच सांगावयाचें आहे की, साहित्य परिषद् ही सर्व मतांच्या छटांच्या साहित्यिकांची अेक सामवायिक संस्था आहे, असें मी समजत असल्यामुळे, तिचें मुखपत्र जें साहित्यपत्रिका, तें कोणत्याहि विशिष्ट मतांच्या रंगापासून अलिप्त राहिलें पाहिजे, असें मी मानतों; यामुळे संपादकाच्या पदावर कांही विशिष्ट दृष्टीने नेमणूक झाल्यामुळे स्थानतः मिळालेल्या सवलतींचा फायदा घेअून, त्या अधिकारवाणीने आपल्या वैयक्तिक मतांचा प्रचार करावा, हें मला न्याय्य वाटत नाही. साहित्यपरिषदेच्या कार्यकारी मंडळाची घटना मुख्य प्रधानांच्या मंत्रीमंडळासारखी असती व कार्याध्यक्षाने विशिष्ट धोरणाने आपलें कार्यकारी मंडळ निवडलें असतें, तर त्या परिस्थितींत संपादक या नात्याने पत्रिकेचा स्वतःच्या मतप्रचारार्थ अुपयोग करण्यालाहि मला दिक्कत वाटली नसती; कारण तेव्हा मी त्या पदावर स्पष्ट अपेक्षेनेच निवडून दिला गेलों असतों. परंतु आजच्या परिषदेच्या निवडणुकीच्या पद्धतींत ही कल्पना नाही, याची मला जाणीव असल्यामुळे, मी तसें करूं अिच्छीत नाहीं. परिषदेच्या नियामक व कार्यकारी मंडळाचें जें कांही मथित, सामुदायिक आणि अधिकृत धोरण असतें व त्याप्रमाणे जें कांही कार्य केलें जातें, त्याचा आढावा परिषद्वार्तांच्या रूपाने पत्रिकेंत येतोच; तेव्हा संपादकीय मतप्रदर्शनाची वेगळी जरूरी नाही, असें मी समजतों. आज जितक्या जास्तींत जास्त विद्वान् साहित्यिकांना परिषदेच्या कार्यांत लक्ष घालण्याची अिच्छा अुत्पन्न करतां येअील तितकी साध्य करण्यासाठी, मतप्रदर्शनापेक्षा विधायक आणि व्यापक स्वरूपाच्या मतभेदातीत कार्यक्रमानुसार कार्यकारी मंडळाने आपलें लक्ष्य केंद्रित करणें आवश्यक आहे, असें मला वाटतें, व त्याच धोरणाने कार्यकारी मंडळाचा अेक सदस्य या नात्याने मी आपली संपादकीय कामगिरी बजावण्याचा प्रयत्न करीत असतों. यांत स्वतःवरील संपादकीय स्फुटें लिहिण्याची जबाबदारी टाळणें, हा माझा अुद्देश नसून, साहित्य पत्रिका प्रत्येक साहित्यिकाला आपलीशी वाटेल अशा रीतीने तिचें संपादकीय धोरण व्यापक व पक्षभेदातीत ठेवण्याचा प्रयत्न करणें, हा माझा त्यांतील हेतु आहे. माझ्या आक्षेपकांना माझा हा खुलासा पटेल कीं नाही याची मला खात्री नाही, पण निदान त्यामुळे माझा दृष्टिकोण तरी त्यांना समजून येअील, अशी मला आशा आहे.

शेवटीं केवळ ज्यांच्या साहाय्यामुळेच हा अंक व त्यांतील समालोचनविभाग शक्य झाला, त्या माझ्या विद्वान् लेखकमित्रांचे त्यांच्या लेखनसाहाय्याबद्दल मी अंतःकरणपूर्वक आभार मानतों. आणि त्यांत ज्या कांही अुणीवा व प्रमाद राहिले असतील त्याबद्दल त्यांची आणि समग्र वाचकवर्गाची क्षमा मागून, हें संपादकीय पुरें करतों.

के. नारायण काळे

मराठी व्याकरणसमितीच्या ता. १-८-१९३७ ते ता. ९-२-१९४१ पर्यंतचा

अहवाल

मराठी साहित्यपरिषदेच्या विद्यमानें ता. २५ आणि २६ डिसेंबर १९३६ या दिवशीं वे. शा. सं. रंगाचार्य रड्डी यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणें येथें महाराष्ट्र अेज्यु. सो.च्या हाय-स्कूलच्या सभागृहांत मराठी व्याकरणपरिषद् भरली होती. तिने व्याकरणपरिषदेच्या पुढील कामासाठी कांही सद्गृहस्थांची समिति नेमिली आणि समितीला नवीन सभासद घेण्याचा अधिकार दिला. त्या समितीचे अेकंदर सभासद पुढीलप्रमाणे—

(१) वे. शा. सं. रंगाचार्य रड्डी, (२) प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी, (३) प्रा. प. ल. वैद्य, (४) प्रा. वा. गो. परांजपे, (५) प्रा. श्री. म. माटे, (६) प्रा. ग. ह. केळकर, (७) श्री. य. ग. फफे, (८) श्री. गो. कृ. मोडक, (९) श्री. रा. दा. देसाअी (चिटणीस); मागाहून घेतलेले (१०) श्री. नी. शं. नवरे.

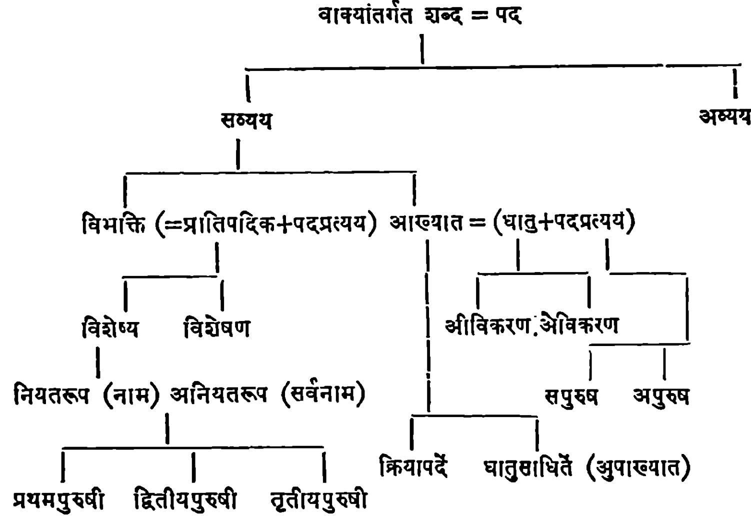
समितीच्या अेकंदर २९ सभा झाल्या. त्यांपैकी चर्चा होअून २२ सभांचा सारांश लिहिण्यांत आला. अितर दिवशीं चर्चा पुरेशी झाली नाही. सभासदांच्या उपस्थितीची संख्या पुढीलप्रमाणे— वे. शा. सं. रड्डी २, श्री. देसाअी २६, श्री. मोडक २५, श्री. फफे २०, प्रा. परांजपे १६, प्रा. वैद्य ४ (यांनी पुढे आपला राजीनामा पाठवून दिला.), प्रा. केळकर १, प्रा. माटे २, श्री. नवरे १३. याखेरीज विनंती केल्यावरून श्री. फाटक व श्री. ना. वि. आपटे, रा. सा. म. का. कारखानीस, श्री. फणसळकर अेकअेका सभेस हजर होते.

व्याकरणपरिषदेने ठरविल्याप्रमाणे मराठी भाषा स्वतंत्र भाषा समजून शक्य तों स्वतंत्र रीतीने पण संस्कृत व्याकरणाची परिभाषा शिल्लक ठेवून तिच्या व्याकरणाची रचना करावी असें सर्वानुमतें ठरलें (१-८-३७).

अेकंदर पुढील ८ मुद्यांवर चर्चा झाली. जथे मतभेद स्पष्ट रीतीने दिले नाहीत त्या ठिकाणीं अैकमत्य झालें असें समजावें. (१) शब्दांचें वर्गीकरण, (२) अव्ययांचें कार्य-दृष्ट्या वर्गीकरण, (३) विभक्ति, प्रत्यय आणि विभक्तिपर्याय, प्रथमेचा अर्थ कर्म, (४) संयुक्त क्रियापदें, (५) सिद्ध आणि प्रक्रियाघटित रूपें, (६) अकरणरूप मानावें कीं न मानावें, (८) 'जाअीचना' यांतील ना हें क्रियाविशेषण कीं प्रत्यय, (८) करूं, जाअूं, पोहतां, करितां अित्यादि धातुसाधित अव्ययांचें स्वरूप.

(१) शब्दांचें वर्गीकरण— शब्दांच्या वर्गीकरणांत दोन भिन्न तत्वांचा संकर करूं नये.

रूपसिद्धिदृष्ट्या वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे—

वरील वर्गीकरणावर टिप्पणी

(१) करून, करितां, करितांना, करूं यांमध्यें धातु + प्रत्यय अशा अर्थाची कल्पना वाक्याचा घटकांश म्हणून येते म्हणून या रूपांना सव्यय म्हणावें, हें एक मत, हीं अव्ययें मानावींत हें दुसरें मत.

(२) करणारा, जाणारा, हीं शुद्ध प्रातिपादिकें आहेत.

(३) विभक्तींचा अर्थ प्रत्ययांनीं किंवा अव्ययांनी बोधित होतो; पण प्रातिपदिकांशीं अवियोज्य आणि नामार्थशून्य तो प्रत्यय आणि वियोज्य तें अव्यय.

(४) शुद्धशब्दयोगी अव्ययांमुळे जो अर्थ निघतो तें अर्थकार्य आहे, व्याकरणकार्य नव्हे.

(५) नाम आणि विशेषण यांतील भेद— नामाला निसर्गसिद्ध स्थिर लिंग असतें. विशेषणाला विशेष्याचें लिंग येतें; पण विशेषणाचा नामाप्रमाणें उपयोग होतो.

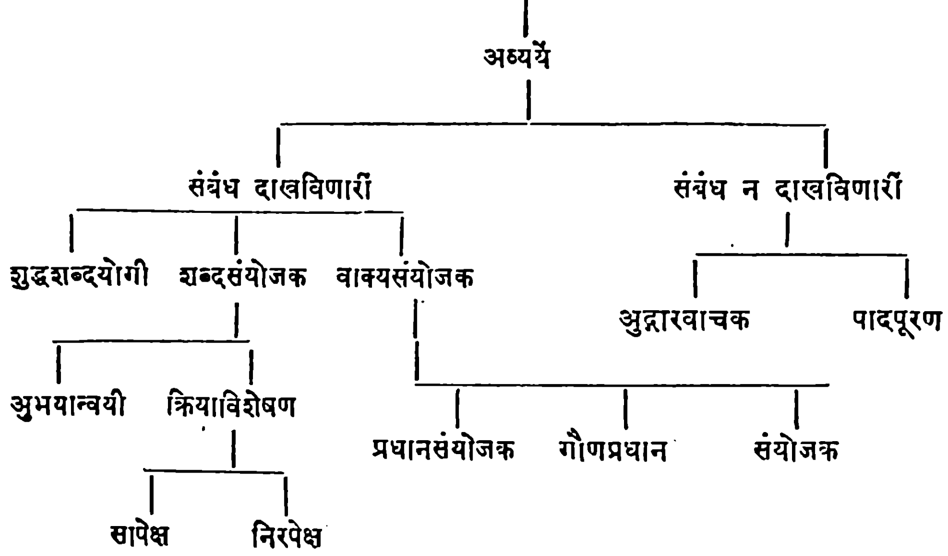
(६) नाम आणि सर्वनाम ह्यांतील भेद— नामांची रूपें नियमबद्ध असतात. सर्वनामांचीं पूर्वेतिहासामुळे अनियमबद्ध असतात; म्हणून सर्वनामांना रूपदृष्ट्या केलेल्या वर्गीकरणांत स्वतंत्र स्थान आहे.

(७) क्रियापदांची व्याख्या (१८-१२-१९३८), (१-१-१९३९) — धातूचें पुरुषभेददर्शक रूप. अुद्गारवाचक वाक्यनिर्बद्ध, पण अर्थदृष्ट्या संबद्ध, म्हणून वाक्यांतर्गत, हें एक मत. उद्गारवाचक वाक्यपर्याय आणि म्हणून वाक्यांतर्गत नव्हे हें दुसरें मत.

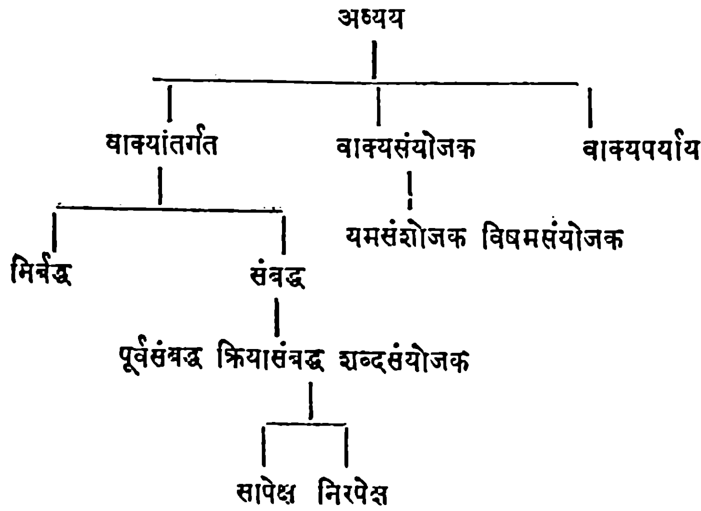
म. सा. प. (१४-२-१३)

अनुक्रमणिका

२. अव्ययांचें वर्गीकरण कार्यदृष्टया पुढीलप्रमाणे

(दुसरा पक्ष)

चर्चाविषय २ राः—विभक्ति आणि प्रत्यय (३-४-३८, ३-७-३८, ४-९-३८, १८-९-३८, २-१०-३८, १३-११-३८.)

प्रातिपादिक आणि धातु ह्यांव्यतिरिक्त ज्यांचा अर्थ वाक्यांश म्हणून प्रतीत होतो त्यांना प्रत्यय म्हणणें अिष्ट आहे. अुलट पक्षीं ज्यांचा अर्थ रूढीने लुप्त झाला आहे ते प्रत्यय नव्हत.

∴ धातु किंवा प्रातिपदिक यांच्याशीं अवियोज्य आणि ज्यांना स्वतंत्र अर्थ राहिला नाही ते प्रत्यय; प्रत्ययांचा अर्थ पुष्कळदा अव्ययांनी बोधित होतो (हे विभक्तिपर्याय मानावेत). करून, करितांना ह्यांत धातूखेरीच स्वतंत्र असा वाक्यार्थाचा अंश आहे म्हणून हीं अव्यय रूपें मानावींत; हें अेक मत; तीं अव्ययें आहेत हें दुसरें मत. अुलट पक्षीं करणारा, बोलणारा

यांतील धात्वर्थ आणि प्रत्ययार्थ यांना वाक्यार्थांत स्वतंत्र स्थान नाही म्हणून हीं प्रातिपदिकें होत ह्याविषयीं मतभेद नाही.

मराठींत द्वितीयेचा पूर्ण लोप झाला आहे आणि प्रथमेचे कर्ता आणि कर्म हे दोन अर्थ आहेत. द्वितीयेचें कार्य चतुर्थीने संपादिलें जातें, असें अेक मत.

चतुर्थी लुप्त मानावी हें दुसरें मत; दोन्ही मानाव्यात हें तिसरें मत. कर्म हा अर्थ द्वितीयेचाच आणि त्यामुळें द्वितीयेचा शून्य प्रत्यय मानावा, हें एक मत; शून्य प्रत्यय प्रथमेचाच हें दुसरें मत.

षष्ठी मानूं नये हें एक मत; षष्ठी तत्त्वतः मानूं नये, व्यवहारतः मानावी हें दुसरें मत

षष्ठी स्वतंत्र विभक्ति मानावी, षष्ठीच्या रूपांना जरी विशेषणाचें स्वरूप असलें तरी त्याच्यामुळे सामान्यरूप होतें आणि मागील विशेषणांचीं सामान्य रूपें होतात असें अेक मत होतें पण पुढे तें मत पालटलें.

संबोधनापुढें येणारें 'हो' हें अव्यय आहे, प्रत्यय नव्हे.

विभक्तींचें परिगणन आणि विभक्तिप्रत्ययः—

	एक० प्रत्यय	अनेक० प्रत्यय
प्रथमा	० (शून्य)	०, (दीर्घत्व), आ, ई, ए, ऐं, ईं
द्वितीया	स ला [ते आं](शून्य प्रत्यय मानावा हें एक मत)	स ला ना [ते आं] (०)
तृतीया	ने [एं ईं आं] शी	नी [हीं ईं] शीं
चतुर्थी	स ला [ते]	स ला ता [ते]
पंचमी	ऊन हून	ऊन हून
(षष्ठी)		
सप्तमी	त ई [आं]	त ई [आं]
संबोधन	०, आ,	०, नो

चर्चाविषय चौथा— संयुक्त क्रियापदें ५-३-३९, २-४-३९, १७-९-३९, १०-९-३९, १७-१२-३९, १३-६-४०.

दोन मतें— अेक मत— संयुक्त क्रियापदें नाहीत. २ रें मत (याला बहुमत आहे.) काल, अवस्था आणि प्रयोग दर्शविण्याकरिता अस, हो आणि जा यांचा सहायक म्हणून अुपयोग होतो, तेवढींच संयुक्त क्रियापदें मानावीत; अितर शुद्ध क्रियापदें मानावींत.

अपूर्ण, पूर्ण, आणि अुद्दिष्ट या तीन क्रियापदांच्या अवस्था आहेत. अस अित्यादि सहायक धातूंना स्वतंत्र अर्थ राहत नाही. आज्ञार्थात सहायक लुप्त होतें ही त्याची अेक कसोटी आहे. स्वतंत्र क्रियापदाचा लोप होत नाही. ये, दे, पाहिजे अित्यादि क्रियापदें नव्हेत.

विषय ५ वा— सिद्ध रूपें— आहे, नाही, नोहे, (हवें), नको, नये हीं सिद्ध रूपें आहेत. प्रक्रियाघटित नव्हेत.

विषय ६ वा— अकरणरूप मानूं नये.

विषय ७ वा— जाअीचना यांत ना हें क्रियाविशेषण मानावें आणि अपवादादाखल स, त अित्यादि प्रत्यय विकल्पाने नाच्या पुढे लागतात (हें सर्वानुमतें मान्य).

विषय ८ वा— करूं (शकतो), जाअूं (अिच्छितो), पोहतां (येतें) अित्यादि स्थळीं करूं, जाअूं, पोहतां ह्या धातुसाधितांविषयीं दोन पक्ष (१) हीं गुणप्रधानभावानें कर्मं होअूं शकतात. त्यांच्यावरून नामकार्य होतें व (२) त्यांचें लिंगवचन त्याच्या कर्मावरून समजावें.

अुदाहरणें— (१) रामानें पोहूं अिच्छिलें. (२) रामानें चित्रें काढूं अिच्छिलीं. (५) रामाला चित्रें काढतां येतात.

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्
१९४० चें अितिवृत्त

वर्षारंभीं पटावर सभासदांची संख्या ९२७ होती. या वर्षांत ५ तहहयात व ४६ साधारण असे एकूण ५१ नवीन सभासद झाले. परंतु यांपैकीं ३ सभासद वर्गबदलीनें वरील वर्गांत घातले असल्यानें नवीन सभासदांची खरी संख्या ४८ ही आहे. मृत्यूमुळें १ तहहयात व ५ साधारण असे पुढील ६ सभासद कमी झाले— डॉ. भा. सी. सुकथनकर, श्री. द. वि. देशमूख, श्री. गो. पां. पावशे, श्री. द्वा. गो. वैद्य, डॉ. वा. ल. नूलकर व रा. सा. पु. सी. वैद्य. १७ सभासदांचे राजीनामे स्वीकारण्यांत आले. वर्षाच्या शेवटीं सभासदांची संख्या येणेंप्रमाणे आहे:—

अुपकर्ते १, आश्रयदाते ३, साहाय्यक १, हितचिंतक १०, तहहयात १२७ व साधारण ८१०; एकूण ९५२.

या वर्षी १ नवीन संस्था संलग्न करण्यांत आली असून ४ संलग्न संस्था पटावरून कमी करण्यांत आल्या. आता पटावर असलेल्या संलग्न संस्थांची संख्या २३ ही आहे.

आर्थिक परिस्थिति— हिशेबांत दाखविलेल्या शिलकेंत इमारतीसाठीं आलेल्या देणग्यांची रक्कम रु. ९००, तह. सभासदांची वर्गणी रु. ७, पैठणकर पारितोषिकाची रक्कम रु. १०० व कारकुनाचा प्रॉव्हिडंट फंड रु. १०७ या रकमांचा समावेश झाला असल्यामुळे निवळ शिल्लक रु. ४२४–९–० आहे.

देणग्या— इमारतनिधीसाठीं खालीलप्रमाणें रु. ९०० च्या देणग्या आल्या :—

श्रीमंत सौ. इंदिरामहाराणीसाहेब होळकर, इंदूर, ७००; डॉ. आ. श्री. परांजपे, दादर, ५०; दि. ब. ल. पां. कुलकर्णी, कुरुंदवाड, ५०; प्रो. त्र्यं. शं. शेजवलकर, पुणें, ५०; डॉ. श्री. स. भावे बडोदें, ५०.

वरील सर्व देणगीदारांची परिषद् ऋणी आहे.

संमेलन—मराठी वाङ्मयमंडळ, रत्नागिरी, या संलग्न संस्थेकडून ता.४, ५ व ६ मे या दिवशीं प्रो. ना. सी. फडके यांच्या अध्यक्षतेखालीं रत्नागिरी येथें महाराष्ट्र साहित्य-संमेलनाचें २४ वें अधिवेशन भरविण्यांत आलें. या संमेलनास जोडून चित्रकलाविषयक विभाग संमेलनहि भरविण्यांत आलें होतें.

परीक्षा— प्रतिवर्षाप्रमाणे यंदाहि नोव्हेंबरांत प्राज्ञ व विशारद या परीक्षा घेण्यांत आल्या. प्राज्ञ परीक्षेसाठीं ६९ व विशारद परीक्षेसाठीं ११ याप्रमाणे अर्ज आले होते. प्राज्ञ व विशारद या परीक्षांत यशस्वी झालेल्या उमेदवारांची संख्या अनुक्रमें ४६ व ४ अशी असून यांपैकी दुसऱ्या कक्षेंत अनुक्रमें १४ व ४ अुमेदवार यशस्वी झाले,

अुमेदवारांच्या सोयीसाठी नूतन मराठी विद्यालय, पुणें, व गांधी ट्रेनिंग कॉलेज, पुणें, या दोन संस्थांमार्फत विशेष वर्ग चालविण्यांत आले व मुंबई मराठी साहित्य संघानेहि प्रतिवर्षाप्रमाणे व्याख्यानांच्या कार्यक्रमाची योजना केली होती. त्याचप्रमाणे परीक्षक व केंद्राधिकारी यांनी विना-वेतन साहाय्य दिलें. वरील सर्व साहाय्यकारी संस्था व व्यक्ति यांची परिषद् आभारी आहे.

सभा— या वर्षी कार्यकारी मंडळाच्या ९, नियामक मंडळाच्या २ व वार्षिक साधारण सभेची १ याप्रमाणे बैठकी झाल्या. याशिवाय पटवर्धन स्मारकसमितीकडून मिळ-णाऱ्या देणगीबद्दलच्या प्रश्नाचा विचार करण्यासाठी १ विशेष साधारण सभा भरविण्यांत आली. या सभेंत पटवर्धन स्मारक समितीकडून येणाऱ्या देणगीचा स्वीकार करून पटवर्धन स्मारक सभागृह बांधण्यांत यावें असें ठरलें.

पोटमंडळें— अितिवृत्तवर्षी परिभाषा चर्चा मंडळाच्या १३ मुख्य बैठकी झाल्या. निरनिराळ्या विषयांच्या अभ्यासकांचें लक्ष केंद्रित व्हावें आणि विषयांची विविधता लाभावी या दृष्टीने औद्भिद्‌विषयक ३, रेडिओ व अनुहरणशास्त्र प्रत्येकीं २, ज्योतिष, ध्वनिशास्त्र, अुत्पीडविद्युत्, यंत्रविज्ञान, गणित व रसायन यांसाठी प्रत्येकी १ अशा बैठकी होअून त्यांतील लहान लहान विभागांवर परिभाषाविषयक चर्चा करण्यांत आली. केवळ औद्भिद्‌विषयक परिभाषेसाठी नेमण्यांत आलेल्या अुपसमितीच्या अेकूण २१ बैठकी होअून त्या शास्त्रांतील बाह्यरूप विचारांविषयींची परिभाषा पुरी झाली आहे. अर्थशास्त्रविषयक परिभाषेसाठी अेक निराळी अुपसमिति नेमण्यांत आली असून तिच्या कार्यास आरंभ झाला आहे.

व्याकरणसमितीच्या ता. १-८-१९३७ ते ता. ९-२-१९४१ पर्यंत अेकंदर २९ सभा झाल्या. या सभांतून झालेल्या कार्याचा संक्षिप्त अहवाल पत्रिकेंतून प्रसिद्ध करण्यांत आला आहे.

अितर— 'भग्नमूर्ति' व 'सुश्लोककुमार' या दोन पुस्तकांवर परिषदेतर्फे चर्चा झाली. श्री. पु. मं. लाड यांचें 'ब्राह्मणांची विद्या' या विषयावर अेक व्याख्यानहि करविण्यांत आलें.

लोकनायक अणे व विद्वद्वर्य पां. वा. काणे यांच्या षष्ठ्यब्दपूर्तिसमारंभाच्या वेळीं त्यांस पुष्पहार अर्पण करून वरील अुभयतांचा सत्कार करण्यांत आला.

सिंध प्रांतांतील प्राथमिक मराठी शाळांना देण्यांत येणारी सरकारी मदत १९४२ पासून बंद करण्यांत यावी अशा आशयाचा सिंध सरकारने हुकूम काढल्याने व याचा परिणाम मराठी भाषेची गळचेपी होण्यांत होणार असल्याने या प्रकारचा निषेध करण्यासाठी टिळक मंदिरांत ता. १५ डिसेंबर रविवारीं श्री. ज. स. करंदीकर यांच्या अध्यक्षतेखाली पुणें नागरिकांची जाहीर सभा परिषदेच्या वतीने भरविली. निषेधाचा ठराव योग्य त्या अधिकाऱ्यांकडे पाठविण्यांत आला. (हा हुकूम सिंध सरकारने परत घेतल्याचें वृत्त नुकतेंच प्रसिद्ध झालें आहे.)

हिंदी साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने पुण्यास आलेल्या कांही हिंदी साहित्यिकांनी परि-षदेच्या कार्यालयास भेट दिली. भेट देणाऱ्या गृहस्थांत पं. श्रीराम शर्मा, संपादक 'विशाल भारत', डॉ. सत्यप्रकाश, हिंदुस्तानी अकॅडमीचे श्री. रामचंद्र तंडन, लखनौचे श्री. दुलारेलाल भार्गव वगैरे प्रमुख मंडळी होती.

अुन्हाळ्याच्या सुटीनिमित्त पुण्यास येणाऱ्या परगांवच्या साहित्यप्रेमी पाहुण्यांचा स्थानिक सभासदांशीं परिचय होअून विचारविनिमय व्हावा या अुद्देशाने प्रतिवर्षाप्रमाणे ९ जून या दिवशीं परिषदेच्या जागेंत स्वागताच्या कार्यक्रमाची योजना करण्यांत आली.

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्

जमाखर्च १९४०

जमा

१०१७८-१३-५	मागील शिल्लक	
१४९८-१४-०	साधारण सभासद वर्गणी	
	१९४० ची	१४६०- ६-०
	१९४१-४२ ची	३८- ८-०
		१४९८-१४-०
७- ०-०	तहह्यात सभासद वर्गणी	
९३-१४-०	पत्रिका वर्गणी	
५०- ०-०	संलग्न संस्था वर्गणी	
९००- ० ०	अिमारत निधि देणगी	
२७-१४-६	ग्रंथविक्री	
४७४-१३-९	परीक्षा शुल्क इ.	
३२- ०-०	जाहिरात	
२००- ०-०	मुंबई संमेलन देणगी	
७६२- ७-४	व्याज	
	ट्रस्टी	७५०-०-०
	खजिनदार	१२-७-४
		७६२-७-४
३२- ८-०	प्रॉव्हि. फंड	
६-१२-०	किरकोळ	
१४२६५- १-०	एकूण	

खर्च

९०५-–१-९	कचेरीखर्च	
	पगार	६१४- ८-०
	प्रॉव्हि. फंड	६५- ०-०
	भुअीभाडें	१५- ०-०
	म्युनि. कर	३१- १-०
	वीज	१६- ५-०
	टपाल	७३-१२-६
	लिखाई	७-–६-०
	छपाई	५९-१५-०
	सादिल	२२- २-३
		९०५- १-९
१७०६- ८-६	पत्रिका खर्च	
	छपाई	१३८७- ४-०
	टपाल	३११-१५-६
	किरकोळ	७- ५-०
		१७०६- ८-६
३६- ८-६	संमेलनखर्च	
८५- ९-३	प्रवास, प्रचार	
१५६-१३-९	परीक्षांबाबतचा खर्च	
६८-१४-३	किरकोळ खर्च	
११३०५- ९-०	शिल्लक-पुढील सालाकरितां	
१४२६५- १-०	एकूण	

र. लु. जोशी
चिटणीस

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्

जमाखर्चाचा आढावा (१९४०)

देणें		येणें	
११३०५-९-०	शिल्लक	७८६६- ८- ६	इमारत
१००-०-०	पैठणकर पारितोषिक देणगी	६१६- ०- ९	सामान
१०७-०-०	कारकून प्रॉव्हि. फंड	१३६०- ७- ३	ट्रस्टी (तद्.सभा.वर्गणी)
		१२७-१५- ६	ट्रस्टी (इमारत निधि देणगी)
		३- ०- ०	श्री. ग. स. जोग
		१२१७- ८-११	खजिनदार (बँक)
		५-१५- ४	चिटणीस ,,
		३१५- ०- ९	चिटणीस (रोख, चेक व पोस्टाचीं तिकिटें)
११५१२-९-०		११५१२- ९- ०	

र. लु. जोशी
चिटणीस

हिशेबतपासनिसांचा शेरा

महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे पुणें कचेरीचे ता. ३१ डिसेंबर १९४० अखेर पुऱ्या होणाऱ्या वर्षाचे हिशेब मीं तपासले. हिशेब चांगले ठेविले आहेत. मला पाहिजे असलेली माहिती, खुलासे मला मिळाले. सदरहु जमाखर्चाचे तक्ते परिषदेच्या पुणें कचेरीच्या येण्या-देण्याची व जमाखर्चाची वस्तुस्थिति दाखवीत आहेत. गतसालीं लिहिल्याप्रमाणे महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचे असे संपूर्ण हिशेब, निधिधारकांकडील जमाखर्चाचा हिशेब धरून तक्ते तयार केल्याशिवाय होणार नाहींत. अिमारत व सामान यांवरील झीज काढण्यास सुरुवात करावी अशी माझी सूचना आहे.

म. वि. गोखले
हिशेबतपासनीस.

१६।३।४१

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्

अंदाजपत्रक १९४१

अुत्पन्न		खर्च			गतवर्षातील खर्च
४२४-९-०	शिल्लक	९६०-०-०	कचेरीखर्च		९०५- १-९
७५०-०-०	व्याज (ट्रस्टी)		पगार	६२५	
१२०-०-०	व्याज (अचल-करंजी ट्रस्ट)		प्राव्हि. फंड	३५	
			भुअीभाडें	१६	
१९०-०-०	साधारण सभासद वर्गणी		म्युनि. कर	३२	
			वीज	२२	—
७५-०-०	पत्रिका वर्गणी		टपाल	१००	
६६-०-०	संलग्न संस्था वर्गणी		लिखाअी	२०	
			किरकोळ छपाअी	६०	
५०-०-०	ग्रंथविक्री		सादिल	५०	
४००-०-०	परीक्षा (शुल्क अित्यादि)			९६०	
		२०००-०-०	पत्रिकाखर्च		१७०६- ८-६
१५०-०-०	पत्रिका जाहिराती		छपाअी	१६००	
			टपाल व अितर	४००	
				२०००	
		५०-०-०	संमेलनखर्च		३६- ८-६
		१००-०-०	शाखासभांस द्यावयाची रक्कम		०- ०-०
		१५०-०-०	प्रवास, प्रचार		८५- ९-३
		२५-०-०	अुपसमित्या		०- ०-०
		१७५-०-०	परीक्षाखर्च		१५६-१३-९
		५०-०-०	सामान		३१- ७-६
		७५-०-०	किरकोळ		६५-१०-३
		३५०-०-०	संमेलन परिषद् अितिहास		
		०-९-०	शिल्लक		
३९३५-९-०		३९३५-९-०			

म. सा. प. (१४-२-१४)

महाराष्ट्र-साहित्य-परिषद्

अंदाजपत्रकाशीं जमाखर्चाचा पडताळा (१९४०)

उत्पन्न	अंदाजपत्रका-प्रमाणे	प्रत्यक्ष	अंतर	खर्चबाब	अंदाजपत्रका-प्रमाणे	प्रत्यक्ष	अंतर
व्याज (ट्रस्टींकडून)	७५०	७५०	×	कचेरीखर्च	९५०	९०५	- ४५
व्याज (इचलकरंजी ट्रस्टकडून)	६०	०	- ६०	पत्रिकाखर्च	१५००	१७०६	+ २०६
साधारण सभासद वर्गणी	१७००	१४९८	- २०२	संमेलनखर्च	५०	३६	- १४
पत्रिका वर्गणी	७५	९३	+ १८	शाखासभांस द्यावयाची रक्कम	१००	०	- १००
संलग्न संस्था वर्गणी	६०	५०	- १०	प्रवास, प्रचार	२००	८५	- ११५
मुंबई संमेलन देणगी	२००	२००	×	अुपसमित्या व संपादकमंडळ	२५	०	- २५
ग्रंथविक्री	४०	२७	- १३	परीक्षा	१००	१५६	+ ५६
परीक्षाशुल्क इत्यादि	३००	४७४	+ १७४	सामान	५०	३१	- १९
जाहिराती	५०	३२	- १८	किरकोळ	६०	६८	+ ८
किरकोळ	०	६	+ ६	परिषद् अितिहास	२००	०	- २००

परिषद्वार्ता

ता. २२ फेब्रुवारी या दिवशीं कार्यकारी मंडळाची सभा होऊन खालील दुखवट्याचे ठराव झाले:—

"(१) कोल्हापूरचे कै. छत्रपति राजाराममहाराज हे ता. २६ नोव्हेंबर १९४० रोजीं अकालीं निधन पावले हें अैकून परिषदेच्या कार्यकारी मंडळास खेद होत आहे. कै. महाराजांची परिषदेच्या कार्याविषयी सहानुभूति होती आणि त्यांनी कांहीं वर्षें आर्थिक साहाय्यहि केलें होतें. त्यांच्या निधनाने त्यांच्या आप्तस्वकीयांसच नव्हे तर अखिल महाराष्ट्रीय जनतेस जें दुःख होत आहे त्यांत परिषदेचें कार्यकारी मंडळ सहभागी आहे.

(२) बडोदें येथील विद्वान् प्राध्यापक ग. ग. पेंडसे, सेवानिवृत्त असिस्टंट पोस्टमास्तर जनरल व पुणें येथील डेक्कन सभेचे एक कार्यकर्ते रावसाहेब पु. सी. वैद्य, केसरी संस्थेचे विश्वस्त श्री. धोंडोपंत वासुदेव अुर्फ बाबासाहेब विद्वांस यांच्या निधनाने परिषदेच्या कार्यकारी मंडळास खेद होत आहे आणि त्यांच्या आप्त मंडळीस होणाऱ्या दुःखांत कार्यकारी मंडळ सहभागी आहे."

या सभेस सादर केलेले १९४० या वर्षाचे हिशेब व १९४१ या वर्षाकरिता अंदाजपत्रक मंजूर करण्यांत आलें.

नाशिक येथील महाराष्ट्र नाट्यमंदिर ह्या संस्थेस संलग्न संस्था म्हणून मान्यता देण्यांत आली.

हीं कामें झाल्यानंतर राहिलेल्या कामांचा विचार करण्याकरिता ता. २८ रोजीं सभा घ्यावी असें ठरलें. हाहि दिवस सभासदांस सोयीचा नसल्याने ही तहकूब राहिलेली सभा ता. ३ मार्च या दिवशीं भरली. या सभेंत १९४० या वर्षाचें अितिवृत्त मान्य करण्यांत आलें.

वाङ्मयसमीक्षणशास्त्रावरील ग्रंथास कै. पैठणकर यांच्या नांवें द्यावयाच्या रु.१०० च्या पारितोषिकाची मुदत १९४० अखेर संपल्याने व या वर्षीं अशा तऱ्हेचा ग्रंथ प्रसिद्ध न झाल्याने या पारितोषिकाचे देणगीदार श्री. काळे यांच्या सूचनेवरून ही मुदत १९४१ अखेरपर्यंत वाढविण्यांत आली.

संमेलन—

महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें २५ वें अधिवेशन सोलापुरास १२,१३ व १४ अेप्रिल या तारखांस भरण्याचें निश्चित झालें असून संमेलनाध्यक्ष म्हणून सुप्रसिद्ध कथालेखक व कादंबरीकार श्री. वि. स. खांडेकर यांची योजना स्वागतमंडळाने केली आहे. सभासद संमेलनास अगत्य अुपस्थित होतील अशी अपेक्षा आहे.

पुढील संमेलनाचें अधिवेशन भरविण्याबद्दल महाराष्ट्र नाट्यमंदिर, नाशिक, या संलग्न संस्थेकडून निमंत्रण आलें आहे.

अनुक्रमणिका

रत्नागिरी संमेलनाच्या स्वागतमंडळाने देणगी म्हणून रु. १०० ची रक्कम परिषदेस नुकतीच पाठविली आहे. या देणगीबद्दल रत्नागिरी संमेलन-स्वागतमंडळाची परिषद् अत्यंत आभारी आहे.

इतर

डेक्कन कॉलेज कौन्सिलच्या घटनेसंबंधाच्या सरकारी ठरावांत महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या स्थापनेसंबंधाने व्यक्त करण्यांत आलेल्या सरकारी धोरणाचा निषेध करण्याकरिता म. सा. परिषदेच्या वतीने पुण्यांतील नागरिकांची जाहीर सभा ता. २२ फेब्रुवारी रोजीं गोखले स्मारक-मंदिरांत भरविण्यांत येवून या सभेंत मंजूर झालेला निषेधाचा ठराव जिल्हाधिपति व या प्रश्नांशीं संबद्ध असलेल्या सरकारी अधिकाऱ्यांकडे पाठविण्यांत आला.

सोलापूर येथे भरणाऱ्या २५ व्या म. सा. संमेलनाचे नियोजित अध्यक्ष श्री. वि. स. खांडेकर यांचा परिषदेतर्फे ता. ९ मार्च या दिवशीं परिषदेच्या सभागृहांत सत्कार करण्यांत आला.

२४ व्या (रत्नागिरी) महाराष्ट्र साहित्य संमेलनांत झालेल्या ठरावांच्या अंमलबजावणीचा वृत्तान्त

[या वृत्तान्तांत जुजबी स्वरूपाच्या ठरावांचा व जे ठराव सरकाराकडे व इतरांकडे पाठविण्यापलिकडे कांहींच करिता आलें नाहीं अशांचा उल्लेख केलेला नाही.]

ठराव १५—मराठी हस्तलिखितांची बृहत्सूची तयार करण्याच्या उद्देशाने नेमिलेल्या समितीने परिश्रमपूर्वक कार्य केलें आहे. या समितीचें कार्य पुढे चालू ठेवण्यास अवश्य तो ठराव पुढील संमेलनापुढे येणार आहे.

ठराव १७—महाराष्ट्र साहित्य पत्रिकेच्या धोरणासंबंधी केलेल्या सूचनांचा विचार करण्यास कार्यकारी मंडळाने एक उपसमिति नेमून शक्य तेवढ्या सूचना अंमलांत आणण्याची व्यवस्था केली आहे.

ठराव १९—महाराष्ट्र शब्दकोश तयार करण्याच्या उद्देशाने प्राचीन कवींच्या ग्रंथांच्या समग्र शब्दसूची तयार करण्यास नेमलेल्या समितीने उत्तम कार्य केलें आहे. याहि समितीचें कार्य पुढे चालू ठेवण्यासाठी योग्य असा ठराव पुढील संमेलनापुढे येणार आहे.

ठराव २१ व २२— पैशाच्या अभावीं महाराष्ट्र ज्ञानकोशाचें काम चालू ठेवण्या विषयीची योजना व बालवाङ्मयासंबंधी नेमलेल्या समितीचें कार्य होऊं शकलें नाहीं.

ठराव २४— मराठी लघुलिपीसाठी नेमलेल्या समितीने आपला अहवाल न पाठविल्याने त्या समितीने काय कार्य केलें आहे याचा वृत्तान्त देतां येत नाही.

नवीन सभासद

हितचिंतक

श्रीमंत राजे मालोजीराव निंबाळकर, फलटण
श्रीमंत मातोश्री सौ. राणीसाहेब, फलटण
श्री. वि. ह. दामले, पुणें
श्री. रा. वि. मराठे, माटुंगा
,, श्री. रा. शिंदे, मेहसाणा
,, ह. गो. गोखले, गोरेगांव
,, ग. स. मराठे, पुणें (तहहयात वर्गांतून)

तहहयात

श्रीमंत विक्रमसिंह महाराज पवार, देवास (थोरलें)
श्रीमंत सरदार बाबासाहेब विंचूरकर, पुणें
श्री. बा. रा. पुराणिक, नागपूर
न्या. मू. म. वि. भिडे, लाहोर
श्री. ल. ना. गोडबोले, पुणें
,, रा. बा. राऊत, मुंबआी
,, प्रभाकर नानाजी राजूजी लामगे, मुंबआी
,, रघुनाथराव वाळवेकर, पुणें
डॉ. य. बा. मोडक, पुणें
सौ. शालिनीबाआी रानडे, दादर
डॉ. वि. त्र्यं. पटवर्धन, मलाया
श्रीमती अुमाबाआी पटवर्धन, पुणें
सौ. कमलाबाआी शिंदे, मेहसाणा
श्री. मा. रा. जोशी, पुणें
,, शा. आ. सबनीस, मुंबआी
दि. ब. प. मा. शिंगणे ,,
डॉ. शं. रा. जोगळेकर ,,
दि. ब. ज. शं. नेरूरकर ,,
श्री. शं. प. भागवत, सोलापूर

तहहयात (साधारणांतून)

श्री. ल. ना. चापेकर, पुणें
सौ. शांताबाआी कशाळकर, दादर
प्रो. श्री. बा. रानडे, दादर
श्री. ज. अे. नरवणे, पुणें
रा. ब. न. बा. देशमूख, नगर
सौ. आनंदीबाआी शिर्के
बा. गो. मायदेव, पुणें
सौ. वत्सलाबाआी घाटे, दादर
श्री. प्र. ब. मडगांवकर, दादर
डॉ. पु. वि. घारपुरे, माटुंगा
श्री. के. नारायण काळे, पुणें
रा. ब. भा. ल. मोडक, पुणें

साधारण

श्री. शारंगधर शामजी पहिलवान, मुंबआी
,, अेल्. डी. सुर्वे, अक्कलकोट
,, महादेव दामोदर रिसबूड, पुणें
,, गोविंद महादेव जोशी, ,,
,, भा. दी. दीक्षित, रत्नागिरी
,, गणेश हणमंत पाध्ये, कोल्हापूर
,, रामचंद्र सदाशिव जोशी, पुणें
,, यशवंत गणेश वझे, पुणें
श्री. रामचंद्र सदाशिव ढवळे, कऱ्हाड
,, राम अेल्. गोगटे, मुंबआी
,, दिनकर विठ्ठल अमोणकर, मुंबआी
,, अेकनाथ मोरेश्वर जोशी, सांगली
,, बाबूराव गोविंद नाआीक, ,,
,, रामचंद्र विनायक साठये, ,,
,, विश्वनाथ सखाराम कानेटकर, सांगली

साभार स्वीकार

१ हिंदूंचें अर्थशास्त्र— ले० गो. म. जोशी; प्रका० वा. ह. मुंजे, वॉकर रोड, नागपूर, मूल्य २ रुपये.

२ दाजी (भाग २ रा)— ले० श्री. ना. धों. ताम्हनकर; प्रका० किर्लोस्कर प्रेस, किर्लोस्कर वाडी; मूल्य १॥ रु.

३ दोन झरे— (कवितासंग्रह) ले० श्री. ना. ग. तळेगांवकर व श्री. निशिकान्त कालगांवकर; प्रका० मानसप्रकाशनमंडळ; मूल्य ८ आणे.

४ पाणपोई— (कथासंग्रह) ले० श्री. पां. गो. लोहोकरे; प्रका० श्री. हे. ग. करमरकर, १० नारायण, पुणें २; मूल्य १॥ रु.

५ शहाळीं— ले० श्री. सां. घ. कंटक; प्रका० श्री. बा. द. सातोस्कर, सागर-साहित्य, त्रिभुवनरोड, मुंबई ४; मूल्य १४ आणे.

६ उंबराचीं फुलें— (कथासंग्रह) ले० श्री. ह. वि. देसाअी; प्रका० श्री. बा. द. सातोस्कर, सागरसाहित्य, मुंबअी ४; मूल्य १४ आणे.

७ दिव्यावरती अंधेर— ले० श्री. अनंत काणेकर; प्रका० श्री. बा. द. सातोस्कर, सागरसाहित्य, मुंबअी ४; मूल्य १। रु.

८ शेजवलकरांचे लेख— ले० श्री. त्र्यं. शं. शेजवलकर; प्रका० श्री. ह. वि. मोटे, दादर, मुंबअी; मूल्य २ रु.

९ सुधा— ले० व प्रका० प्रो. वा. गो. मायदेव; डे. जि., पुणें ४; मूल्य १ रु.

१० प्रो. ब्लोककृत मराठी भाषेचा विकास— ग्रंथकार : प्रो. झुल् ब्लोक; भाषांतरकार व प्रका० प्रा. वा. गो. परांजपे, फर्ग्युसन कॉलेज, पुणें ४; मूल्य ४ रु.

११ एल्. पी. जैन ह्यांची संकेतलिपी मराठी शॉर्ट हॅंड (भाग १ व २)— आविष्कारक व प्रका० एल्. पूनमचंद जैन, ब्यॅवर; मूल्य अनुक्रमें ८ आणे व १। रु.

१२ जगांतील धर्मपंथ— ले० व प्रका० रा. ब. डॉ. द. ल. सहस्रबुद्धे, पुणें ४; मूल्य २ रु.

१३ विभूतिपूजा (संगीत नाटिका)— ले० नन्दु खोटे; प्रका० एम्. के. सुखठणकर, शां. ना. सापळे, समर्थ हाऊस, मुंबअी ४; मूल्य ८ आणे.

१४ व्यक्तिचित्रें— ले० प्रो. वि. ह. कुलकर्णी; प्रका० श्री. रा. ज. देशमुख, २६४ नारायण पेठ, पुणें २; मूल्य २ रु.

१५ सेनापति तात्या टोपे— ले० डॉ. ना. दा. सावरकर; प्रका० श्री. श्री. द. वैद्य, भारत प्रकाशन ग्रंथसंस्था, २९२ शनिवार, पुणें २; मूल्य १२ आणे.

श्री. केशव भिकाजी ढवळे, गिरगांव, मुंबअी ४, यांचीं प्रकाशनें :—

१६ थोरांच्या गोष्टी (भाग १, २, ३)— ले० श्री. ग. म. वैद्य; मूल्य प्रत्येकीं ६ आणे.

१७ बीजेची कोर, चौथीचा चांद, अष्टमीचा चंद्र, पौर्णिमेचें चांदणें— ले० श्री. म. श्री. पंडित; मूल्य अनुक्रमें आणे ४, ४, ५, ५.

१८ मोठीं माणसें (भाग १ ला)— ले० श्री. के. ह. सहस्रबुद्धे; मूल्य ५ आणे.

१९ शाळेसाठी— ले० श्री. ना. धों. ताम्हणकर; मूल्य ४ आणे.

२० नदीकांठच्या गोष्टी— ले० श्री. का. रा. पालवणकर; मूल्य ३ आणे.

२१ गोट्या— ले० श्री. ना. धों. ताम्हनकर; मूल्य ४ आणे.

२२ मालतीमाधव— ले० श्री. म. का. कारखानीस; मूल्य ४ आणे.

२३ विभूतींचा प्रसाद— ले० शेख सुलेमान मोहिमुद्दीन व रा. द. गुरव; मूल्य ४ आ.

२४ हंसरीं नाट्यसुमनें— ले. श्री. चिं. आ. मुंडले; मूल्य ६ आणे.

२५ फुलबाग— ले० श्री. भा. म. वैद्य, श्री. ग. पां. पाटील; मूल्य २॥ आणे.

२६ सादीच्या गोष्टी— ले० श्री. द. ग. प्रधान; मूल्य २ आणे.

२७ हीं लहानगीं मुलें काय करणार !— ले० श्री. ग. म. वैद्य; मूल्य ४ आणे.

२८ स्वधर्ममार्गदर्शक ज्ञानेश्वर— ले० श्री. शिवराम वाशीकर; मूल्य ३ आणे.

२९ जगाचे उपकारकर्ते— ले० श्री. का. ना. भिडे; मूल्य ४ आणे.

३० मराठी वाङ्मयाचा इतिहास-तिसरा (रामदास) खंड— ले. ह. भ. प. ल. रा. पांगारकर; मूल्य ४ रु.

३१ पंजाबांतील नामदेव— ले० श्री. शं. पु. जोशी; मूल्य १२ आ.

३२ प्रा. फडके यांचें वाङ्मयदर्शन — ले० प्रा. मा. का. देशपांडे; मूल्य १ रु.

३३ स्वराज्यमार्गदर्शक लोकमान्य टिळक— ले० आपटे गुरुजी; मूल्य १२ आ.

३४ शालिनीचीं निवडक पत्रें (२ री आवृत्ति) — ले० श्री. गो. व. माक्रोडे; मूल्य १२ आणे.

३५ स्मृतिचित्रें (संक्षिप्त आवृत्ति)— ले० दे. ना. टिळक; मूल्य १ रु.

३६ संगीत संवाद— ले० वि. ज. कामत; मूल्य ६ आणे.

३७ हास्यकळ्या— ले. प्रो. वि. मा. दी. पटवर्धन; मूल्य ८ आणे.

३८ बिलोरी आरसे— ले० ना. घों. उपाध्ये; मूल्य २॥ आणे.

३९ छान गोष्टी (भाग १, २, ३) —ले० सौ. मालतीबाई दांडेकर; मूल्य प्रत्येकी ३ आणे.

४० उंदिरमामाचें लग्न— ले० श्री. द. के. बर्वे; मूल्य २ आणे.

४१ मराठी गद्यविलास— ले० प्रो. कृ. पा. कुलकर्णी; श्री. श्री. रा. टिकेकर, मूल्य १२ आणे.

४२ टिळकांची कविता (भाग १, तिसरी आवृत्ति)— सं० दे. ना. टिळक; मूल्य १। रु.

———

अनुक्रमणिका

महाराष्ट्र-साहित्य-पत्रिकेचीं पहिलीं बारा वर्षें

अर्थात्

पत्रिकेच्या अंकांचीं वर्षशः बांधलेलीं बारा पुस्तकें

दर पुस्तकांत अभिप्राय, अैतिहासिक, चरित्रें, निबंध, पुस्तकपरीक्षण, भाषिक शंकाचर्चा, सामाजिक, अित्यादि विषयांवर सदरें असून, सर्व मिळून महाराष्ट्र-भाषा, वाङ्मय, समाज, अितिहास यांसारख्या विविध क्षेत्रांतील नवीन विद्वत्ताप्रचुर विचार आणि माहिती मिळणार आहे.

किंमत— सुंदर कापडी बांधणी विषयसूचीसह दर वर्षाच्या पुस्तकास ४ रुपये, परिषदेच्या सभासदांस २ रु.; ट. ख. निराळा.

वि. सू.— तेराव्या वर्षाच्या पुस्तकाच्याहि बांधीव प्रती तयार आहेत, परंतु या प्रत्येक प्रतीस सभासदांसहि ४ रुपये पडतील; ट. ख. निराळा.

'मराठी भाषेचा व वाङ्मयाचा अितिहास'

महानुभावअखेर

लेखक— कै. **बाळकृष्ण अनंत भिडे**, आकार– रॉयल अष्टपत्री, पृष्ठें–१२५. अुत्तम बांधणी. किंमत फक्त अेक रुपया. परिषदेच्या सभासदांस बारा आणे; ट. ख. वेगळा.

विशेष माहितीसाठी लिहा :—

चिटणीस,

म. सा. परिषद्, टिळक रस्ता, पुणें २.

आर्यसंस्कृति मुद्रणालय, चिमणबाग, टिळक रस्ता, पुणें, येथे लक्ष्मण नारायण चापेकर यांनी छापिलें व पुणें येथे महाराष्ट्र-साहित्य-परिषदेच्या कार्यालयांत परिषदेकरिता वामन मल्हार जोशी यांनी प्रसिद्ध केलें.